THE

SUSHRUTASAMHITA

OF

SUSHRUTA

With the Nibandhasangraha Commentary

OF

SHRI DALHANÂCHÂRYA

EDITED

BY

JÂDAVJI TRIKUMJI ÂCHÂRYA

EDITOR OF AYURVEDÎYA-GRANTHAMÂLÂ

Bombay.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

1915 A. D.

Price 8 Rupees.

Publisher :—Tukaram Javaji, Nirnaya-sagar Press.
Printer :—Ramchandra Yesu Shedge, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

श्रीः

वैद्यवरश्रीडल्हणाचार्यविरचितया निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यया

समुल्लसिता

महर्षिणा सुश्रुतेन विरचिता

सुश्रुतसंहिता ।

आयुर्वेदीयग्रन्थमालासंपादकेन

आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्वकीये निर्णयसागरमुद्रायन्त्रालये आयसाक्षरैः

मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीता ।

शके १८३७

मूल्यं ८ रूप्यकाः ।

निवेदनम् ।

कायचिकित्साशल्यशालाक्यकौमारभृत्यागदतन्त्रभूतविद्यारसायनवाजीकरणाख्येष्वष्टस्वङ्गेषु विभक्तमिदं भारतीयं चिकित्साशास्त्रम् । आसंश्च तेषु सर्वेष्वप्यङ्गेषु परमकारुणिकैराप्ततमैर्महर्षिभी रचितानि बहूनि तन्त्राणि । तेषु च चरकसुश्रुतौ विहायान्यानि डल्हणचक्रपाणिदत्तविजयरक्षितश्रीकण्ठदत्तारुणदत्तेन्दुहेमाद्रिशिवदाससेनप्रभृतीनां टीकाकर्तॄणां समये समुपलभ्यमानान्यपि चरकभेडजतुकर्णहारीतक्षारपाणिपराशरसुश्रुतपुष्कलावतवैरणभोजभालुकिखरनादविदेहनिमिभद्रशौनककाश्यपालम्बायनोशनःप्रभृतिनिर्मितानि तन्त्राणि संप्रत्यस्माकं दैवदुर्विपाकवशान्नाममात्रशेषाणि संवृत्तानि । कायचिकित्साप्रधानं चरकतन्त्रं शल्यचिकित्साप्रधानं सुश्रुततन्त्रं चेत्यार्षतन्त्रद्वयमेव संप्रति संपूर्णमुपलभ्यते । वाग्भटसमये उपलभ्यमानेष्वपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु पठनपाठनादौ चरकसुश्रुतयोरेवासीद्विशेषतः प्रचार इति "ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ । भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते" इति वाग्भटवचनादुन्नीयते । श्रीहर्षकविरपि स्वविरचिते नैषधचरिते "कन्यान्तःपुरबाधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचतुः । देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपीश्वरः" इत्यस्मिन् पद्ये अधीतचरकसुश्रुतस्यैव वैद्यप्रवरत्वं कथयन् स्वसमये चरकसुश्रुतयोरेव पठनपाठनप्रचारं ख्यापयति । तयोरपि अष्टाङ्गप्रतिपादकत्वेन, नातिसंक्षेपविस्तरवत्त्वेन विशदार्थत्वेन च सुश्रुततन्त्रमेव चरकापेक्षया विशेषत उपयुक्तं भिषग्बुभूषूणामित्यत्र नास्ति संदेहः । तदेतत्तन्त्रं काशिराजेन भगवता धन्वन्तरिणा दिवोदासेनोपदिष्टं तच्छिष्येण विश्वामित्रसुतेन सुश्रुतेन ग्रथितमिति वेदोत्पत्त्यध्याय एवोपवर्णितम् । सुश्रुततन्त्रोपरि संप्रति डल्हणाचार्यविरचितो **निबन्धसंग्रहः** श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिता **भानुमती** चेति व्याख्याद्वयमेवोपलभ्यते; अन्यास्तु लुप्तप्राया एव । निबन्धसंग्रहप्रणेता डल्हणाचार्यस्तु संप्रति भदावर इति प्रसिद्धे जनपदे अंकोला(कोला)नाम्नि श्रीमथुरानगरीतो नातिदूरवर्तिनि ग्रामे श्रीसहनपालदेवनृपतिशासनसमये बभूवेति तेनैव ग्रन्थारम्भे लिखितात्तदात्मवृत्तान्तात् प्रतीयते । स च कस्मिन् समये समजनीति निश्चयेन वक्तुं न किंचिदपि प्रमाणमुपलब्धमस्माभिः । यद्यपि निबन्धसंग्रहव्याख्या पूर्वं कलकत्तानगरे द्वित्रिस्थले मुद्रिताऽस्ति तथाऽपि तानि पुस्तकान्यशुद्धिबाहुल्यान्न पठनपाठनोपयुक्तानीति निबन्धसंग्रहव्याख्यासमन्वितसुश्रुततन्त्रस्य विशुद्धं संस्करणं प्रकाशयितुमिच्छता निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना श्रीतुकारामश्रेष्ठिनाऽहमत्र नियुक्तः । पुस्तकस्यास्य संशोधनार्थं हस्तलिखितं आदर्शपुस्तकत्रयमुपलब्धम् । प्रथमं कलकत्तानगरस्थरोयलएशियाटिकसोसाईटीपुस्तकालयात् प्राप्तं सूत्रनिदानशारीरकल्पस्थानात्मकं, द्वितीयं जयपुरराजकीयमहाविद्यालये आयुर्वेदाध्यापकानां राजवैद्यानां पं० गङ्गाधरभट्टशर्मणां सकाशात् प्राप्तं चिकित्सास्थानोत्तरतन्त्रात्मकं, तृतीयं बुन्दीराजधानीनिवासिनां अस्मत्परमसुहृदां राजवैद्यानां पं० श्रीप्रसादशर्मणां सकाशात् प्राप्तं उत्तरतन्त्रात्मकम् । एतेषामादर्शपुस्तकानां साहाय्येन यथामति संशोधने कृतो यद्यपि यत्नस्तथापि सुश्रुततन्त्रस्यातिगम्भीरत्वात् उपलब्धादर्शपुस्तकानामप्यशुद्धिरहितत्वाभावात् भ्रमप्रमादादिदोषाणामपि मादृशशरीरिमात्रसमनियतत्वाच्च जातं स्खलनं क्वाप्युपलभ्येत चेत् गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः क्षन्तव्योऽहम् । ग्रन्थस्यास्य विषयानुक्रमस्तु निर्णयसागरयन्त्रालयप्रधानपण्डितैः पणशीकरोपाह्वैः श्रीवासुदेवशास्त्रिभिर्महताऽऽयासेन संपादितः, अतस्तानप्यत्र संभावयामि । येषां महोदयानां निकटे निबन्धसंग्रहव्याख्याया नागराक्षरलिखितं पुस्तकं भवेत्तैस्तत्प्रेषणेनानुग्रहो विधेयः, येन पुस्तकस्यास्य द्वितीयायामावृत्तौ संशोधने सौकर्यं भवेदिति ।

भिषजां विधेयस्य

यादवशर्मणः ।

---

१ भेडतन्त्रमपि तंजावरनगरस्थराजप्रासादपुस्तकालयादस्माभिः प्राप्तं; परं तन्न संपूर्णम् ।

निबन्धसंग्रहव्याख्यायां प्रमाणतयोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च तत्स्थानोल्लेखपूर्वकं नामानि ।

श्रीः.

सुश्रुतायुर्वेदविषयानुक्रमः ।

सूत्रस्थानम् १

त्रयोदशोऽध्यायः १३

चतुर्दशोऽध्यायः १४

पञ्चदशोऽध्यायः १५

षोडशोऽध्यायः १६

सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोऽध्यायः १८

एकोनविंशोऽध्यायः १९

अथानुपानवर्गः ।

अथाहारविचारः ।

अथ निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः १ ।

द्वितीयोऽध्यायः २ ।

द्वादशोऽध्यायः १२ ।

त्रयोदशोऽध्यायः १३ ।

चतुर्दशोऽध्यायः १४ ।

पञ्चदशोऽध्यायः १५ ।

विषयाः. पृष्ठं.

षोडशोऽध्यायः १६ ।

समाप्तमिदं निदानस्थानम्

अथ शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः १ ।

द्वितीयोऽध्यायः २ ।

अथ चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः १

विषयाः. पृष्ठं.

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः २५

षड्विंशतितमोऽध्यायः २६

अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ३८

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ३९

इति चिकित्सास्थानं समाप्तम्.

अथ कल्पस्थानम् ५.

प्रथमोऽध्यायः १.

षष्ठोऽध्यायः ६.

सप्तमोऽध्यायः ७.

अष्टमोऽध्यायः ८.

इति कल्पस्थानं समाप्तम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः १३.

चतुर्दशोऽध्यायः १४.

पञ्चदशोऽध्यायः १५.

षोडशोऽध्यायः १६.

सप्तदशोऽध्यायः १७.

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४०.

विषयाः. पृष्ठं.

निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यासमुल्लसिता

सुश्रुतसंहिता ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सहस्राक्षं[1] गणाधीशं स्वगुरुं च सरस्वतीम् ।
जनकं जनयित्रीं च शास्त्रादौ प्रणमाम्यहम् ॥

समस्तजनपदतिलककल्पे श्रीभादानकदेशे नगरीवरमथुरासमीपे अङ्कोलानामकं वैद्यस्थानमस्ति । यत्र सौरवंशजा ब्राह्मणाः समस्तभूमिपतिमान्या अश्विनीकुमारसमानाः पार्वणचन्द्ररुचियशःप्रसाधितदिङ्मण्डला वैद्या अभूवन् । तदन्वये गोविन्दनामा चिकित्सकशिरोमणिरभूत् । ततस्तत्पुत्रो भिषक्शिरोमुकुटमणिर्जयपालः समजनि । तत्तनयश्च समस्तशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भरतपालः संजातः । तत्पुत्रः स्वकुलनभस्तलचन्द्रमा विवेकबृहस्पतिः श्रीसहपालदेवनृपतिवल्लभः श्रीडल्हणः समभूत् । तेन श्रीजेज्जटं टीकाकारं श्रीगयदासभास्करौ च पञ्जिकाकारौ श्रीमाधवब्रह्मदेवादीन् टीप्पनकारांश्चोपजीव्य आयुर्वेदशास्त्रसुश्रुतव्याख्यानाय निबन्धसंग्रहः क्रियते । यद्यपि सुश्रुतोपरि जेज्जटादिभिष्टीका रचिताः तथापि तासां कुशाग्रीयधियामभिगम्यत्वात् अल्पमेधसामनुग्रहाय सुश्रुतं व्याख्यातुकामस्य मम प्रयासः सफलः ।

अथातो वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः, यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ १ ॥

अथातो वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । ननु, कतमत् सूत्रमिदम् ? चतुर्विधानि हि सूत्राणि भवन्ति । तद्यथा,—प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं, एकीयसूत्रं, शिष्यसूत्रं, गुरुसूत्रं चेति । इह प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं नास्त्येवेत्येके, अन्ये त्वस्तीति भाषन्ते, यथा च तदस्ति तथेहैव नैकव्येन कथयिष्यामः; एकीयसूत्रं यथा,—'तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि भवन्ति इत्येके भाषन्ते'—इति एकीयसूत्रं; शिष्यसूत्रं यथा,—'वायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च लक्षणम् । स्थानं कर्म च रोगांश्च वदस्व वदतांवर'—इति शिष्यसूत्रं; गुरुसूत्रं यथा,—'देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे'—इति गुरुसूत्रं; इति सूत्राणामनेकत्वात् कस्येदं सूत्रम्? उच्यते,—गुरोरेवैतत् सूत्रं, शिष्येण ग्रन्थं चिकीर्षता लिखितम् । अन्ये तु शिष्यस्यैवेदं सूत्रमित्याहुः; स तु आत्मशिष्येषु धन्वन्तरिप्रशिष्येषु प्रतिज्ञां कृतवान् । तन्नेच्छति गयी । किमेतत् स्वकपोलकल्पितं सुश्रुतेनोक्तम्, अथवा यथैव गुरुणोदीरितमिति पृष्टः प्रतिसंस्कर्ता सुश्रुतमुखेनेदमाह—यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिरिति । इदं प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं, यत्र यत्र परोक्षे लिड्प्रयोगस्तत्र तत्रैव प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं ज्ञातव्यमिति । प्रतिसंस्कर्ताऽपीह नागार्जुन एव । अथशब्दोऽनन्तरार्थ एव । अतो युष्मच्छल्यतन्त्रोपदेशकामितादनन्तरम् । वेदोत्पत्तिमिति अस्यादौ आयुःशब्दो लुप्तो ज्ञेयः । तेन आयुर्वेदोत्पत्तिमिति । उत्पत्तिरत्राभिव्यक्तिः, नतु अभूतप्रादुर्भावः । अधीयन्तेऽस्मिन्नर्था इत्यध्यायः । व्याख्यास्याम इति विर्विशेषे, आङ् अभिव्याप्तौ, व्याख्यास्यामः प्रकथयिष्यामः । अन्ये तु अथशब्दः शिष्यप्रश्नानन्तर्ये, अतःशब्दो हेत्वर्थः, यत एते शिष्याः प्रजाहितार्थमायुर्वेदं गुरुं पप्रच्छुः अतो हेतोरित्यर्थः; विर्विविधप्रकारे, आङ् आभिमुख्ये, शेषं समम् । एतेनातः शल्यतन्त्रोपदेशकामितादनन्तरं आयुर्वेदाभिव्यक्तिमधिकृत्य कृतोऽध्यायस्तं विशेषाभिव्याप्त्या प्रकथयिष्यामः । द्वितीयव्याख्यानपक्षेऽपि इत्थं योजनीयम् । यथोवाच इति यादृक् उक्तवान् । भगवान् धन्वन्तरिरिति समस्तैश्वर्यमाहात्म्ययशःश्रीकामार्थप्रयत्नैर्युक्तो भगवान् उच्यते, अन्ये तु ज्ञानातिशयवान् पुरुषातिशयो भगवान्, अपरे तु अष्टगुणैश्वर्यवानेवात्र भगवान् उच्यते । अथात इत्यादिकं प्रतिज्ञासूत्रं यद्यपि अध्यायादौ लिखितं, तथापि 'वत्स सुश्रुत !' इत्यनन्तरं द्रष्टव्यं; अन्ये तु 'अध्याप्याश्च भवन्तो वत्सा' इत्यनन्तरं पठन्ति, तन्नेच्छति गयी । अत्र केचिद् 'वेदोत्पत्तिं नामाध्यायं' इति पठन्ति ॥ १ ॥

अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥ २ ॥

अथ खल्वित्यादि । अथेति मङ्गलार्थः, तत्तु श्रोतृव्याख्यात्रोः क्रियाफलसिद्धिं कथयति । खलु वाक्यशोभार्थः, अन्ये तु निश्चयार्थः । अमरवरं देवश्रेष्ठं, पूर्वजन्मामृतोद्धरणात्; अन्ये तु ब्रह्म-

---

१. 'सहस्रांशुं' इति पाठान्तरम् ।

णोऽवतारत्वात् । ऋषिगणपरिवृतं देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिसमूहैर्वेष्टितं, तपोज्ञानबाहुल्यादुपादेयवाक्यत्वाच्च । आश्रमस्थं वानप्रस्थाश्रमस्थं, एतेन राज्यचिन्तापरित्यागादनाकुलचित्तत्वं राजर्षित्वं च सूचितम् । काशिराजं वाराणसीजनपदनृपतिं, काशिराजस्य निर्वाणपदाभिलाषित्वात् तत्पुत्रत्वमापन्नमिति काशिराजम् । काशिराजानामनेकत्वात् विशेषणमाह—दिवोदासं ।—दिवशब्देनात्र तत्स्थानदेवाः कथ्यन्ते, तैः पूजाकाम्यया संप्रदीयते यस्मै स दिवोदासस्तं तथा; अन्ये तु दासयति कर्माणि यत्नेन करोतीति दासः, दिवः स्वर्गस्य दासो दिवोदासस्तम् । सर्वजनप्रसिद्धं विशेषणमाह—धन्वन्तरिमिति । धन्वं शल्यशास्त्रं तस्य अन्तं पारम् इयर्ति गच्छतीति धन्वन्तरिस्तम्; अपरा व्युत्पत्तिर्विस्तरभयान्न लिखिता । औषधेनवादयः सुश्रुतान्ताः सप्त शिष्या ऊचुः उक्तवन्तः । प्रभृतिशब्देन भोजादयः । अन्ये तु गोपुररक्षितौ इति नामद्वयं मन्यन्ते, इत्यौपधेनवादयोऽष्टौ; प्रभृतिग्रहणात् निमिकाङ्कायनगार्ग्यगालवाः एवमेतान् द्वादश शिष्यानाहुः । ननु, प्रश्नकर्तृकतया सुश्रुतस्य मुख्यत्वादादावस्य नामग्रहणमुचितं स्यात्, कथमौपधेनवादिनामान्यादावुक्तानि? सत्यं, देवर्षयस्ते राजर्षीणां पूज्या इति न दोषः ॥ २ ॥

भगवन् ! शारीरमानसागन्तुव्याधिभिर्विविधवेदनाभिघातोपद्रुतान् सनाथानप्यनाथवद्विचेष्टमानान् विक्रोशतश्च मानवानभिसमीक्ष्य मनसि नः पीडा भवति; तेषां सुखैषिणां रोगोपशमार्थमात्मनश्च प्राणयात्रार्थं (प्रजाहितहेतोः) आयुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम इहोपदिश्यमानम् । अत्राऽऽयत्तमैहिकमामुष्मिकं च श्रेयः । तद्भगवन्तमुपपन्नाः स्मः शिष्यत्वेनेति ॥ ३ ॥

ऋषयस्ते तं काशिराजं प्रति किमूचुरित्याह—भगवन्नित्यादि ।—भगवन्निति संबोधने । तत्र शारीराः वातादिवैषम्यनिमित्ताः, मानसाः रजस्तमःसंभूताः कामादयः, आगन्तवः व्याघ्रादिकृताः शस्त्रादिकृताश्च । स्वाभाविकानामत्राग्रहणमस्मिन् शास्त्रे तत्प्रतिकारस्याप्राधान्यसूचनार्थं, अथवा आत्मनश्च प्राणयात्रार्थमित्यत्रैवावरोधाच्च । ऋषीणां हि शारीरमानसागन्तुव्याध्यसंभवात् केवलं स्वभावव्याधिनिषेधेनैव प्राणयात्राभिप्रेता । उपद्रुतान् उपसृष्टान् । सनाथानपि समित्रादिकानपि । अनाथवत् एकाकिजनवत् । विचेष्टमानान् विरुद्धां क्रियां कुर्वाणान् । एतेनायुर्वेदं विना मित्रादयोऽप्यनर्थका इति । विक्रोशतश्च विशेषादार्तस्वरं रुदतश्च । नः अस्माकम् । आत्मनश्च प्राणयात्रार्थं प्राणानामग्नीषोमादीनां यात्रार्थं व्यवहारार्थं स्वस्थवृत्तानुवर्तनार्थम् । अत्र केचित् 'आत्मप्रजाहितहेतोः' इति पठन्ति । उपदिश्यमानं संक्षेपराः कथ्यमानम् । अत्रायत्तमिति अत्रायुर्वेदोपदेशे आयत्तं अधीनम् । ऐहिकं इहलोकभवं, आमुष्मिकं परलोकभवं, श्रेयः कल्याणलाभः । अर्थकामौ मित्रादिलाभो यशश्च ऐहिकं श्रेयः; स्वर्गादिविशिष्टं जन्मान्तरज्ञानादयश्च आमुष्मिकं श्रेयः । तदिति हेतौ, यस्मादायुर्वेदोपदेशाद् विविधं श्रेयः आयत्तं तस्मात् उपपन्नाः स्मः समीपमागताः स्मः । शिष्यत्वेन छात्रभावेनेति ॥ ३ ॥

तानुवाच भगवान् स्वागतं वः; सर्वे एव अमीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः ! ॥ ४ ॥

तेषां औपधेनवादीनां समीपगतानां काशिराजेन किं कृतमित्याह—तानुवाच भगवानिति । स्वागतं शोभनमागतं, वः युष्माकम् । अमीमांस्याः अविचारणीयाः, प्रसिद्धजात्यादिवत्वात् । अध्याप्याश्च अध्यापनार्हाश्च । वत्साः इति पक्षपातातिशयत्वसूचकं संबोधनं, अथवा वत्साः प्रथमवयसो गवां पुत्राः, वत्सा इव वत्साः; अनेन विशेषणेन प्रथमवयस्त्वं पुत्रसादृश्यं दमनीयत्वं च सूचयति ॥ ४ ॥

इह खलु आयुर्वेदमष्टाङ्गमुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः; ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वं चालोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ ५ ॥

इदानीमायुर्वेदस्य सामान्यं लक्षणं दर्शयन्नाह,—इह खल्वित्यादि ।—इह खल्विति वाक्यालङ्कारे, वक्ष्यमाणं वाक्यमलङ्करोति; अन्ये तु इह मयि सूत्रकारे, खलु एवार्थः; एतेन मय्येव आयुर्वेदोऽष्टाङ्गो नान्येषु सूत्रकारेषु, अन्येषामेकस्यैवाङ्गस्य प्रणेतृत्वात्; इहेति वाक्योपक्रमे, खलु संबोधने इत्यपरे । उपाङ्गं अङ्गमेवाल्पत्वात् उपाङ्गम्, तद्यथा—देहस्य बाहुजङ्घे शिरः इत्यङ्गानि, करचरणनासिकादीन्युपाङ्गानि, एतेन उपाङ्गमित्युक्तं; उपाङ्गमङ्गसमीपमित्येके । अनुत्पाद्यैव प्रजाः लोकसृष्टेः प्राक्, आयुर्वेदं प्रदर्श्य प्रजाः पश्चात् सृष्टवानित्यर्थः । कृतवान् संस्कृतवान्, न तु पूर्वमुत्पादितवान्, कुतः? नित्यत्वात् । स्वयम्भूः ब्रह्मा । ततोऽल्पायुष्ट्वमिति ततः प्राक्तनकरणादनन्तरं अधर्मप्रवृत्तौ सत्यां अल्पायुष्ट्वं अल्पजीवितत्वम्, अल्पमेधस्त्वं स्वल्पबुद्धित्वम् । भूयः पुनः । अष्टधा अष्टभिः प्रकारैः ॥ ५ ॥

तद्यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यं, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रमिति ॥ ६ ॥

अथ के तेऽष्टौ प्रकाराः? इत्याह—तद्यथेत्यादि । शल्यमिति शल्याहरणप्रधानं तन्त्रं शल्यतन्त्रं; शलाकायाः कर्म शालाक्यम्, तत्प्रधानं तन्त्रमपि शालाक्यम्; कायोऽत्राग्निरुच्यते, तस्य चिकित्सा कायचिकित्सा; अथवा कायो देहस्तस्य चिकित्सा कायचिकित्सा; भूतानि देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृनागपिशाचा अष्टौ, तानि वेत्ति अनया इति भूतविद्या, अथवा भूतावेशापाकरणार्था विद्या भूतविद्या; कुमाराः बालाः, तेषां भृतिः धारणं पोषणं च, तस्या भृत्या इदं तन्त्रमिति कौमारभृत्यं; अगदो विषप्रतिकारस्तदर्थं तन्त्रं अगदतन्त्रं; अन्ये विषगरवैरोधिकसंप्रयोगो गदः, गदस्याभावः अगदः, अगदाय तन्त्रं अगदतन्त्रमित्या-

चक्षते; रसानां रसरक्तादीनां अयनमाप्यायनं रसायनं, तदर्थं तन्त्रं रसायनतन्त्रं, अथवा रसानां रसवीर्यविपाकादीनां आयुःप्रभृतिकारणानामयनं विशिष्टलाभोपायः रसायनं, तदर्थं तन्त्रं रसायनतन्त्रम्; वाजीकरणतन्त्रमिति येन स्त्रीषु विषये वाजीव नरः सामर्थ्यं प्राप्नोति तत् वाजीकरणं, येनात्यर्थं व्यज्यते स्त्रीषु तद् वाजीकरणं, अन्ये तु वजनं वाजो वेगः प्रस्रवात् शुक्रस्य, स विद्यते येषां ते वाजिनः, अवाजिनो वाजिनः क्रियन्तेऽनेनेति वाजीकरणम्; अन्ये तु वाजीशब्देन शुक्रमभिधीयते, तेन शुक्ररहितस्य वाजी शुक्रं क्रियतेऽनेनेति वाजीकरणं, तदर्थं तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रम् । इति शब्दोऽष्टाङ्गपरिसमाप्तौ ॥ ६ ॥

अथास्य प्रत्येकमङ्गलक्षणसंमासः[1] ।—

अथेति ।—अथेत्यानन्तर्ये । अस्य आयुर्वेदस्य, प्रत्येकमङ्गलक्षणसमासः एकमेकमङ्गं प्रति लक्षणसंक्षेपः ॥—

तत्र शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावदुष्टव्रणान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं, यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थं च (॥ १ ॥)

किं तदेकमेकमङ्गं प्रति लक्षणं संक्षेपेणेत्याह—तत्रेत्यादि । 'तत्र शल्यं नाम' इति केचित् पठन्ति । तत्र तेष्वङ्गेषु, नामशब्दः प्रतिपादने, शल्यं प्रतिपाद्यते कथ्यते इत्यर्थः । विविधतृणादीनां पूयास्रावान्तानां दुष्टव्रणस्यान्तर्मध्यादुद्धरणार्थं उद्धरणप्रयोजनम्, तथा गर्भशल्यस्यापि । उद्धरणार्थमित्यस्याग्रे 'षष्ठ्या विधानैः' इति केचित् पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अपतर्पणाद्यैः रक्षाविधानान्तैर्द्विव्रणीयोक्तैरित्यर्थः । प्रणिधानार्थं निषेवणार्थम् । न केवलं काष्ठतृणादि शल्यम्, किंतु "अतिप्रवृद्धं मलदोषजं वा शरीरिणां स्थावरजङ्गमानाम् । यत्किंचिदाबाधकरं शरीरे तत्सर्वमेव प्रवदन्ति शल्यम्" (॥ १ ॥)

शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थं, शलाकायन्त्रप्रणिधानार्थं[2] च (॥ २ ॥)

शालाक्यमिति । जत्रु ग्रीवामूलं, अन्ये वक्षोंऽससन्धिमाहुः । वदनं अत्र मुखकुहरमाहुः । घ्राणादिसंश्रितानां आदिशब्दात् शिरःकपालादिसंश्रितानाम् (॥ २ ॥)

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहातिसारादीनामुपशमनार्थम् (॥ ३ ॥)

कायचिकित्सेति । केचित् ज्वरानन्तरमतिसारं पठन्ति, तन्न, पञ्जिकया दूषितत्वात् (॥ ३ ॥)

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् (॥ ४ ॥)

भूतविद्येति । असुराः दैत्याः, गन्धर्वाः देवगायकाः, यक्षाः धनदादयः, रक्षांसि रावणप्रभृतीनि, पितरः अग्निष्वात्तादयः, पिशाचाः पिशिताशनाः, एते ग्रहणाद् ग्रहाः प्रोच्यन्ते । शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थं शान्तिकर्मादिभिरष्टग्रहोपशमनप्रयोजनम् (॥ ४ ॥)

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थम् (॥ ५ ॥)

कौमारभृत्यमिति । दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां चेति दुष्टस्तन्येन दुष्टग्रहेण च जातानामित्यर्थः; तत्र दुष्टस्तन्येन शारीराः, दुष्टग्रहेणागन्तवः (॥ ५ ॥)

अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतादष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगोपशमनार्थं च (॥ ६ ॥)

अगदतन्त्रमिति । कीटा वृश्चिकादयः । लूता मर्कटः, कीटभेदो वा । विविधानां नानाप्रकाराणां विषाणां स्थावरजङ्गमानां संयोगः सङ्गमः तदुपशमाय । अन्ये तु विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमार्थं चेति पठन्ति । संयोगविषं समानमधुघृतादि (॥ ६ ॥)

रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थं च (॥ ७ ॥)

रसायनतन्त्रमिति । वयःस्थापनं वर्षशतमायुःस्थापनम् । आयुष्करं शताधिकमपि करोति । अन्ये तु वयःस्थापनं जरापहरणं, तारुण्यं बहुकालं स्थापयतीत्यर्थः (॥ ७ ॥)

वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टक्षीणविशुष्करेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थं च (॥ ८ ॥) ॥ ७ ॥

वाजीकरणतन्त्रमिति । अल्परेतसः प्रकृत्यैव स्तोकरेतसः, तेषामाप्यायननिमित्तम्; दुष्टरेतसो वातादिदुष्टरेतसः, तेषां प्रसादनिमित्तं; क्षीणरेतसः कारणैः स्वमानादल्पीभूतरेतसः, तेषामुपचयनिमित्तम्; विशुष्करेतसः स्वमानादत्यर्थं क्षीणरेतसः, तेषां जनननिमित्तम् । अथवाल्परेतसः पञ्चविंशतिमप्राप्ताः, क्षीणरेतसस्तु मध्यवयसः कारणादल्पीभूतरेतसः, शुष्करेतसो वृद्धाः । प्रहर्षजननार्थं चेति स्वस्थस्य शुक्रवृद्धिस्रुतिकरणार्थं चेत्यर्थः (॥ ८ ॥) ॥ ७ ॥

एवमयमायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते अत्र कस्मै किमुच्यतामिति ॥ ८ ॥

एवमयमिति एवं अनेन प्रकारेण । अत्रेति एषु मध्ये । किमङ्गं कस्मै शिष्यायोपदिश्यतां व्याख्यायताम् । इतिशब्दः सामान्येन ॥ ८ ॥

त ऊचुः—अस्माकं सर्वेषामेव शल्यज्ञानं मूलं कृत्वोपदिशतु भगवानिति ॥ ९ ॥

स उवाचैवमस्त्विति ॥ १० ॥

त ऊचुः ते शिष्या धन्वन्तरिं प्रति ऊचुः उक्तवन्तः । शल्यज्ञानं मूलं कृत्वा शल्यज्ञानमादौ कृत्वा । सः धन्वन्तरिः,

---

१ 'अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणं समासेनोपदेक्ष्यामः' इति पाठान्तरम् ।

२ शलाका पटलवेधनी ।

उवाच उक्तवान्, एवमस्त्विति एवं भवत्विति । सहोवाचेति केचित् पठन्ति । तैः शिष्यैः सहेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

त ऊचुर्भूयोऽपि भगवन्तम्—अस्माकमेकमतीनां मतमभिसमीक्ष्य सुश्रुतो भगवन्तं प्रक्ष्यति, अस्मै चोपदिश्यमानं वयमप्युपधारयिष्यामः ॥ ११ ॥ स उवाचैवमस्त्विति ॥ १२ ॥

प्रक्ष्यति पृच्छां करिष्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वत्स सुश्रुत! इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं—व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः, स्वस्थस्य रक्षणं च ॥ १३ ॥

वत्स सुश्रुत! इति संबोधने । अस्याग्रे अथात इत्यादिका प्रतिज्ञा ज्ञातव्येति पूर्वमेवोक्तम् । इह खलु इत्यधिकारे, इह खलु आयुर्वेदोत्पत्त्यधिकारे इत्यर्थः । व्याधिशब्दोऽयं दुष्टेषु वातादिषु तत्कार्येषु ज्वरादिषु क्लेशेषु रागादिषु दुःखेषु संसारानुवृत्तिजनकेषु च वर्तते । परिमोक्षो निवृत्तिः । ननु, व्याधिपरिमोक्षस्वस्थस्वास्थ्यरक्षणादन्यदपि प्रयोजनमस्ति, किं तत्? याप्यव्याधितरक्षा रसायनादायुरुत्कर्षश्च, तदिदं वक्तव्यं; उच्यते,—स्वस्थस्य रक्षणं चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन याप्यव्याधितरक्षणं रसायनादायुरुत्कर्षश्च; अथवा साध्यव्याधौ क्रियैकत्वात् याप्यावरोधः; रसायनादायुरुत्कर्षस्तु स्वस्थरक्षयैव गृह्यते ॥ १३ ॥

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ॥ १४ ॥

आयुर्वेदस्य निरुक्तिं दर्शयन्नाह—आयुरस्मिन्निति । आयुः शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः, तदस्मिन्नायुर्वेदे विद्यते अस्तीत्यायुर्वेदः; अथवा आयुर्विद्यते ज्ञायते अनेनेत्यायुर्वेदः; आयुर्विद्यते विचार्यते अनेन वा इत्यायुर्वेदः; आयुरनेन विन्दति प्राप्नोति इति वा आयुर्वेदः ॥ १४ ॥

तस्याङ्गवरमाद्यं प्रत्यक्षागमानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय ॥ १५ ॥

तस्याङ्गवरमिति । अङ्गवरं अङ्गश्रेष्ठम् । आद्यं आदिभवम् । प्रत्यक्षागमानुमानोपमानैरविरुद्धमिति अनेन शल्येनाङ्गवरेण योऽर्थः प्रतिपाद्यते स खलु प्रत्यक्षादिभिरपि तथा अवगम्यते इत्यर्थः । प्रत्यक्षमिति यत्किंचिदेवार्थस्य साक्षात्कारिज्ञानं तदेव प्रत्यक्षम्, तथाहि,—"मनोऽक्षगतमभ्रान्तं वस्तु प्रत्यक्षमुच्यते । इन्द्रियाणामसंज्ञानं वस्तुतत्त्वे भ्रमः स्मृतः—" इति; प्रत्यक्षाविरुद्धं यथा,—सूर्यावलोकनात् नासान्तः सूत्रवर्तिप्रवेशनाच्च क्षुतः प्रादुर्भावः । आगमो वेदः, आप्तानां शास्त्रं वा; तथाहि,—"सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र च । आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः"—इति, आगमाविरुद्धं यथा—पुराणादिष्वपि श्रूयते, रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संहितमिति । आगमस्य प्रत्यक्षफलत्वात् वरीयस्त्वं, तेनानुमानात् पूर्वं निर्दिष्टवान् । अनु पश्चादव्यभिचारिलिङ्गाल्लिङ्गी मीयते ज्ञायते येन तदनुमानं, तेनानुमानेनाविरुद्धं यथा,—प्रनष्टे शल्ये चन्दनघृतोपदिग्धायां त्वचि विशोषणविलयनाभ्यामनुमीयते अत्र शल्यमिति । प्रसिद्धसाधर्म्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्यार्थस्य साधर्म्यसाधनमुपमानं, तेनाविरुद्धं यथा—माषवन्माषः, तिलमात्रस्तिलकालकः; विदारीकन्दवद् विदारीरोगः; शालूकवत् पनसिकेत्यादिकम् । उच्यमानं उपदिश्यमानम् । मया धन्वन्तरिणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतद्धि अङ्गं प्रथमं, प्रागभिघातव्रणसंरोहात्, यज्ञशिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि, यथा—'रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः—भगवन्तौ! नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः, भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यमिति । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितम्' इति ॥ १६ ॥

शल्याङ्गस्याद्यत्वं प्रतिपादयन्नाह—एतद्धीत्यादि ।—हिशब्दोऽवधारणे । एतेनैतदेवाङ्गं प्रथमं आद्यं प्रधानं वा । कस्मात् प्रथमं? प्रागभिघातव्रणसंरोहात् । शारीरव्याधीनां प्रागेव देवासुरसंग्रामे अभिघातव्रणोत्पत्तिस्तत्संरोहात् । द्वितीयहेतुमाह,—यज्ञशिरःसंधानाच्चेति । अत्रापि प्रागिति संबध्यते । अन्ये त्वत्र यज्ञप्रधानशिरःसंधानाच्चेति पठन्ति । यतः प्राक् यज्ञस्य प्रधानभूतस्य शिरसः संधानं तस्मादिदमाद्यम् । अत्रैव पारम्पर्योपदेशमाह—श्रूयते हीत्यादि यावत्संहितमिति । अत्र केचित् संहितमित्यत्र सन्धितमिति पठन्ति ॥ १६ ॥

अष्टास्वपि चायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणात् यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात्, सर्वतन्त्रसामान्याच्च ॥ १७ ॥

इदानीं वरत्वे प्रतिज्ञातहेतुं प्रतिपादयन्नाह—अष्टास्विति । एतदेवाधिकमिति एतदेवाधिकं नान्यत् शालाक्यादि । कस्मादाशुक्रियाकरणात् । कुतोऽस्य पुनराशुक्रियाकरणत्वं? यन्त्रादिप्रणिधानात्, नहि यन्त्रादिषु प्रणिधाने मन्दा क्रिया कर्तुं युक्ता, मन्दकारित्वे हि आतुरस्य व्यापत्तिः स्यात् । वरत्वे द्वितीयं हेतुमाह—सर्वतन्त्रसामान्याच्च शालाक्यादितन्त्रतुल्यत्वाच्च । 'अधिकक्रियाकरणात्' इति केचित् पठन्ति । अधिकक्रियाकरणमप्यस्य यन्त्रादिप्रणिधानात् सर्वतन्त्रसामान्याच्च हेतुभ्याम् । अन्ये तु वरत्वे आशुक्रियाकरणादिति हेतुत्रयमाहुः; आशुक्रियाकरणात् शीघ्रं छेदादिक्रियाकरणादिति व्याख्यानयन्ति ॥ १७ ॥

तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरं चेति ॥ १८ ॥

अतः शिष्योत्साहनाय यथाभूतानुशंसामाह—तदिदमित्यादि । तदिदं शल्यतन्त्रं, शाश्वतं अविनाशि, अथवा शाश्वतशब्देन मोक्षोऽभिधीयते, तत्संपादनत्वात् शाश्वतं; पुण्यं पुण्यहेतुत्वात्; स्वर्गस्य निमित्तं स्वर्गाय हितं वा स्वर्ग्यम्; यशसो निमित्तं यशसे हितं वा यशस्यम्; आयुषो निमित्तम् आयुषे हितं वा आयुष्यम्; वृत्तिकरं चेति निर्वाहकरम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे, तस्माद-

श्विनौ, अश्विभ्यामिन्द्रः, इन्द्रादहं, मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥ १९ ॥

इदानीं क्रमागतिं प्रतिपादयन्नाह,—ब्रह्मा प्रोवाचेत्यादि। प्रोवाच प्रथमं कथितवान्। तस्मात्प्रजापतिरधिजगे इति प्रजापतिः दक्षः, अधिजगे अधीतवान्। मया त्विहेति स्वर्गे ब्रह्मणैवार्थिभ्यः प्रथमं दत्तं, मया धन्वन्तरिणा पुनः इह मर्त्यलोके प्रदेयं प्रथमं दातव्यमिति ॥ १९ ॥

भवति चात्र—

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो
जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् ॥
शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं
प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥ २० ॥

अथ काशिराजः शिष्यप्रतीत्यर्थं श्लोकमाह,—भवति चात्र। अहं हीत्यादि। आदिदेवः शङ्करः; अन्ये तु आदिदेवा ब्रह्मादयः, कर्मदेवाः शतक्रतुप्रभृतयः, प्रजननदेवास्तु जनिताः स्कन्दादयः, तेषामहमादिदेवः। आदिदेवत्वेऽपि काशिराजत्वमुपपन्नमवतारान्तरमापन्नत्वात्। जरारुजामृत्युहरोऽमराणामिति एतेनैतदुक्तं देवानामपि पुरा जरादयस्तस्थुः, ते च मया आदिदेवेन हताः। प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुमिति पूर्वमहं देवकार्यार्थं स्वर्गं प्राप्तः, इदानीं गां पृथ्वीं भूयः पुनः, प्राप्तोऽस्मि आगतोऽस्मि, इह मर्त्यलोके, मनुष्यकार्यार्थमुपदेष्टुम्। अन्ये 'शल्यं महत् शास्त्रवरं गृहीत्वा' इति पठन्ति। स्वमाहात्म्यप्रकाशनमपि परार्थत्वात् यथाभूतत्वाच्च न दोषः ॥ २० ॥

अस्मिंस्तु शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते। तस्मिन् क्रिया, सोऽधिष्ठानं; कस्मात्? लोकस्य द्वैविध्यात्; लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च; द्विविधात्मक एवाग्नेयः, सौम्यश्च, तद्भूयस्त्वात्; पञ्चात्मको वा; तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः; तत्र पुरुषः प्रधानं, तस्योपकरणमन्यत्; तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् ॥ २१ ॥

अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतेत्यादि। पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि, शरीरी आत्मा, समवायः संयोगः। अन्ये तु 'तत्रास्मिन् शास्त्रे' इति पठन्ति तत्रेत्यनेन शल्यतन्त्रमधिक्रियते, तस्मिन् शल्यशास्त्रे, अस्मिन्निति अस्मिन्नधिकारे; किं विशेषवति? उच्यते—क्रियाधिकारे व्याध्यधिष्ठानप्रस्तावे च। तस्मिन् क्रियेति तस्मिन्निति पूर्वनिर्दिष्टे पुरुषे, क्रिया शास्त्रोदितं कर्म, किं तत्? भेषजशस्त्रक्षाराग्निनिर्वर्त्यं स्वास्थ्यवृत्तिकरं च। कस्मात् तस्मिन्नेव क्रिया इत्याह—सोऽधिष्ठानमिति।—यस्मात् सः पुरुषः, अधिष्ठानं आश्रयः; कस्य? व्याधेः स्वास्थ्यस्य च। अधिष्ठानत्वे हेतुमाह—कस्मादिति। लोकस्य जगतः द्वैविध्याद्द्विप्रकारत्वाच्च। लोको हीत्यादि। हि यस्मादर्थे। स्थावरः वृक्षादिः। जङ्गमः मनुष्यादिः। चिकित्सोपयोगिधर्मद्वयं प्रतिपादयितुमाह,—द्विविधात्मक एवेत्यादि। अग्निभूताधिदैविकस्वभावं आग्नेयम्, सोमभूताधिदैवतस्वभावं सौम्यं; अन्ये द्विविधात्मको द्विविधहेतुक इति व्याख्यानयन्ति; तन्न, पञ्जिकया दूषितत्वात्। ननु, सर्वभूतानां सर्वत्र सान्निध्यमस्ति तत् कथं द्विविधात्मक इत्याह—तद्भूयस्त्वादिति। तद्बाहुल्यादित्यर्थः। प्रायेण हि सर्वं द्रव्यं शीतमुष्णं न तृतीयो राशिरस्ति, अतो द्वावेव अग्नीषोमौ भूयांसौ। अमुनाविशेषेण द्वितीयं पक्षमाह—पञ्चात्मको वेति।—वाशब्दः पक्षान्तरे; तेन स द्विविधोऽपि लोकः पञ्चात्मकः पञ्चस्वभावः इत्ययं वा पक्षः। इदानीं जङ्गमान् पृथक् कर्तुमाह,— तत्रेति।—तत्र तयोः स्थावरजङ्गमयोर्मध्ये, चतुर्विधः चतुःप्रकारः, भूतग्रामः प्राणिसमूहः। अथ के ते चत्वारः प्रकारा इत्याह—संस्वेदजेत्यादि।—भुवः शरीरस्य च संस्वेदादूष्मणो जाताः संस्वेदजाः; जरायोर्जाताः जरायुजाः, जरायुर्गर्भाशयः; अण्डाज्जाताः अण्डजाः, अण्डं प्राण्याधारो वर्तुलम्; भुवमुद्भिद्य जाताः उद्भिज्जाः, संज्ञाशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। चतुर्धा निपतितानामूष्माणं विना कस्यचित् सिद्धिर्नास्ति इति संस्वेदजस्य प्राङ्निर्देशः; केचिदन्यथाक्रमं पठन्ति; तन्न, पञ्जिकया दूषितत्वात्। लोकद्वैविध्यादिति प्रागुद्दिष्टहेत्वर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—तत्र पुरुष इति।—तत्र तयोः स्थावरजङ्गमयोर्मध्ये पुरुषः प्राधान्येन गुणेन पृथक् क्रियते। यद्यप्यत्र पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति सामान्येन पुरुषशब्देन पश्वादिरपि वाच्यस्तथापि मनुष्यजातिरेवात्र पुरुषशब्देनोच्यते तस्योपकार्यत्वात्; इतरस्य चाप्राधान्यम्, उपकरणत्वात्। अतएवाह—तस्योपकरणमन्यदिति।—तस्य मनुष्यजातेः पुरुषस्य, अन्यत् स्थावरसंस्वेदजादि उपकरणम्। उपकरणत्वादप्रधानत्वमित्यत आह—तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम्। तत्र पुरुषः प्रधानमिति, तत्र तेषु चतुर्षु संस्वेदजादिषु मध्ये इत्यन्ये व्याख्यानयन्ति ॥ २१ ॥

तद्दुःखसंयोगा व्याधय उच्यन्ते ॥ २२ ॥

ननु, के ते व्याधयो येषां पुरुषोऽधिष्ठानमित्याह—तद्दुःखेति।—तच्छब्देनानन्तरनिर्दिष्टः पुरुषोऽधिक्रियते, दुःखं कायवाङ्मानसी पीड़ा; विविधं दुःखमादधतीति व्याधयः, तस्य पुरुषस्य दुःखाय संयोगो येषामागन्तुप्रभृतीनां ते व्याधयः, अथवा तस्य पुरुषस्य येषु सत्सु यैर्वा करणभूतैः येभ्यो वा दुःखं जायते ते व्याधयः। एतौ वाक्यार्थौ न्याय्यौ। अन्ये तु तस्य पुरुषस्य दुःखानां वेदनानां ये संयोगास्ते व्याधयः, अपरे तु दुर्दुष्टानि खानि स्रोतांसि दुःखानि, तस्य पुरुषस्य दुःखानां दुष्टस्रोतसां निमित्तं संयोगो येषां ते तथोक्ताः। एतावन्याय्यौ, पञ्जिकया दूषितत्वात् ॥ २२ ॥

ते चतुर्विधाः—आगन्तवः, शारीराः, मानसाः, स्वाभाविकाश्चेति ॥ २३ ॥

ते चतुर्विधा इत्यादि। पूर्वमुत्पन्नत्वादागन्तोः प्रागभिधानम्; ततः शारीराः शरीरस्य प्राधान्यात्; ततः शेषाविति। स्वभावेन भवन्तीति स्वाभाविकाः, स्वभावो ह्यत्र सहजो धर्मः। आगन्तुप्रभृतयः पूर्वं व्याख्याताः। स्वाभाविकाश्चेति चकारः

स्वाभाविकस्य व्याधेः आगन्तुप्रभृतिभिः सह अतुल्यबलतां सूचयति । इतिशब्दश्चतुःप्रकारसमाप्तौ ॥ २३ ॥

तेष्वागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः (॥ १ ॥)

इदानीमागन्तुप्रभृतीनेव विवरितुमाह,—तेषामित्यादि। अभिघातनिमित्ता इति अभिघातः अभिहननं शरादिप्रहारः, स एव निमित्तं येषां ते तथोक्ताः (॥ १ ॥)

शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः (॥ २ ॥)

अन्नपानमूलाः इति सामर्थ्याद्विषमान्नहेतवः, नह्यन्नसाम्यं व्याधिहेतुः । तत्रान्नवैषम्यं तु स्वस्थवृत्तवैषम्यमुपलक्षयति, तेन कालवैषम्य कायवाङ्मनोविहारवैषम्यं इन्द्रियार्थवैषम्यं च लक्षयति । 'शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः । प्रकोपे प्रशमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः'—इत्येषां ग्रहणमकृत्वा अन्नग्रहणेनैतानुपलक्षयन्नेतल्लक्षयति—यथा अन्नमेवैषां संभवे प्रधानहेतुस्तथा नान्ये । वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ता इति वातादीनां सन्निपातान्तानां वैषम्यं विषमता तदेव निमित्तं येषां ते तथोक्ताः । ते पुनर्वातादीनां संचयादिज्ञापका वातपूर्णकोष्ठतादयो व्याधयः । तच्च वैषम्यं क्षयेण वृद्ध्या वा । दोषप्रस्तावे दूष्यशोणितग्रहणे हेतुर्वक्तव्यः? उच्यते—एतद्धि शल्यतन्त्रं, शल्यतन्त्रे च व्रणः प्रधानभूतः, व्रणे च दूष्येषु मध्ये रक्तस्य प्राधान्यमिति शोणितोपादानम्; अन्ये तु दोषदूषितत्वात् रक्तमपि व्याध्युत्पत्तिनिमित्तं भवति, वक्ष्यति चैवं,—"दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुषु दोषसंज्ञा"—इति । शोणितजोऽयमित्यादि व्यपदेशो घृतादिदग्धवत् । अन्यनिबन्धकारैर्बहूक्तं तच्च शिष्यबुद्धिव्याकुलत्वहेतुत्वादस्माभिरुपेक्षितम् (॥ २ ॥)

मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्यकामलोभप्रभृतय इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति ३

मानसान् प्रतिपादयन्नाह—मानसास्त्वित्यादि । क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः, शोकः पुत्रादिवियोगे चित्तोद्वेगः, भयं परस्मात्त्रासः, हर्ष उत्सेकः, निर्निमित्तमन्यस्य दोषोत्पादनेनात्मनः प्रीतिजननं वा हर्षः, असिद्धिभयाद्विविधेषु कर्मसु सादोऽप्रवृत्तिः विषादः, ईर्ष्या परसंपत्तावसहिष्णुता, छिद्रान्वेषितया परगुणेषु दोषारोपणम् असूया, दैन्यं क्लिष्टचित्तता, मात्सर्यं परगुणेषु असाध्यस्थं क्रौर्यं वा, काम इन्द्रियार्थेषु अभिकाङ्क्षा, लोभः परस्वग्रहणाभिलाषः, आदिग्रहणात् मानमददम्भादयः । इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति इति इच्छा सातिशयोऽर्थाभिलाषः, सा च नानावस्त्ववलम्बिनी नानाकामतश्च भिन्ना भवति, तत्र हर्षशोकदैन्यकामलोभादय इच्छाभेदेन; द्वेषः अप्रीतिः, सोऽपि नाना वस्त्ववलम्बिनी, नानारूपो भवति, क्रोधभयविषादेर्ष्यासूयामात्सर्याणि द्वेषभेदेन । अन्ये तु 'मानसाः क्रोधशोकभयदैन्येर्ष्यासूयामात्सर्यकामादयः' इति पठन्ति (॥ ३ ॥)

स्वाभाविकास्तु क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रकृतयः (॥ ४ ॥) ॥ २४ ॥

स्वाभाविकान् व्याख्यातुमाह—स्वाभाविकास्त्वित्यादि । क्षुत् भोक्तुमिच्छा, पिपासा पातुमिच्छा, जरा वार्द्धक्यं, मृत्युः शरीरेन्द्रियात्ममनसां वियोगः, निद्रा मेध्यावाहीमनःसंयोगाद्देहेन्द्रियाणां सुखभोगः । प्रकृतिग्रहणात् प्रकृतिभवा रोगा गृह्यन्ते, ते च कदाचित् स्वाभाविकाः कदाचिद्दोषजाः । तत्र यदा प्रवृद्धपित्तस्य क्षीणश्लेष्मणो भस्मकानलेन बुभुक्षा भवति सा प्रतिकार्या, दोषजत्वात्; पिपासाऽपि यदा दोषैः क्रियते तस्या अपि दोषतः प्रसाधनं कर्तव्यं, जरापि यदा अकाले भवति सा प्रतिकार्या, मृत्युरप्यकालजः प्रतिकार्यः, निद्रापि दोषजा प्रतिकारादुपशमं याति; तत्र यदा एते सर्वे दोषेभ्यो जायन्ते तदा शारीराः प्रतिकार्याश्च, यदा तु स्वभावतः तदा निष्प्रतिकारा रसायनतोऽपि न प्रतिकार्याः । तत्र ते एते स्वभावसंभूतत्वात् स्वाभाविकाः कथ्यन्ते; यद्यपि क्षुत्पिपासाजरासु स्वभावसंभूतास्वपि पित्तजत्वं निद्रायां श्लेष्मतमोभवत्वमस्ति; तथाप्यल्पदोषारब्धत्वाददोषजत्वमुच्यते, एकतण्डुलाहारिणामनशनव्यपदेशवत् । मृत्युस्तु महद्भिरपि स्वभावानुवर्तिभिर्दोषैरारब्धोऽपि न दोषजव्यपदेशं लभते; यथा राजानुवर्तिभिर्महद्भिरपि पुरुषैः संपादितं जयादिकं राजव्यपदेशं लभते राज्ञा जितमिति तद्वदत्रापि, आगन्तुमृत्योः संभवत्वाच्च नावश्यं दोषजव्यपदेशं लभते । अन्ये निद्राप्रकृतय इत्यत्र प्रभृतय इति पठन्ति । प्रभृतिग्रहणात् रात्रिजागरणादय इति व्याख्यानयन्ति (॥ ४ ॥) ॥ २४ ॥

त एते मनःशरीराधिष्ठानाः ॥ २५ ॥

व्याधीनामाश्रयमाह—त एते इत्यादि । त एते अनन्तरोक्ता व्याधयः । तत्र मनोऽधिष्ठानाः क्रोधादयः, शरीराधिष्ठाना ज्वरादयः, उभयाधिष्ठाना अपस्मारादयः । यद्यपि मानसा अपि शरीरं पीडयन्ति शरीरा अपि मनः पीडयन्ति, तथापि प्राङ्मानसा एव मनः पीडयन्ति पश्चात् शरीरम्, एवं शारीरा अपि, इति न दोषः । आत्मनि तु व्याध्यधिष्ठानत्वं नास्ति, निर्विकारत्वात् ॥ २५ ॥

तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ता निग्रहहेतवः ॥ २६ ॥

व्याधीन् निर्दिश्य चिकित्सां निर्देष्टुमाह—तेषामित्यादि । तेषां व्याधीनाम् । सम्यक् शोधयतीति संशोधनं, तद्द्विविधं बहिराश्रयं अभ्यन्तराश्रयं च । तत्र बहिराश्रयं शस्त्रक्षाराग्निप्रलेपादयः; अभ्यन्तराश्रयं चतुःप्रकारं वमनं, विरेचनं, आस्थापनं शोणितमोक्षणं च; अन्ये तु शोणितमोक्षणमित्यत्र शिरोविरेचनं मन्यन्ते । यत् किंचित् पीतलीढादिकमनिहृत्य दोषं शमयति तत् संशमनं ; यदुक्तं,—"न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि । समीकरोति क्रुद्धांश्च तत् संशमनमुच्यते—" इति । तदपि द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यमालेपपरिषेकावगाहाभ्यङ्गशिरोबस्तिकवलग्रहगण्डूषादिकं, आभ्यन्तरं तु पाचनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणविषप्रशमनादिकम् । आहारश्चतुर्विधः पेयलेह्याद्यभक्ष्यभेदात्; स पुनस्त्रिविधः दोषप्रशमनो, व्याधिप्रशमनः, स्वास्थ्यवृत्तिकरश्चेति । दोषसंशमनत्वात् संशमन-

ग्रहणेनैव आहारे लब्धे पृथक्करणं संशोधनादिषु आहारस्य प्राधान्यसूचनार्थम् । अथवा स्वस्थे पुरुषे दोषव्याधिप्रशमाभावादाहारस्य पृथग्ग्रहणम् । आचारः कायवाङ्मानसं कर्म; तत्रोत्क्षेपणावक्षेपणादिकं कायिकं कर्म, पाठस्वाध्यायादि वाचिकम्, ध्येयचिन्तासंकल्पादि मानसम् । सम्यक् प्रयुक्ता इति आयुरादीन् वीक्ष्य प्रयुक्ताः ॥ २६ ॥

प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां च; स षट्सु रसेष्वायत्तः; रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः; द्रव्याणि पुनरोषधयः ।—

संशोधनादिषु आहारस्य प्राधान्यं दर्शयितुमाह,—प्राणिनामित्यादि । मूलमिति मूलमिव मूलं, संभवहेतुत्वात् । शुक्रशोणितं तावदाहारादेव जायते यद् गर्भजननसमर्थम् । न केवलं प्राणिनां मूलं बलवर्णौजसां च । एतेन प्राणिनामाहारादेव उत्पत्तिस्थिती निदर्शिते । बलं कर्मसाधनशक्तिः व्यायामानुमेया, वर्णः गौरादिः, ओजः सोमात्मकं रसादिशुक्रान्तसर्वधातुधामभूतं हृदिस्थम् । अन्ये तु बलं शरीरोपचयोऽत्राभिप्रेत इति वदन्ति । एवं परमार्थतो बलौजसोर्भेदेऽपि दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीये चिकित्सैक्यार्थं अभेद उक्तः । स षट्सु रसेष्वायत्त इति सः आहारः, रसेषु मधुरादिषु, आयत्तः अधीनः । द्रव्याणि पुनरोषधयः इति ओषधिशब्दोऽत्र साम्निध्यात् वक्ष्यमाणस्थावरजङ्गमराशिद्वये एव वर्तते, न पुनर्यावदोषधिमात्रे; अन्यथा हि पार्थिवेष्वपि ओषधिशब्दो वर्तते इति पार्थिवानामुपादानं पृथक् न स्यात् । अन्ये तु पार्थिवेष्वपि ओषधिशब्दो वर्तते इत्याहुः ॥—

तास्तु द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च ॥ २७ ॥

तास्त्वित्यादि ।— ता इति ओषधयः । स्थावराणां बहुतरोपयोगात् प्रागुपादानम् ॥ २७ ॥

तासां स्थावराश्चतुर्विधाः—वनस्पतयो, वृक्षा, वीरुध, ओषधय इति । तासु अपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः, पुष्पफलवन्तो वृक्षाः, प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः, फलपाकनिष्ठा ओषधय इति ॥ २८ ॥

तासामिति द्विविधानामोषधीनां मध्ये । के ते चत्वारः प्रकाराः इत्याह—वनस्पतय इत्यादि । तानेव विवरितुमाह—तास्विति तासु मध्ये । अपुष्पाः इति अविद्यमानपुष्पाः, फलवन्तः इति फलं येषामस्ति ते वनस्पतय इति, के पुनरीदृशाः? प्लक्षोदुम्बरादयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः इति उभययुक्ता वृक्षाः; के ते? आम्रजम्बूप्रभृतयः । प्रतानवत्य इत्यादि प्रतानवत्यः विस्तारवत्यः विरुधः, न केवलं प्रतानवत्यो वीरुधःस्तम्बिन्यश्च गुल्मिन्यश्च, गुल्मः पुनः बर्तुललतासन्ततिविटपः, ताश्च विदारीकोलवल्लीशालपर्णीपृश्निपर्णीप्रभृतयः । केचित् स्तम्बिन्यश्च इत्यत्र गुल्मिन्यश्चेति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । फलपाकनिष्ठा इति निष्ठा नाशः, फलपाकेन परिणत्या नाशो यासां तास्तथोक्ताः; ते पुनर्गोधूमादयः । अन्ये तु निष्ठाशब्दं प्रत्येकं संबध्नन्ति । फलनिष्ठाः पाकनिष्ठा इति, तत्र फलनिष्ठाः शालितिलकुलत्थादयः, पाकनिष्ठाः करकादयः; करकश्चत्रक उच्यते ॥ २८ ॥

जङ्गमाः खल्वपि चतुर्विधाः—जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तेषां पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः, खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः, कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः, इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः ॥ २९ ॥

जङ्गमाः खल्वपीति ।— खलुशब्दः शिष्यसंबोधने, हे सुश्रुत ! जङ्गमा अपि चतुर्विधाः चतुःप्रकाराः; तानाह,—जरायुजेत्यादि ।— एतच्च पूर्वं व्याख्यातम् । जरायुजादिषु पूर्वोक्तसंस्वेदजादिक्रमत्यागो योनिसंकरं बोधयति; तेन पक्षिषु बलाका जरायुजा अण्डजाश्चेति, सर्पजातिषु अहिपताका जरायुजा, संस्वेदजेष्वपि काश्चित् पिपीलिका अण्डजा उद्भिज्जाश्च । व्यालादयः इति व्याला हिंस्रपशुव्याघ्रादयः । अन्ये तु पशुग्रहणादेव हिंस्रपशूनामपि ग्रहणमिति व्यालशब्देन सर्पविशेषमाहुः । तदुक्तं,—"सर्पजातिषु अहिपताका जरायुजा—" इति । आदिग्रहणात् बलाकावर्णजादयः । इहोपकरणप्रस्तावे पशूनां प्राधान्यमिति प्राङ्निर्देशः । प्राग् भूतग्रामप्रसङ्गेन पुरुषप्राधान्यख्यापनार्थं पुरुषः प्राङ्निर्दिष्टः । अत्र पुनर्जरायुजाण्डजेत्यादिपाठ ओषधित्वख्यापनाय इति न पौनरुक्त्यम् । खगसर्पेत्यादि खगाः पक्षिणः, सर्पाः मन्दगामिनोऽजगरप्रभृतयः, सरीसृपाः शीघ्रगामिनः कृष्णसर्पादयः, मीनमकरादयो वा; प्रभृतिग्रहणात् कूर्मनक्रादीनां ग्रहणम् । केचित् प्रभृतिशब्दमपठित्वा लुप्तनिर्दिष्टेनादिशब्देन कूर्मादीन् गृह्णन्ति । कृमिकीटेत्यादि, कृमयः कोष्ठपुरीषादिबाष्पसंभवाः, कीटा वृश्चिकषड्बिन्दुप्रभृतयः, पिपीलिकाश्चिटिकाः, प्रभृतिग्रहणादेवंविधा अन्येऽपि दृश्यन्ते । इन्द्रगोप इत्यादि इन्द्रगोपाः प्रावृट्कालजा अतिरक्तकृमयः 'इन्द्रवधू' इति लोके, प्रभृतिग्रहणादीदृशा अन्येऽपि ॥ २९ ॥

तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तः, जङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः ॥ ३० ॥

स्थावरजङ्गमयोर्निर्दिष्टयोश्चिकित्सोपयोगिनोऽवयवविशेषान् दर्शयितुमाह—तत्र स्थावरेभ्य इत्यादि । स्वरसादय इत्यादिग्रहणात् तैलक्षारभस्मकुष्टकप्रभृतीनां ग्रहणम् । केचित् कन्दं सूत्रे न पठन्ति आदिशब्दाच्च गृह्णन्ति । रोमरुधिरादय इत्यादिशब्दान्मांसवसाघृतास्थिखुरादयः ॥ ३० ॥

पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः ॥ ३१ ॥

रसाधिकारिकमौषधिवर्गं स्थावरजङ्गमं प्रतिपाद्य परिशिष्टं प्रतिपादयितुमाह—पार्थिवा इत्यादि । पृथिव्या विकाराः पार्थिवाः, रजतं रौप्यम्, मणिः स्फटिकादिः, मुक्ता मौक्तिकम्, मृत् मृत्तिका, कपालं कर्परम् । सुवर्णस्येह पार्थिवत्वमेवाश्रित्य

गुरुत्वकाठिन्यस्थैर्यादिहेतुभिः । सूत्रे आदिग्रहणात् लौहमलसिकतासुधाहरिताललवणगैरिकरसाञ्जनप्रभृतीनां ग्रहणम् । यद्यपि स्थितिशीलत्वात् तथा लोकद्विलसमाख्याने अपृथगुक्तत्वाच्च स्थावरशब्देनैव पार्थिवा उच्यन्ते, तथाप्यत्र प्रकरणात् येष्वाहारोपयोगित्वं फलमूलाद्यवयवेषु रसप्रधानतया तत्रैव चतुर्विधे वनस्पत्यादिगणे स्थावरशब्दो वर्तते न तु पार्थिवेष्वपि, तेषामाहारेषु प्रायेणानुपयोगात्; अन्यदपि समाधानान्तरमस्ति तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ३१ ॥

कालकृताः प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनादयः संवत्सरविशेषाः ॥ ३२ ॥

कालकृता इत्यादि ।—आदिग्रहणान्निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादयः । अन्ये तु एतद्द्वयमन्यथा पठन्ति व्याख्यानयन्ति च; तच्च वर्तमानप्रभृतिषु अप्रसिद्धमित्यस्माभिरुपेक्षितम् ॥ ३२ ॥

त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च ॥ ३३ ॥

एषां प्रयोजनं दर्शयितुमाह—त एते इत्यादि । स्वभावत एव इति स्वलक्षणत एव । दूषयन्ति कायवाक्चित्तानीति दोषाः वातादयः; तदारब्धत्वाच्च ज्वरादयः । संचयः स्थानवृद्धिः, प्रकोपणं प्रकोपः, प्रकोपशब्देन प्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयव्यक्तिभेदाः पञ्चोच्यन्ते; प्रकोपः स्थानादुन्मार्गगमनम्, प्रसरः पञ्चदशप्रकारो व्रणप्रश्ने वक्ष्यते, ज्वरातीसारादीनां सामान्यलक्षणं व्यक्तिः, यथा सन्तापलक्षणो ज्वरः, सरणलक्षणोऽतिसार इत्यादि; विशेषणं भेदः, यथा अष्टानां ज्वराणां इत्यादि; प्रशमनं प्रशमः स्वयं उपशमः; हेतुव्याधिविपरीतं कर्म प्रतीकारः; अन्ये तु प्रशमप्रतीकारयोरेकार्थतां मन्यमानाः प्रतीकारं न पठन्ति; तन्न, यस्माज्ज्वरादीनामप्यस्ति स्वभावोपशमः, तद्यथा—कफज्वरप्रशमनं वसन्ते पूर्वाह्णे च, स्वभावेन प्रशमस्तु ग्रीष्मे मध्याह्ने च इत्यादि । तस्मात् प्रशमनप्रतीकारयोरर्थभेदोऽस्त्येव । प्रयोजनवन्तश्च इति चिकित्सोपकारिण इत्यर्थः । तद्यथा "लाजोत्पलोशीरकुचन्दनानि दत्त्वा प्रवाते निशि वासयेच्च"; तथा 'निवाते देशे निचितं कृत्वा' "मदनफलानामातपपरिशुष्काणाम्—" इत्यादि प्रयोजनं ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः[१]—

**शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः ॥
प्रकोपे प्रशमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः ॥ ३४ ॥**

इदानीं गद्यविस्तरेण प्रतिपादितमर्थं श्लोकैः प्रकटीकुर्वन्नाह—भवन्ति चात्र श्लोका इत्यादि । यद्यपि सुश्रुते भवन्ति चात्रेति विनापि श्लोका भवन्ति, तथाप्यत्र मन्दमतीनां गद्यपद्यभेदकथनाय भवन्ति चात्र श्लोका इति कृतम्; अन्ये तु वेदादिधर्मसंवादार्थमिति वदन्ति । अथ के ते श्लोका इत्याह—शारीराणामित्यादि । न चात्र द्विरुक्तिः, पूर्वोक्तस्य गूढार्थस्याभिव्यक्तिकरत्वात् । शारीरणामिति शरीरसंभवानाम् । विकाराणामिति विकृतयो विकाराः; तेन विकारा अत्र कुपिता दोषा व्याधयोऽपि गृह्यन्ते । एषः पूर्वोक्तः । वर्गश्चतुर्विधः चतुःप्रकारः, आहाराचारपार्थिवकालभेदात्; स्थावरजङ्गमपार्थिवकालभेदाच्चतुर्विध इति जेज्झटः, पञ्जिकाकारस्तु इदं न मन्यते । अत्रापि प्रकोपशब्दः प्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयव्यक्तिभेदेषु वर्तते । प्रशमशब्दोऽत्र रोगोपघातमात्रस्योपलक्षणम्; तेन साध्यानां सिद्धिः, याप्यानां यापनं, स्वस्थवृत्तं च गृह्यते ॥ ३४ ॥

**आगन्तवस्तु ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि ॥
मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषां तु द्विविधा क्रिया ३५
शरीरपतितानां तु शारीरवदुपक्रमः ॥
मानसानां तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः ॥ ३६ ॥**

इदानीमागन्तुकानामाश्रयभेदेन चिकित्सां वक्तुमाह—आगन्तवस्त्वित्यादि । मनस्यन्ये इति एके, शरीरेऽन्ये इत्यपरे । शरीरपतितानामागन्तूनां खड्गाद्यभिघातजानां शारीराणामिव । मानसानां मनःसंभूतानां शब्दादिवर्गः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । इष्ट इत्यभिप्रेतः चिकित्सात्वेन । सुखावह इति सुखकारी, अन्ये तु चशब्दमनुक्तसमुच्चयार्थमाचक्षते । तेन धैर्यधृतिप्रभृतयोऽपि मानसान् चिकित्सितुं निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात् तत्संभवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांसास्थिशिरास्नायुप्रभृतयः, व्याधिग्रहणात् वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व एव व्याधयो व्याख्याताः, औषधग्रहणाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकानामादेशः, क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्माणि व्याख्यातानि, कालग्रहणात् सर्वक्रियाकालानामादेशः ॥ ३७ ॥

इदानीं व्याख्यातमर्थमुपसंहरन्नाह—एवमित्यादि । एवमिति अनेन प्रकारेण, एतदिति पूर्वनिर्दिष्टम्; चतुष्टयमिति चतुरवयवम्; यद्यप्यत्र पुरुषादयः पञ्च, तथापि चतुष्टयं ज्ञेयं; तथाहि,—"नान्यकालः क्रियातोऽस्ति क्रिया नान्याऽथवौषधात् । प्राधान्यात् पुरुषस्यात्र ततो व्याधिचतुष्टयम् ॥ क्रियाविशिष्टः कालो वा कालो वा तच्चतुष्टयम्"; अतो न संख्यातिरेकः । तत्र येन यदुपगृहीतं तत्र तदुपदर्शयितुमाह—तत्रेत्यादि । तत्र इति तस्मिन् चतुष्टयमध्ये । तत्संभवद्रव्यसमूहः इति तस्य पुरुषस्य संभव उत्पत्तिस्तदर्थो द्रव्यसमूहः स तथा । कः पुनरसावित्याह—भूतादिरिति ।—भूतानि आदीनि प्रथमानि प्रधानानि वा यस्य स

---

१ गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ॥
तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गर्ह्यते ॥
च. नि. स्था. अ. १ ।

भूतादिरिति वाक्यार्थः, तेन शुक्रार्तवपञ्चमहाभूतानीह गृह्यन्ते । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—तस्य पुरुषस्य संभवद्रव्याणि शुक्रशोणितादीनि तेषां समूहः संयोगविशेषः, कथंभूतः सः ? भूतादिः भूतं महाभूतं पृथिव्यादिकं आदिर्मूलकारणं यस्य स तथा; अथवा तत्संभवद्रव्यसमूहः शुक्रशोणितादिसंयोगः स भूतानां प्राणिनामादिः मूलकारणं, तत्र व्यक्तीभावात् । भूतादिरित्यत्र एके भूतानामादिर्भूतादिः, अव्यक्तादारभ्य यावत् स एष कर्मपुरुषः चिकित्साधिकृतः इति वदन्ति; तन्न, पञ्जिकया निरस्तत्वात् । तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्चेति । अङ्गानि मस्तकादीनि, प्रत्यङ्गानि चिबुकादीनि। त्वङ्मांसशिरास्नायुप्रभृतयः इति त्वचः सप्त, मांसं पेशीशतानि पञ्च; शिराशतानि सप्त; स्नायुशतानि नव च; प्रभृतिग्रहणात् स्रोतोधमन्यादयः । सर्व एव इति सर्वग्रहणादागन्तुमानसस्वाभाविकानां ग्रहणम् । द्रव्यं स्थावरादि, रसाः मधुरादयः, गुणाः गुर्वादयः, वीर्याणि शीतोष्णादीनि, द्वौ विपाकौ गुरुलघू; औषधग्रहणं क्रियाविशेषणमतो न संख्यातिरेकः । अयमर्थः पुरुषादिचतुष्टयप्रस्तावे व्याख्यातः । क्रियाग्रहणादिति औषधविशेषादित्यर्थः । स्नेहादीनि इति आदिशब्दात् स्वेदनवमनविरेचनास्थापनानुवासनधूपनस्यकवडग्रहगण्डूषपाचनसंशमनादीनां ग्रहणम्; छेद्यादीनि इत्यादिशब्दात् भेद्यलेख्यैष्याहार्यविस्राव्यसीव्यादीनां ग्रहणम् । कालग्रहणादिति स्नेहस्वेदनवमनविरेचनादीनां कर्मणां तथा शस्त्रादिकर्मणां च वक्ष्यमाणसमयनिर्देशः । तत्र स्नेहस्य "प्रतप्तचामीकरपीतलोहिते सवितरि"—इति वचनात् कालनिर्देशः, सर्वस्वेदानां जीर्णान्नकालः, वमनस्य पूर्वाह्णकालः, विरेचनस्य प्रातः; प्रातरिति दिनस्यादित्रयो मुहूर्ताः; इत्याद्यनुसर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

भवति चात्र ।—

बीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्तितम् ॥
सविंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति ॥३८॥

अनेन चतुष्टयेन सकलमेव शास्त्रं व्याप्तमिति निदर्शयितुमाह—भवति चात्रेत्यादि । बीजमिव बीजं, यथैकं बीजं भूमौ निक्षिप्तं मूलकाण्डशाखापल्लवपलाशैर्दूरतरविसारितमुपजायते, तथेदमपि चिकित्सितबीजं सूत्रनिदानशारीरचिकित्साकल्पस्थानाद्यैर्विस्तृतमारोग्यफलं भवतीति । समासेन संक्षेपेण । सविंशमध्यायशतमिति विंशत्यधिकमध्यायशतमित्यर्थः । सविंशमिति सहशब्देन किं प्रयोजनम्? उच्यते, सहशब्देनात्र उत्तरतन्त्रेण सह विंशत्यधिकमिति उत्तरतन्त्रसहितत्वं प्रकाश्यते । ननु, अत्र पक्षे बीजकथनेनैव आद्याध्यायस्य गतत्वात् कथं विंशत्यधिकमध्यायशतं पूर्यते ? नैवं, सर्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् तस्येति नात्रोनत्वम् । अन्ये तु सशब्दमूनार्थमाचक्षते, यथा सलवणं सतिक्तं सक्षारमिति । कथमत्रोनता? उच्यते, वेदोत्पत्तिमध्यायं विहाय विंशत्यधिकमध्यायशतं न पूर्यते, एकेनोनत्वात्, तस्मादूनविंशत्यधिकमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यतीति । यद्येवं तर्हि उत्तरतन्त्रस्य कथं प्राप्तिः? उच्यते, अर्थवशात् । ननु, कः पुनरर्थो यद्वशात् प्राप्तिः? उच्यते—शेषा अर्था उत्तरे तन्त्रे प्रतिपादनीया इति । उत्तरतन्त्रप्राप्तौ अन्यो योऽर्थोऽस्ति स च न लिखितो ग्रन्थगौरवभयात् ॥३८॥

तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रनिदानशारीरचिकित्सितकल्पेषु अर्थवशात् संविभज्य उत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः ॥ ३९ ॥

तच्च सविंशमित्यादि । तच्च सोत्तरतन्त्रं विंशत्यधिकमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । ननु कथमेतत्? उत्तरतन्त्रस्य पञ्चभ्यः स्थानेभ्यः पृथगुक्तत्वात्; नैवम्, कुतः? पञ्चस्वेवेति नियमाभावात् । अतएवाग्रे वक्ष्यति—उत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्याम इति । शेषशब्देन रसभेदादयः स्वस्थवृत्तादयश्च ज्ञेयाः ॥ ३९ ॥

भवति चात्र ।

स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं
पठेद्धि यः काशिपतिप्रकाशितम् ।
स पुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपै-
रसुक्षये शक्रसलोकतां व्रजेत् ॥ ४० ॥

इदानीं वेदोत्पत्त्यध्याये निदर्शितस्य चिकित्साबीजोपदेशन्यायेन शास्त्रस्य पाठानुशंसामाह,—स्वयम्भुवेत्यादि । स्वयम्भुवा ब्रह्मणा, प्रोक्तं उपदिष्टम् । इदं शास्त्रं । सनातनं नित्यम् । यः पठेत् अधीयीत, अन्ये तु पठधातुरत्र चतुर्षु अर्थेषु, तथाहि—पाठे, अर्थज्ञाने, कर्मदर्शने, अभ्यासे च । हि स्फुटम् । काशिपतिप्रकाशितं आदिदेवेन धन्वन्तरिणा प्रकाशितम् । भुवि पृथिव्याम् । पूजितो नृपैरिति नृपैः नरेन्द्रैः; एतेन ऐहिकं फलं दर्शयति । असुक्षये प्राणक्षये । शक्रसलोकतां इन्द्रसमानलोकतां व्रजति, एतेन पारलौकिकं श्रेयो दर्शयति । अन्ये तु शक्रसुलोकतां व्रजेदिति पठन्ति; सुशब्दः पूजावचनः, तेन शक्रलोकपूज्यतां व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः । एतेन भुवि नरेन्द्रैः स्वर्गे च देवैः पूजितो भवेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीडल्हनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान्धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिरिति प्रत्यध्यायं बोद्धव्यम् । अथशब्दोऽत्राद्याध्यायादानन्तर्ये, अतःशब्दो हेत्वर्थे, स च हेतुः पूर्वाध्याये विस्तरेण व्याख्यातः; एवं प्रत्यध्यायं अथातःशब्दौ ज्ञातव्यौ । शिष्योपनयनीयमिति उपनयनं दीक्षा, तदधिकृत्य कृतोऽध्यायः शिष्योपनीयस्तं तथा । अन्ये तु उपनयनमात्मवत्तया अधीकरणम् । यद्यपि ब्राह्मणादयः प्रागुपनीताः, तथापि आयुर्वेदपठनारम्भे पुनरुपनयनम्, यथा ऋक्-

यजुःसामानि अधीत्य अथर्वारम्भे पुनर्व्रतावतरणं, धनुर्वेदारम्भे च, तद्वदत्रापि ॥ १ ॥ २ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहं च भिषक् शिष्यमुपनयेत्। अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामित्यादि। ब्राह्मणादिषु मध्ये अन्यतममेकतमम्, अन्वयादियुक्तं। तत्र अन्वयः आयुर्वेदाध्यायिकुलं, अन्ये वंशशुद्धिमाहुः; वयः अत्र बाल्यं तारुण्यं वा; शीलं शास्त्रार्थानुसारिणोऽविपरीतस्वभावः; शौर्यं शूरत्वं, सर्वत्राविषादिता; शौचं शुचिता, तच्च द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च, तत्र बाह्यं स्नानादिकं, आभ्यन्तरं मनःशुद्धिः; आचारः कुलदेशाद्यनुगतं लौकिकं विधानं, अन्ये तु कायवाङ्मानसिकं शुभव्यापारलक्षणं त्रिविधमाहुः, श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठानमित्येके; विनयः इन्द्रियवशित्वं; शक्तिः उत्साहशक्तिः; बलं क्रियानिर्वर्तनक्षमता; अन्ये शक्तिबलयोर्विपर्ययमाहुः; मेधा ग्रन्थाकर्षणसामर्थ्यं; धृतिः मनःसंतुष्टिः, अन्ये नियमात्मिकां बुद्धिमाहुः; स्मृतिः पूर्वानुभूतस्य स्मरणं, अर्थधारणशक्तिरित्यन्ये; मतिः अनागतार्थोद्देशः, त्रिकालविषया बुद्धिरित्यन्ये; प्रतिपत्तिः अर्थावबोधप्रागल्भ्यं अनुष्ठानं वा; तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमिति तनुशब्दो जिह्वादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। 'तनुजिह्वौष्ठदन्तम्' इत्येके पठन्ति। प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टमिति प्रसन्नशब्दोऽपि चित्तादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते; चेष्टा कायपरिस्पन्दः; क्लेशसहं दुःखसहम्; उपनयेत् दीक्षेत्। अत इति अतः एवंगुणविशिष्टाच्छिष्यात् विपरीतगुणं विसदृशगुणं नोपनयेन्न दीक्षेत्। अन्वयादियुक्तं शिष्यमुपनयेत् इत्युक्ते गुणहीनस्य निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधवचनं नियमार्थम्। तेन विपरीतगुणं नोपनयेदेव ॥ ३ ॥

उपनयनीयं तु ब्राह्मणं प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं गोमयेन स्थण्डिलमुपलिप्य दर्भैः संस्तीर्य रत्नपुष्पैर्लाजभक्तैरत्नैश्च पूजयित्वा देवताः विप्रान् भिषजश्च, तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय, खदिरपलाशदेवदारुबिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरिवृक्षाणां (न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां) दधिमधुघृताक्ताभिर्दार्वीहोमिकेन विधिना सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिः स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारं कुर्यात्; शिष्यमपि कारयेत् ॥ ४ ॥

शिष्यगुणसंपदमभिधाय उपनयनविधिं वक्तुमाह,—उपनयनीयं त्वित्यादि।—उपनयनीयं उपनयनार्हं 'पूर्वोदितगुणसंपन्नं ब्राह्मणं शिष्यं भिषक् स्वाहाकारं कारयेदिति संबन्धः। कदा कारयेदित्याह,—प्रशस्तेष्वित्यादि। किं कृत्वेत्याह,—प्रशस्तायामित्यादि। तदनु रत्नपुष्पेत्यादि, ततश्च तत्रोल्लिख्येत्यादि, तदनन्तरमग्निमुपसमाधाय खदिरादीनां क्षीरिवृक्षाणां वा दधिमधुघृताक्ताभिः समिद्भिः कृत्वा दार्वीहोमिकेन विधिना जुहुयात्, तथा सप्रणवाभिः महाव्याहृतिभिरुपलक्षिता स्रुवेण कृत्वा आज्याहुतीरेव जुहुयादिति संबन्धः। अन्ये तु उपनयनीयस्तु ब्राह्मण इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—उपनयनीय इति कर्तरि प्रयोगः। तेन उपनेता ब्राह्मण इदं इदं कृत्वा आज्याहुतीर्जुहुयात् इति क्रियापदेन संबन्धः। प्राक् ब्राह्मणग्रहणं वर्णेषु मध्ये तस्य श्रेष्ठत्वात्। प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेष्विति तिथयः प्रतिपदादयः, करणानि बवबालवादीनि, मुहूर्तास्त्रिंशत् शिवाद्या अनिलपर्यन्ताः, नक्षत्राणि अश्विनीप्रभृतीनि; एषां प्रशस्तत्वं ज्योतिःशास्त्रविदां वचनादुन्नेयम्। प्रशस्तायां दिशि प्राच्यामुदीच्यां वा; चतुरस्रं चतुष्कोणं; गोमयेन गोपुरीषेण; स्थण्डिलं व्रतसाधनपिण्डिकां, गोचर्ममात्रभूप्रदेशः स्थण्डिलमित्यन्ये। एके चतुर्हस्तस्थाने गोचर्ममात्रमिति पठन्ति; पठित्वा गोचर्ममात्रस्थण्डिलयोर्व्याख्यानं कुर्वन्ति; गोचर्ममात्रं चतुर्हस्तप्रमाणं, स्थण्डिलं संस्कृता भूः। तत्रेति तस्मिन् स्थण्डिले; उल्लिख्य ऊर्ध्वमुखीं लेखां कृत्वा, अभ्युक्ष्य जलेन सिक्त्वा; अग्निमुपसमाधाय सन्निधाने आरोप्य; चतुर्णां वा क्षीरिवृक्षाणामिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानाम्। दार्वीहोमिकेन विधिना इति दार्वीहोमप्रोक्तकल्पेन; दार्वीहोमिको विधिस्तु ब्राह्मणानां छन्दोविदां प्रसिद्धः। सप्रणवाभिः सोङ्काराभिः महाव्याहृतिभिः भूःस्वाहेत्यादिभिः। तथाहि—ओं भूःस्वाहा, ओं भुवः स्वाहा, ओं स्वः स्वाहा, ओं भूर्भुवःस्वः स्वाहा इति। स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयादिति दारुहस्तकेन घृताहुतीर्दद्यात्। प्रतिदैवतमृषींश्च इति चकारात् ऋषींश्चेत्यत्रापि प्रतिशब्दः संबध्यते; तेन प्रतिदैवतं प्रतिऋषीनित्यर्थः। तत्र प्रतिदैवतं ब्रह्मणे स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, अश्विभ्यां स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा; प्रतिऋषीनिति धन्वन्तरये स्वाहा, भरद्वाजाय स्वाहा, आत्रेयाय स्वाहा इत्यादि ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्तुमर्हति, राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसंपन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्त्रयाणामित्यादि। अन्ये तु 'अस्याग्रे राजन्यो द्वयस्य, वैश्यो वैश्यस्यैव' इति पठन्ति, स च निबन्धैरनार्षीकृतः। शूद्रमपि कुलगुणसंपन्नमित्यादि। कुलगुणसंपन्नमिति संपन्नशब्दः कुलगुणाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते, कुलसंपन्नमायुर्वेदाध्यायिकुलसंयुक्तं, गुणसंपन्नं वयःशौचादिशिष्यगुणसंयुक्तं, अनुपनीतं दीक्षारहितम्। 'शूद्रमपि गुणसंपन्नं मन्त्रवर्जमुपनीयाध्यापयेदित्येके' इति केचित् पठन्ति ॥ ५ ॥

ततोऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्—कामक्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवाद-

नतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्तितव्यम्; अतोऽन्यथा ते वर्तमानस्याधर्मो भवति अफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति ॥ ६ ॥

ततोऽग्निमित्यादि । त्रिः परिणीय त्रीन् वारान् प्रदक्षिणीकृत्य, अग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयादिति अग्निसाक्षिकं यथा स्यात् एवं शिष्यं ब्रूयात् । किं ब्रूयादित्याह,—कामादीन् हित्वा परित्यज्य मत्प्रियहितेषु वर्तितव्यमिति । कामः विशिष्टस्त्रीविषयस्पर्शसंकल्पः, अथवा शब्दादिषु ग्रहणप्रवृत्तिर्वा, स्वबान्धवकृतस्नेहो वा कामः; क्रोधः परस्यापकारपूर्वकं हृदयतेजः; लोभः परस्वग्रहणेच्छा; मोहस्तु तत्त्वज्ञाने मूढता, सा पुनस्त्रिभिः कारणैः अज्ञानात्, संशयज्ञानात्, मिथ्याज्ञानाच्च; मानः सर्वत्रोत्कर्षेणात्मनो ज्ञानं; कार्येऽपरामर्शतोऽहमिति प्रवृत्तिः अहङ्कारः; ईर्ष्या परसंपत्तावसहिष्णुता; पारुष्यं वाग्रूक्षता; पैशुन्यं सूचकता; अनृतं असत्यं; आलस्यं कर्मणि अनुत्साहः; अयशस्यानि वाच्यस्थानप्रवर्तनानि; हित्वा परित्यज्य । नीचनखरोम्णेति कृत्तत्वान्नीचमल्पं नखादि यस्य स तथा तेन । सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणेति तत्परशब्दः सत्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते; ब्रह्मचर्यं समस्तेन्द्रियसंयमः । आवश्यकमित्यादि यावत् यत्प्रियहितेषु वर्तितव्यमिति अवश्यंभावः आवश्यकं, नान्यथेत्यर्थः । मदनुमतानि मयानुज्ञातानि मत्कथितानीत्यर्थः । स्थानादिपरेण भूत्वा तन्निष्ठेन भूत्वा । प्राकाश्यं प्रसिद्धिम् ॥ ६ ॥

अहं वा त्वयि सम्यग्वर्तमाने यदि अन्यथादर्शी स्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्यश्च ॥ ७ ॥

शिष्यप्रवृत्तिमात्मविषये नियम्य, शिष्यविषये आत्मप्रवृत्तिं नियमयन्नाह—अहं वेत्यादि । यद्यन्यथादर्शी स्यां अन्यप्रकारदर्शी भवेयं, तदा एनोभाग्भवेयं पापभाजनं भवामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

द्विजगुरुप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभैषजैः प्रतिकर्तव्यमेवं साधु भवति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां च न प्रतिकर्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशोधर्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥ ८ ॥

शिष्यस्य आतुरे प्रवृत्तिं नियमयन्नाह—द्विजेत्यादि ।—प्रव्रजिताः तपस्विनः, उपनताः सन्निधाने प्रणययुक्ताः, साधवः सत्पुरुषाः; अनाथाः एकाकिनः; अभ्युपगताः दूरादायाताः संतोऽङ्गीकृताः, एवं साधु भवति अनेन प्रकारेण शोभनं भवति । इदानीमप्रवृत्तिं दर्शयन्नाह—व्याधेत्यादि ।—व्याधादिषु सत्यपि अर्थलाभे न प्रतिकर्तव्यम् । व्याधा वागुरिकादयः, शाकुनिकाः पक्षिणां हन्तारः, पतिताः स्वकीयाचारभ्रष्टाः, पापकारिणः गुरुतल्पगादयः । न प्रतिकर्तव्यं नोपचरणीयम् । एवं विद्या प्रकाशते अनेन प्रकारेण विद्या स्वयमेव प्रकाशं याति, केचित् प्रकाश्यत इति पठन्ति ॥ ८ ॥

भवतश्चात्र ।

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
शुक्ले तथाऽप्येवमहर्द्विसन्ध्यम् ।
अकालविद्युत्स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु ॥ ९ ॥
श्मशानयानाध्ववनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम् ॥ १० ॥

इदानीमनध्यायनकालमाह—कृष्ण इत्यादि । कृष्णेऽष्टमीति कृष्णपक्षे या अष्टमी, तन्निधने कृष्णपक्षावसाने अहनी द्वे चतुर्दश्यमावस्ये; शुक्ले शुक्लपक्षेऽपि तथा तेनैव प्रकारेण नाध्येयमिति; तेनात्रापि अष्टमीचतुर्दशीपौर्णमासीषु नाध्येयमिति । तत्प्रतिपदोस्तु पाठनिषेधः अन्येषु च येषु विप्रा नाधीयत इत्यनेन गम्यते; अन्ये तु प्रतिपदादावन्यथा गृहीतुं व्याख्यानयन्ति—तन्निधने इति कृष्णपक्षावसाने अहनि नाध्येयं, तेन अमावास्या गृहीता; अहनी द्वे इति कृष्णपक्षावसानसमीपे यौ द्वौ दिवसौ तयोरपि नाध्येयं, तेन चतुर्दशीप्रतिपदौ । अहानि नियम्य अहरवयवान्नियन्तुमाह—अहर्द्विसन्ध्यमिति ।—अहनि द्वयोः सन्ध्ययोर्नाध्येयमिति । अकालविद्युत्स्तनयित्नुघोषे इति अकालशब्दो विद्युत्स्तनयित्नुघोषाभ्यां सह संबध्यते । तेन अकालविद्युत् अनार्तवा विद्युत्, विद्युद्ग्रहणमुपलक्षणं, तेनाकालिकी वृष्टिर्गृह्यते, अकालवृष्टिः अनृतुवृष्टिः, सा तु हेमन्तशिशिरयोः; तथाचोक्तं,—"पौषादिचतुरो मासान् स्मृता वृष्टिरकालिकी—" इति; अकालस्तनयित्नुघोष इति अनृतुमेघगर्जितं, अन्ये सन्ध्यामेघगर्जितमाचक्षते । स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु इति स्वशब्दस्तन्त्रादिभिः प्रत्येकं संबध्यते; तेनात्मीयलोकदेशभूपपीडासु । श्मशानयानाध्ववनाहवेषु इति श्मशानं मृतमर्त्यदाहस्थानं; यानं हस्त्यादि, अध्वा मार्गः आहवः संग्रामः । महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु इति महोत्सवाः शक्रोत्सवादयः; तथाहि—भाद्रपदपौर्णमास्यां शक्रस्य महोत्सवः, आश्विन्यां कौमुदीमहोत्सवः, उत्तरायणसंक्रान्तौ कुबेरमहोत्सवः, चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनमहोत्सवः, इत्यादयः; उत्पातः अनिष्टसूचकनिमित्तं निर्घातादि, अन्ये तु उत्पातं त्रिविधमाचक्षते भौमं, आन्तरिक्षं, दिव्यमिति; तेषु मध्ये भौम उत्पातः स्थिराजातः, आन्तरिक्षो गन्धर्वपुरेन्द्रचापादि, दिव्यो ग्रहनक्षत्रवैकृतमुत्पातादिश्च; उत्पात एव औत्पातिकः । अनुक्तसंग्रहार्थमाह—नाध्येयमन्येषु चेत्यादि ।—ते कालविशेषाः छन्दोगानां वचनादेवावगन्तव्या इति । अन्ये त्वत्र उच्छिष्यादिभोजवचनमाश्रयन्ति । कृष्णाष्टमीति केचित् पठन्ति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति डल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोध्यायः ।

अथातोऽध्ययनसंप्रदानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥२॥

अथात इत्यादि । अधीयत इत्यध्ययनं शास्त्रम् । सम्यक् प्रविभज्य दानं संप्रदानम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रागभिहितं सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थानमध्यायाः षट्चत्वारिंशत्, षोडश निदानानि, दश शारीराणि, चत्वारिंशच्चिकित्सितानि, अष्टौ कल्पाः, तदुत्तरं षट्षष्टिः ॥ ३ ॥

अविभक्तमध्ययनं दातुमशक्यं, अतस्तद्विभागायाह—प्रागिति । अस्य च वाक्यस्यार्थ आद्याध्याये उक्तः । प्रतिस्थानमध्यायान् संख्यातुमाह—तत्रेति ॥ ३ ॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः ॥
प्रभाषणाग्रहरणावृतुचर्याथ याम्त्रिकः ॥ ४ ॥
शस्त्रावचारणं योग्या विशिखा क्षारकल्पनम् ॥
अग्निकर्मजलौकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनम् ॥ ५ ॥
दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ॥
कर्णव्यधामपक्वैषावालेपो व्रण्युपासनम् ॥ ६ ॥
हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्रावश्च यः पृथक् ॥
कृत्याकृत्यविधिर्व्याधिसमुद्देशीय एव च ॥ ७ ॥
विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ॥
शल्योद्धृतिर्व्रणज्ञानं दूतस्वप्ननिदर्शनम् ॥ ८ ॥
पञ्चेन्द्रियं तथा छाया स्वभावाद्वैकृतं तथा ॥
वारणो युक्तसेनीय आतुरक्रमभूमिकौ ॥ ९ ॥
मिश्रकाख्यो द्रव्यगणः संशुद्धौ शमने च यः ॥
द्रव्यादीनां च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः॥१०
रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥
द्रवद्रव्यविधिस्तद्वदन्नपानविधिस्तथा ॥ ११ ॥
सूचनात् सूत्रणाच्चैव सवनाच्चार्थसन्ततेः ॥
षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

प्रतिस्थानोक्तानामध्यायानां नामानि निर्देष्टुमाह,—वेदोत्पत्तिरित्यादि । शिष्यनयः शिष्योपनयनीयः । अध्ययनदानिकः अध्ययनसंप्रदानीयः । प्रभाषणः प्रभाषणीयः । अग्रहरणः अग्रोपहरणीयः । ऋतुचर्या ऋतुचर्याध्यायः । याम्त्रिकः यन्त्रविधिः । शस्त्रावचारणः शस्त्रावचारणीयः । योग्या योग्यासूत्रीयः । विशिखा विशिखानुप्रवेशनीयः । क्षारकल्पनं क्षारपाकविधिः । अग्निकर्म अग्निकर्मविधिः । जलौकाख्यः जलौकावचारणीयः । अध्यायो रक्तवर्णनं शोणितवर्णनीयोऽध्यायः । दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्यायः दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयः । कर्णव्यधः कर्णव्यधबन्धविधिः । आमपक्वैषः आमपक्वैषणीयः । आलेपः व्रणालेपनबन्धविधिः । व्रण्युपासनं व्रणितोपासनीयः । हिताहितः हिताहितीयाध्यायः । व्रणास्रावः व्रणास्रावविज्ञानीयः । विनिश्चयः शस्त्रविधौ अष्टविधशस्त्रकर्माध्यायः । प्रनष्टज्ञानिकः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयः । शल्योद्धृतिः शल्यापनयनीयः । व्रणज्ञानं विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयः । दूतस्वप्ननिदर्शनं विपरीताविपरीतदूतस्वप्ननिदर्शनाध्यायः । पञ्चेन्द्रियं पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिः । छाया छायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावाद्वैकृतं स्वभावविप्रतिपत्तिः । अवारणः अवारणीयाध्यायः । आतुरक्रमः आतुरोपक्रमणीयाध्यायः । भूमिको भूमिप्रविभागीयः । द्रव्यगणः द्रव्यसंग्रहणीयः । संशुद्धौ शमने च यः संशोधनसंशमनीयः । द्रव्यादीनां च विज्ञानं द्रव्यगुणरसवीर्यविपाकविज्ञानीयः । विशेषो द्रव्यगोऽपरः द्रव्यविशेषविज्ञानीयः । रसज्ञानं रसज्ञानीयः । वमनार्थमध्यायः वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयः । रेचनाय च विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयः । शेषास्तु निर्दिष्टनामप्रसिद्धा इति नोक्ताः । 'आतुरक्रममिश्रकौ' इति केचित् पठन्ति; तन्न, यतः पूर्वनिबन्धकारैरेष क्रमो नाङ्गीकृतः । सूत्रस्थानस्य निरुक्तिं कर्तुमाह—सूचनादिति । सूचनात् लेशतोऽर्थप्रकाशनात् । सूत्रणात् अर्थानां यथास्थानं निवेशनात् । सवनात् जननात् । अर्थसन्ततेः अर्थसमूहस्य । सूत्रस्थानमध्यायाः षट्चत्वारिंशदिति प्रागेव संख्यानिर्देशात् पुनः षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानमिति संख्याकारणं नियमार्थं; तेन द्रवद्रव्यान्नपानिकानामुदकगोरसतैलादिप्रकरणानां प्रत्येकमध्यायत्वं निराकृतम् ॥ ४—१२ ॥

वातव्याधिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥
कुष्ठमेहोदरामूढविद्रध्यः परिसर्पणम् ॥ १३ ॥
ग्रन्थिवृद्धिक्षुद्रशूकभग्नाश्च मुखरोगिकम् ॥
हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीति षोडश ॥ १४ ॥

कानि पुनस्तानि षोडश निदानानीत्याह—वातव्याधिकमित्यादि । मूढगर्भादीनामेकदेशेन समुदायसूचनं लाघवार्थम्; एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् । मूढं मूढगर्भः । परिसर्पणं विसर्पनाडीस्तनरोगनिदानम् । ग्रन्थिः इति ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डनिदानम् । वृद्धिः इति वृद्ध्युपदंशश्लीपदनिदानम् । शूकः शूकदोषनिदानम् । निदाननिरुक्तिं प्रतिपादयन्नाह—हेत्वित्यादि । हेतव इति कारकहेतवः बलवद्विग्रहक्रोधदिवास्वप्नादयः; लक्षणानि ज्ञापकहेतवः; ते च पूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तयः । निर्देशात् विवरणात् ॥ १३—१४ ॥

भूतचिन्ता रजश्शुद्धिर्गर्भावक्रान्तिरेव च ॥
व्याकरणं च गर्भस्य शरीरस्य च यत्स्मृतम् ॥१५॥
प्रत्येकं मर्मनिर्देशः शिरावर्णनमेव च ॥
सिराव्यधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा॥१६॥
निर्दिष्टानि दशैतानि शारीराणि महर्षिणा ॥
विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजां योगिनामपि ॥ १७ ॥

कानि पुनः शारीराणीत्याह—भूतचिन्तेत्यादि । भूतचिन्ता सर्वभूतचिन्ताशारीरम् । रजःशुद्धिः शुक्रशोणितशुद्धिशारीरम् ।

गर्भावक्रान्तिः इति अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धा, गर्भावक्रान्तिः गर्भान्तःप्रवेश इत्यर्थः । व्याकरणं च गर्भस्य गर्भव्याकरणशारीरं, व्याकरणं विवरणम् । शरीरस्य च यत् स्मृतं शरीरसंख्याव्याकरणम् । शिरावर्णनं शिरावर्णनविभक्तिशारीरम् । शिराव्यधः शिराव्यधविधिशारीरम् । व्याकृतिशब्दः धमनीगर्भिणीभ्यां प्रत्येकं संबध्यते; तेन धमनीव्याकृतिः धमनीव्याकरणं शारीरम्, गर्भिणीव्याकृतिः गर्भिणीव्याकरणं शारीरम् । महर्षिणा इति महच्छब्दः पूजावचनः; तेन पूज्येन धन्वन्तरिणा । विज्ञानार्थं विशिष्टज्ञानार्थम् । योगः समाधिः, स विद्यते येषां ते योगिनः, तेषाम् ॥ १५—१७ ॥

द्विव्रणीयो व्रणः सद्यो भग्नानां वातरोगिकम् ॥
महावातिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥ १८॥
कुष्ठानां महतां चापि मैहिकं पैडकं तथा ॥
मधुमेहचिकित्सा च तथा चोदरिणामपि ॥ १९ ॥
मूढगर्भचिकित्सा च विद्रधीनां विसर्पिणाम् ॥
ग्रन्थिवृद्ध्युपदंशानां तथा च क्षुद्ररोगिकम् ॥ २० ॥
शूकदोषचिकित्सा च तथा च मुखरोगिणाम् ॥
शोफस्यानागतानां च निषेधो मिश्रकं तथा ॥ २१ ॥
वाजीकरं च यत् क्षीणे सर्वाबाधशमोऽपि च ॥
मेधायुष्करणं चापि स्वभावव्याधिवारणम् ॥ २२॥
निवृत्तसंतापकरं कीर्तितं च रसायनम् ॥
स्नेहोपयौगिकः स्वेदो वमने च विरेचने ॥ २३ ॥
तयोर्व्यापच्चिकित्सा च नेत्रबस्तिविभागिकः ॥
नेत्रबस्तिविपत्सिद्धिस्तथा चोत्तरबस्तिकः ॥ २४ ॥
निरूहक्रमसंज्ञश्च तथैवातुरसंज्ञकः ॥
धूमनस्यविधिश्चान्त्यश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ॥२५॥
प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ॥
पर्यायास्तस्य निर्देशाच्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ २६ ॥

कानि पुनश्चिकित्सितानि इत्याह—द्विव्रणीय इत्यादि । व्रणः सद्यः सद्योव्रणचिकित्सितम् । वातरोगिकं वातव्याधिचिकित्सितम् । महावातिकं महावातव्याधिचिकित्सितम् । महतां चापि महाकुष्ठचिकित्सितम् । मैहिकं प्रमेहचिकित्सितम् । पैडिकं प्रमेहपीडकाचिकित्सितम् । विसर्पिणां विसर्पनाडीस्तनरोगचिकित्सितम् । ग्रन्थिः इति ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सितम् । वृद्ध्युपदंशानां वृद्ध्युपदंशश्लीपदचिकित्सितम् । अनागतानां निषेधः अनागताबाधप्रतिषेधचिकित्सितम् । मिश्रकं मिश्रकचिकित्सितम् । वाजीकरं च यत्क्षीणे क्षीणबलीयवाजीकरणचिकित्सितम् । सार्वबाधशमोऽपि सर्वाबाधशमनीयं रसायनम् । मेधायुष्करणं चापि मेधायुष्कामीयं रसायनम् । स्वभावव्याधिवारणं स्वभावव्याधिप्रतिषेधीयं रसायनम् । निवृत्तसंतापकरं कीर्तितं च रसायनं निवृत्तसंतापीयं रसायनम् । स्वेदः स्वेदावचारणीयं चिकित्सितम् । वमने च विरेचने वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकित्सितम् । तयोर्व्यापच्चिकित्सा च वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितम् । नेत्रबस्तिविभागिकः नेत्रबस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सितम् । नेत्रबस्तिविपत्सिद्धिः नेत्रबस्तिव्यापच्चिकित्सितम् । तथा चोत्तरबस्तिकः अनुवासनोत्तरबस्तिचिकित्सितम् । निरूहक्रमसंज्ञश्च निरूहोपक्रमचिकित्सितम् । तथैवातुरसंज्ञितः आतुरोपद्रवचिकित्सितम् । धूमनस्यविधिश्चान्त्यः धूमनस्यकवडग्रहचिकित्सितं; अन्ते भवोऽन्त्यः । चिकित्सितस्य पर्यायान्तरं दर्शयितुमाह,—प्रायश्चित्तमित्यादि । एते प्रायश्चित्तादयस्तस्य चिकित्सितस्य पर्यायाः । तस्यैव पर्यायविनिर्दिष्टस्य चिकित्सितस्य निर्देशात् विवरणाच्चिकित्सास्थानं कथ्यते ॥ १८—२६ ॥

अन्नस्य रक्षा विज्ञानं स्थावरस्येतरस्य च ॥
सर्पदष्टविषज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
दुन्दुभेर्मूषिकाणां च कीटानां कल्प एव च ॥
अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ २८॥

के पुनः कल्पा इत्याह—अन्नस्येत्यादि । अन्नस्य रक्षाविज्ञानम् अन्नपानरक्षाविज्ञानीयः कल्पः । स्थावरस्य स्थावरविषविज्ञानीयः कल्पः । इतरस्य च जङ्गमविषविज्ञानीयः कल्पः । तस्यैव च चिकित्सितं सर्पदष्टचिकित्साकल्पः । दुन्दुभेः दुन्दुभिस्वनीयः कल्पः । मूषिकाणां च मूषिककल्पः । कल्पनिरुक्तिं प्रतिपादयन्नाह—विषभेषजकल्पनादिति विषौषधविज्ञानात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

अध्यायानां शतं विंशमेवमेतदुदीरितम् ॥

पूर्वप्रतिज्ञातमुपसंहरन्नाह—अध्यायानामित्यादि । एवमेतदिति अनन्तरोक्तम् ॥—

अतःपरं स्वनाम्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥ २९ ॥
अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ॥
औपद्रविक इत्येष तस्याध्यत्वान्निरुच्यते ॥ ३० ॥
सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ॥
संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रति प्रति ॥३१॥
चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ॥
पैत्तस्य श्लैष्मिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च॥३२॥
लेख्यभेद्यनिषेधौ च छेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ॥
क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्थास्तच्चिकित्सितम्३३
घ्राणोत्थानां च विज्ञानं तद्वद्प्रतिषेधनम् ॥
प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम् ॥ ३४ ॥
चिकित्सा तद्गदानां च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥

शल्यतन्त्रं प्रतिपाद्य तदुत्तरमर्थवशादागतं प्रतिपादयन्नाह—अतःपरमिति । अतःपरम् उक्तस्थानपञ्चकादनन्तरं, स्वनाम्नैव स्वसंज्ञयैव तन्त्रमुच्यते । किं तदात्मीयमस्य नाम येनोच्यते तत्तन्त्रमाह—उत्तरतन्त्रमिति; न शल्यतन्त्रं संज्ञया । कुतः पुनरौपद्रविकाध्यायस्योत्तरतन्त्रस्यादौ स्थितस्य औपद्रविक इति नाम कृतमित्याह—अधिकृत्येत्यादि । अधिकृत्य अङ्गीकृत्य । उपद्रवान् रोगान् । यस्मात्तन्त्रमेतत् उत्तरतन्त्रं कृतम्, अतस्तस्योत्तरतन्त्रस्याद्यत्वात् प्रथमत्वात् औपद्रविक इत्यध्यायो निरुक्त्या कथ्यते; उपद्रवाधिकृततन्त्रस्य

प्रथमत्वात् अध्यायस्य 'औपद्रविक' इति नाम कृतमित्यर्थः । सन्धौ वर्त्मनि इत्यादिषु गतानां गदानां तु प्रति प्रति सम्यक् विज्ञानार्थमध्याया इति संबन्धः । तेनायमर्थः—सन्धौ इति सन्धिगतरोगविज्ञानीयाध्यायः, वर्त्मनि इति वर्त्मगतरोगविज्ञानीयाध्यायः, शुक्ले च इति शुक्लगतरोगविज्ञानीयाध्यायः, कृष्णे इति कृष्णगतरोगविज्ञानीयाध्यायः, सर्वत्र इति सर्वगतरोगविज्ञानीयाध्यायः, दृष्टिषु इति दृष्टिगतरोगविज्ञानीयाध्यायः । पैत्तस्येत्यादिषु अभिष्यन्दवारण इति संबन्धः, तेन पैत्तस्य इति पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधाध्यायः, श्लैष्मिकस्य इति श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधाध्यायः, रौधिरस्य इति रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधाध्यायः । लेख्यभेद्यनिषेधौ च इति लेख्यरोगप्रतिषेधाध्यायः, भेद्यरोगप्रतिषेधाध्यायः । छेद्यानामिति छेद्यरोगप्रतिषेधाध्यायः । वर्त्मदृष्टिषु इति वर्त्मगतरोगप्रतिषेधाध्यायः, दृष्टिगतरोगप्रतिषेधाध्यायः । अभिघातश्च इति नयनाभिघातप्रतिषेधाध्यायः । कर्णोत्थाः इति कर्णगतरोगविज्ञानीयाध्यायः । तच्चिकित्सितमिति कर्णगतरोगप्रतिषेधाध्यायः । घ्राणोत्थानां च विज्ञानमिति नासागतरोगविज्ञानीयाध्यायः । तद्वदप्रतिषेधमिति नासागतरोगप्रतिषेधाध्यायः । प्रतिश्यायनिषेधश्च इति प्रतिश्यायप्रतिषेधाध्यायः । शिरोगदविवेचनमिति शिरोरोगविज्ञानीयाध्यायः । चिकित्सा तद्गदानां इति शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः ॥ २९—३४ ॥

नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् ॥ ३५॥
अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना॥३६॥
नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ॥
कुमारतन्त्रमित्येतच्छारीरेषु च कीर्तितम् ॥३७॥

शालाक्यतन्त्रं समाप्य कुमारतन्त्रं दर्शयन्नाह,—नवग्रहेत्यादि । स्कन्दस्य च निषेधनं स्कन्दग्रहप्रतिषेधाध्यायः । अपस्मारशकुन्योश्च इति स्कन्दापस्मारप्रतिषेधाध्यायः, शकुनीति शकुनिप्रतिषेधाध्यायः । रेवत्याश्च पुनः पृथगिति रेवतीप्रतिषेधाध्यायः । पूतनाया इति पूतनाप्रतिषेधाध्यायः । तथान्धाया इत्यत्रापि पूतनाशब्दः संबध्यते; तेन अन्धपूतनाप्रतिषेधाध्यायः । शीतपूतना इति शीतपूतनाप्रतिषेधाध्यायः । मण्डिका इति मुखमण्डिकाप्रतिषेधाध्यायः । नैगमेषचिकित्सा च इति नैगमेषप्रतिषेधाध्यायः । ग्रहोत्पत्तिः इति ग्रहोत्पत्तिप्रतिषेधाध्यायः । सयोनिजा इति योनिव्यापत्प्रतिषेधाध्यायः, सशब्दः सहार्थः । कुमारतन्त्रमिति इतिशब्दः कुमारतन्त्रपरिसमाप्तौ । किमेतावदेव कुमारतन्त्रं अथवा अन्यदप्यस्तीति पृष्ट आह—शारीरेषु च कीर्तितमिति । किं तत् शारीरेषु उक्तम्? तद्यथाहि—रजःशुद्धिः, गर्भावक्रान्तिरित्यादि ॥३५–३७॥

ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिणामपि ॥
पाण्डूनां रक्तपित्तस्य मूर्च्छायाः पानजाश्च ये ३८
तृष्णायाश्छर्दिहिक्कानां निषेधः श्वासकासयोः ॥
स्वरभेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनोः पृथक्॥३९
विसूचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छ्रयोः ॥
इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥४०

का पुनरुत्तरतन्त्रे कायचिकित्सेति दर्शयन्नाह,—ज्वरेत्यादि । निषेधः प्रतिषेधः, स च ज्वरादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते; तेन ज्वरप्रतिषेधोऽतीसारप्रतिषेध इत्यादि द्रष्टव्यम् । पानजाश्च ये इति मद्यपानजाश्च ये रोगास्तेषां प्रतिषेधः, एतेन पानात्ययप्रतिषेध इत्युक्तम् । स्वरभेदचिकित्सा च इति स्वरभेदप्रतिषेधः । मूत्राघातविकृच्छ्रयोः इति विशब्दश्छन्दःपूर्तये; तेन मूत्राघातप्रतिषेधः, मूत्रकृच्छ्रप्रतिषेधः । इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितमिति इतिशब्दः समाप्तौ; अत्र उत्तरतन्त्रे कायचिकित्सायाः शेषं प्रकीर्तितं निर्दिष्टम्; शेषशब्देन शल्येऽपि निर्दिष्टमिति बोधयति ॥३८-४०॥

अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ॥
उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥ ४१ ॥

कायचिकित्सां समाप्य भूतविद्यां प्रतिपादयन्नाह—अमानुषेत्यादि । अमानुषनिषेधः अमानुषाबाधप्रतिषेधः । आपस्मारिकः अपस्मारप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

रसभेदाः स्वस्थवृत्ति[1]र्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ॥
दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥४२॥

तन्त्रभूषणाध्यायानाह—रसभेदा इत्यादि । रसभेदाः रसभेदकल्पः । इतिशब्दः समाप्तौ । एते अध्यायास्तन्त्रभूषणाः शास्त्रस्य अलङ्करणाः ॥ ४२ ॥

श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत्तन्त्रमाहुर्महर्षयः ॥
बह्वर्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरं चापि पश्चिमम् ॥ ४३ ॥

उत्तरतन्त्रस्य निरुक्तिं प्रतिपादयन्नाह—श्रेष्ठत्वादित्यादि । श्रेष्ठत्वादिति एतत्तन्त्रं महर्षयः श्रेष्ठत्वादुत्तरं ब्रुवन्ति । कुतः पुनरस्य श्रेष्ठत्वमित्याह—बह्वर्थसंग्रहात् श्रेष्ठमिति ।—शालाक्यकुमाराबाधकायचिकित्साभूतविद्यातन्त्रभूषणाध्यायनिर्दिष्टानामर्थानां संग्रहात् श्रेष्ठमुत्तरतन्त्रम् । तस्य निरुक्तिपक्षान्तरं वक्तुमाह,—उत्तरं चापि पश्चिममिति ।—पश्चिमत्वाद् वा इदं तन्त्रमुत्तरम् । 'शेषत्वादुत्तरं ह्येतत्'—इति केचित् पठन्ति । पूर्वतन्त्रशेषत्वादिदं तन्त्रमुत्तरं श्रेष्ठयाद्वा इति व्याख्यानयन्ति ॥ ४३ ॥

शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या॥
भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ॥ ४४ ॥
वाजीकरं चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ॥
विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥४५॥
इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ॥
विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि॥४६॥

अष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य विस्तरेण प्रतिपादितस्य संक्षेपेण तन्त्रद्वये अवस्थानं नियमयन्नाह—शालाक्यतन्त्रमित्यादि । इति चत्वारि तन्त्राणि उत्तरसंज्ञके तन्त्रे सन्ति । उत्तरतन्त्रे चतुर्णां तन्त्रा-

१ 'स्वस्थवृत्तं' इति पाठान्तरम् ।

णामवस्थानं प्रतिपाद्य पूर्वेऽपि शल्यतन्त्रे चतुर्णां तन्त्राणां अवस्थानं प्रतिपादयन्नाह—वाजीकरमित्यादि । वाजीकरं तन्त्रं चिकित्सासु यदुक्तं तथा रसायनविधिश्च यच्चिकित्सासूक्तः, तथा विषतन्त्रं कल्पाः कल्पस्थानोक्तं विषतन्त्रं, तत्त्रयं पूर्वे शल्यतन्त्रे प्रतिपादितम् । शल्यज्ञानं शल्याङ्गज्ञानं, समन्ततः सर्वत्र । इत्यष्टाङ्गमिदमिति इत्यनेन प्रकारेण आदिदेवप्रकाशितं धन्वन्तरिणा प्रकटीकृतम् । युञ्जानाः प्रयोगं कुर्वाणाः ॥ ४४—४६ ॥

एतद्ध्यवश्यमध्येयमधीत्य च कर्माप्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञो हि भिषक् राजार्हो भवति ॥ ४७ ॥

एतदिति । एतत् तन्त्रं, हि स्फुटं, अवश्यमध्येयमिति निश्चयेन पठनीयं, उपासितव्यमिति अभ्यसनीयं, हि यस्मादर्थे, राजार्हः राजयोग्यो राजपूज्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥४८॥
यस्तु कर्मसु निष्णातो धाष्टर्याच्छास्त्रबहिष्कृतः ॥
स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥४९॥
उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ॥
अर्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ५० ॥

भवन्ति चात्रेति । कर्मस्वपरिनिष्ठितः इति कर्मसु विषये अनिष्पन्नः अशिक्षित इत्यर्थः; अदृष्टकर्मेत्यन्ये । आहवं संग्रामम् । यस्तु कर्मसु निष्णातः इति यः पुनः कर्मसु विषये सुशिक्षितः, शास्त्रबहिष्कृतः शास्त्रे च बहिर्भूतः, धाष्टर्यात् प्रागल्भ्यात्, कर्म करोति, स राजतः राज्ञः सकाशात्, वधं चार्हति वधं प्राप्नोति । उभावेतावनिपुणौ उभौ द्वौ, एतौ इमौ, अनिपुणौ अशिक्षितौ । स्वकर्मणि चिकित्सायाम् । अर्धवेदधरौ वेदशब्दोऽत्र ज्ञानार्थः, तेन अर्धज्ञानधरौ शास्त्रज्ञः कर्मज्ञो वा । काविव एतावर्धवेदधरौ स्वकर्मण्यसमर्थौ आह—एतावेकपक्षाविव द्विजाविति ।—यथैकपक्षौ द्विजौ पक्षिणौ एतौ सर्वतो गमने असमर्थौ तद्वदित्यर्थः ॥ ४८—५० ॥

ओषध्योऽमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः ॥
भवन्त्यज्ञैरुपहृतास्तस्मादेतान् विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

कुतः कारणात् शास्त्रबहिष्कृतो वधमर्हति राजत इति हेतुं प्रतिपादयन्नाह—ओषध्य इत्यादि । अमृतकल्पाः अमृततुल्याः । अज्ञैरुपहृताः औषधविषयाज्ञैः प्रयुक्ताः, औषधेरज्ञानं च शास्त्रविहीनत्वात् । तथाचोक्तं,—"यस्तु कर्मसु निष्णातो धाष्टर्याच्छास्त्रबहिष्कृतः"—इति । ओषधीनां ज्ञानमपि नामरूपयोगभेदात्त्रिविधं, तत्र नामादिषु मध्ये योगज्ञानं प्रधानं, इदं च योगज्ञानं शास्त्रज्ञाने सति भवति, तस्मादेतान् विवर्जयेदिति एतान् ज्ञानशास्त्रबहिष्कृतान् विशेषेण परिहरेत् । दृष्टान्तत्रयोपादानं च ऊर्ध्वाधोभयभागव्यापन्निदर्शनार्थमित्येके; संशोधनपाचनसंशमनीयौषधव्यापन्निदर्शनार्थमित्यपरे; अनेककालानेकावस्थानलसूचनार्थमित्यन्ये । इतरे तु अत्र श्लोकाभ्यामन्यथा समाधानं दधति । तथाहि,—"अथवैतत्त्रयं यद्वन्मिलितं मृत्युकारणम् । दुष्प्रयुक्तास्तु तास्तद्वन्नियतं मृत्युकारणम् ॥ अप्रसिद्धं क्वचित् किंचिदित्यर्थं व्याप्य तत्त्रयम् । गरुडाधिष्ठिते देशे विषमप्यविषं यथा" । अन्ये तु पुनरौषध्योऽमृतकल्पास्तथा स्नेहादिष्वनभिज्ञो य इत्यत्र उभयत्र उभावपि कर्मशास्त्रानभिज्ञावधिकुर्वते, 'तस्मादेतौ विवर्जयेत्'—इति च पठन्ति । एतौ पूर्वोक्तौ केवलशास्त्रज्ञकर्मज्ञौ विवर्जयेदिति व्याख्यानयन्ति । एष पक्षः पञ्जिकायां विस्तरेणाप्यादृतः । यद्यपि ओषधिशब्दः फलपाकान्तेषु द्रव्येषु वर्तते तथाप्यत्र समस्तद्रव्यवाची ग्रहीतव्यः, कुतः ? विशेषस्यानुपादानात् ॥५१॥

स्नेहादिष्वनभिज्ञा ये छेद्यादिषु च कर्मसु ॥
ते निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्या नृपदोषतः ॥५२॥

इदानीं शास्त्रज्ञं कर्मानभिज्ञमधिकृत्याह—स्नेहादिष्वित्यादि । छेद्यादिभ्यः स्नेहादीनि कर्माणि प्रागुपयुज्यन्ते इति स्नेहादीनां प्रागुपादानं; केचिच्छेद्यादीनां ग्रहणं प्राक् पठन्ति । कुवैद्या इति कुशब्दः कुत्सावचनः; तेन शास्त्रज्ञानामपि कर्माज्ञानेन कुत्सितत्वं प्रतिपादयति । नृपदोषतः इति राज्ञामयं दोषो येन नाज्ञातकर्माणं विशिखां प्रवेशयेदिति । केचित् कर्तृपदं सर्वत्रैकवचनान्तं पठन्ति 'स्नेहादिष्वनभिज्ञो य' इत्यादि ॥ ५२ ॥

यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने ॥
आहवे कर्म निर्वोढुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा ॥५३॥

इदानीं शास्त्रज्ञकर्मज्ञस्य गुणं निदर्शयन्नाह—यस्तूभयज्ञ इत्यादि । उभयज्ञः शास्त्रज्ञः कर्मज्ञश्च । मतिवान् ऊहापोहक्षम इत्यर्थः । अर्थसाधने आरोग्यकरणे । दृष्टान्तमाह—आहवे कर्मनिर्वोढुमित्यादि ।—आहवे संग्रामे, कर्मनिर्वोढुं कर्म प्रवर्तयितुं, स्यन्दनः रथः ॥ ५३ ॥

अथ वत्स ! तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय मया प्रोच्यमानम्–अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा; ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसंधेयाः, एवमेकैकशो घटयेदात्मना चानुपठेत्; अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः पठेत् । न चान्तरेण कश्चिद् व्रजेत् तयोरधीयानयोः ॥ ५४ ॥

इदानीं प्रकृतमध्ययनं ग्रस्तौति—अथ वत्सेत्यादि । अथेति आह्निकादावश्यकादानन्तर्ये, आवश्यकमाह्निकं कृत्वेत्यर्थः । शुचये कृताह्निकत्वेन पवित्राय । कृतोत्तरासङ्गाय गृहीतोत्तरीयवस्त्राय । अव्याकुलाय एकचित्ताय । उपस्थिताय समीपस्थिताय, दूरस्थितौ अन्तरायसंभवः, उपस्थिताय अभिवादनानन्तरं कृतोपस्थानाय

१ 'एतौ' इति पाठान्तरम् ।

इत्यन्ये । अध्ययनकाले प्रातरादौ अनध्ययनवर्जिते । शिष्याय उपनयनविधानेन अभिसाक्षिकमनुशिष्टाय । यथाशक्ति शिष्यस्य शक्त्यनतिक्रमेण । पदं पादं श्लोकं वा इति अनेन त्रिविधां ग्रहणशक्तिं स्थापयति; तेन हीनशक्तये पदं, तत्पदं स्वायन्तं स्यायन्तं वा; तथाहि—"शुचयेऽकृतोत्तरासङ्गाय" इत्यादि स्वायन्तं भवति, उपदिश्यते इति स्यायन्तम्; मध्यमशक्तये पादं श्लोकचतुर्थांशं; उत्तमशक्तये श्लोकं चतुष्पादपरिपूर्णम् । ते च पदपादश्लोका उपदिष्टाः, भूयः पुनः पुनः, अनुक्रमेण, सन्धेयाः सन्धानीयाः; तथाहि—पदेन पादः, पदपादाभ्यां श्लोकः सन्धानीयः । एवमेकैकशो घटयेत् अनेन प्रकारेण एकमेकं प्रतिशिष्यं योजनिकां कारयेत् । आत्मना चानुपठेत् पठतः शिष्यस्य पश्चादाचार्यः स्वयं पठेत् । शिष्यस्य सुखलक्षणार्थं कायमनोभ्यां शिष्यं नियम्य पाठे वाचि विनियन्तुमाह—अद्रुतमित्यादि ।—अद्रुतं असन्निकृष्टवर्णपदपादोच्चारणं, अविलम्बितं नातिविश्रब्धं, अशङ्कितं त्रासरहितं, अननुनासिकं ङञणनमान् वर्जयित्वा नासिकोच्चरितवर्ज्यं, अपीडितवर्णं वर्णं अपीडयन्, अक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं अक्ष्यादिभिर्नर्तक इव अभिनयं न कुर्यादित्यर्थः, सुसंस्कृतं अक्लिष्टवर्णश्रुतिकं, नात्युच्चैर्नातिनीचैः इति एतेनैतदुक्तं मध्यमेन स्वरेण पठेत् । न चान्तरेणेत्यादि तयोर्गुरुशिष्ययोर्मध्ये न कश्चित् गच्छेदित्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—शास्त्रमुद्दिश्य तस्य संप्रदानायाह—अथ वत्सेत्यादि । वत्स सुश्रुत ! इति गम्यते; शास्त्रप्रश्ने तस्याधिकृतत्वात् । कस्मै तद्देयमित्याह—शुचये इत्यादि ॥ ५४ ॥

भवतश्चात्र ।

शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः ॥
पठन्नेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ५५

पठतः शिष्यस्य शास्त्रान्तावाप्तिहेतुमाह—भवतश्चात्रेत्यादि । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः । गुरुपरः गुरुकार्यरतः । दक्षः नित्याभियुक्तः । तन्द्रा आलस्यम् ॥ ५५ ॥

वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे ॥
तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्ययनान्तगः॥५६॥

अध्ययनान्तगः शिष्यः । किं कुर्यादित्याह—वागित्यादि । वाक्सौष्ठवे अतिस्पष्टवाक्त्वे । प्रागल्भ्ये धार्ष्ट्यं; प्रागल्भ्यात् महतोऽपि रोगान् साध्यानुत्साही साधयति । तदभ्यासे कर्माभ्यासे, चशब्दात् कर्मदर्शनेऽपि । सिद्धौ च इति आरब्धाभिप्रेतार्थसाधनं सिद्धिः; चकारोऽत्र असाध्यानामनारम्भमनुक्तं समुच्चिनोति ॥ ५६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रभाषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अधीतशास्त्रस्य पुनरर्थतो व्याख्यानं प्रभाषणम्, तदधिकृत्य कृतोऽध्यायः प्रभाषणीयः ॥ १ ॥ २ ॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः खरस्य चन्दनभार इव केवलं परिश्रमकरं भवति ॥ ३ ॥

भवति चात्र ।

यथा खरश्चन्दनभारवाही
भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य
चार्थेषु मूढाः खरवद्वहन्ति ॥ ४ ॥

इदानीं प्रभाषणस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—अधिगतमित्यादि । एतेन एतदुक्तं सगुणमपि चन्दनं वोढुः गर्दभस्य तद्गुणानजानतः केवलं व्यथाभागि भवति; तद्वदधीतमपि शास्त्रमर्थद्वारेण अप्रभाषितं तदध्येतुः पुरुषस्य परिश्रमकरं केवलं भवतीत्यर्थः । अन्ये त्वप्रभाषितमित्यत्र अननुभाषितमिति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अनुशब्दः पश्चादर्थः; तेन अध्ययनस्यानु पश्चादर्थस्य प्रकर्षेण भाषणं अनुभाषणम्, न कथमपि प्रथमम् । यथा खर इति अर्थेषु मूढा अज्ञानात् गर्दभवत् शास्त्रं वहन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्मात् सविंशमध्यायशतमनुपदपादश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यं च । कस्मात् सूक्ष्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकदोषधातुमलाशयमर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थिगर्भसंभवद्रव्यसमूहविभागास्तथा प्रनष्टशल्योद्धरणव्रणविनिश्चयभग्नविकल्पाः साध्ययाप्यप्रत्याख्येयता च विकाराणामेवमादयश्चान्ये सहस्रशो विशेषाः ये विचिन्त्यमाना विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मादवश्यमनुपदपादश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यं च ॥ ५ ॥

तस्मादिति । सविंशमध्यायशतं सहोत्तरतन्त्रेण विंशत्यधिकमध्यायशतम् । अनुपदपादश्लोकं अनुशब्दो वीप्सार्थः । तेनायमर्थः–पदं पदं पादं पादं श्लोकं श्लोकमनुवर्णयितव्यं आचार्येण व्याख्यातव्यमित्यर्थः । कस्मादिति हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मात् सूक्ष्मा द्रव्यादिविभागास्तस्मादनुवर्णयितव्यमिति पिण्डार्थः । तत्र द्रव्यं स्थावरादि, रसाः षट् मधुरादयः, गुणा गुर्वादयः, वीर्यं शीतोष्णं द्विविधम्, अष्टविधं वा, द्वौ विपाकौ मधुरकटू, दोषा वातादयः, धातवो रसादयः, धातुग्रहणात् स्तन्यार्तवलसीकावसादयश्चोपधातवो गृह्यन्ते; द्वौ मलौ शकृन्मूत्रे, अन्ये

तु सप्त मलानाचक्षते, तत्र द्वौ पूर्वोक्तौ, पञ्चानां चेन्द्रियाधिष्ठानानां पञ्च, तथाहि—दूषिकासिंहानककर्णगूथरोमकूपप्रजननमलाश्चेति, मलाः पुरीषादयो धातुमलाश्चेत्येके, आशयाः सप्त शारीरोक्ताः वातादीनां त्रीणामष्टमो गर्भाशयः, सप्तोत्तरं मर्मशतम्, सप्त सिराशतानि, नव स्नायुशतानि, सन्धयो दशोत्तरे द्वे शते, अस्थीनि शतानि त्रीणि; आशयादीनां व्यक्तिं शारीरे वक्ष्यति। गर्भसंभवद्रव्याणि शुक्रशोणितादीनि, आत्मपञ्चमहाभूतमनांसीत्यन्ये, समूहः संघातः । एतेषां विभागा भेदाः । यस्मात् सूक्ष्मा इति हेतुपदं सर्वत्र संबध्यते। तथा प्रनष्टशल्योद्धरणादि विकल्पा इति प्रनष्टशल्यं त्वगादिषु निलीनम् । व्रणविनिश्चयो वातादिभेदेन शुद्धया च षोडशविधः । भग्नं संक्षेपेण द्विविधं—सन्धिमुक्तं, काण्डभग्नं च । प्रनष्टशल्योद्धरणादिभिः सह विकल्पशब्दः प्रत्येकं संबध्यते; विकल्पाः भेदाः । साध्ययाप्यप्रत्याख्येयता च विकाराणामिति । अत्र चशब्दात् सुखसाध्यता कृच्छ्रसाध्यता च गृह्येते । किमेत एव परं सूक्ष्मा इत्यनुक्तं गृह्णन्नाह—एवमादयश्चान्ये विशेषा इति ।—आदिशब्दः प्रकारवाची; तेन एवंप्रकाराश्चान्ये विशेषाः सूक्ष्मा इति प्रकारवाचिना आदिशब्देन द्योत्यन्ते, ते च शस्त्रकर्मणामष्टविधतादयो भेदाः । सहस्रशो ये विचिन्त्यमानाः इति सहस्रशः सहस्रवारान्, ये इति द्रव्यादीनां भेदाः, विचिन्त्यमाना गुरुं विना इत्यर्थः । विमलविपुलबुद्धेरपि इति विमला बुद्धिर्मिथ्यासंशयज्ञानवर्जिता । इत्थंभूतस्यापि पुरुषस्य बुद्धिं व्याकुलीकुर्युः अल्पबुद्धेस्तु का कथा ? । 'सहस्रशो येऽनुचिन्त्यमाना' इत्यन्ये पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—श्रुतस्य पश्चादपि चिन्त्यमानाः, किं पुनरश्रुता इत्यनुशब्दार्थः । अनुपदपादेत्यादिपुनरुक्तिः शास्त्रस्य विषमत्वख्यापनाय ॥ ५ ॥

अन्यशास्त्रोपपन्नानां चार्थानामिहोपनीतानामर्थवशात्तेषां तद्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं, कस्मात्? नहि एकस्मिन् शास्त्रे शक्यः सर्वशास्त्राणामवरोधः कर्तुम् ॥ ६ ॥

इदानीमन्यशास्त्रोपपन्नानामर्थानां शिष्यहितत्वेन विज्ञानोपायमाह—अन्यशास्त्रोपपन्नानामित्यादि ।—अन्यशास्त्राणि व्याकरणसांख्यवैशेषिकज्योतिःशास्त्रादीनि; अन्यशास्त्राणि कायचिकित्सादीनि इत्यन्ये । उपपन्नाः निबद्धाः । इहोपनीतानां अत्रानीतानाम् । अर्थवशात् प्रयोजनाधीनत्वात् । तेषामिति अर्थानाम् । तद्विद्येभ्यः व्याकरणादिविद्येभ्यः 'अन्यशास्त्रोपपन्नानाम्'—इत्यत्र 'अन्यशास्त्रविषयोपपन्नानाम्'—इति केचित् पठन्ति । 'इहोपनीतानाम्'—इत्यत्र च 'इहोपपतितानाम्'—इति । कस्मान्नहि इति हिशब्दो यस्मादर्थे ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ॥
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥७

अमुमेवार्थं श्लोकेन स्पष्टीकर्तुमाह—एकमित्यादि । नहि अबहुश्रुतोऽत्र संक्षिप्तानप्यर्थान् बीजभूतान् अन्यशास्त्रसंस्कारादनायासेनावगच्छति ॥ ७ ॥

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ॥
यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥८

न कथंचिदनधीतशास्त्रो बहुश्रुतमात्रेणैव वैद्यो भवति; कथं न भवतीति दर्शयन्नाह—शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमित्यादि ।—रोगान् शास्तीति उपवेदोऽपि शास्त्रमुच्यते, आयुरारोग्यदानेन धर्मार्थकामादीनां शासनाद् वा शास्त्रं, मरणात्त्रायत इति वा शास्त्रम् । उद्गीर्णं उपदिष्टम् । आदाय गृहीत्वा, नह्यादानमात्रेण गृहीतं किंतु उपास्य च पाठतो अर्थतश्चाभ्यस्य । असकृत् अनेकवारम् । अन्ये तु तस्कराः इति अन्ये तु पुनः वैद्यास्तस्कराश्चौराः; कस्मात्? व्याधितेभ्यो वैद्यच्छद्मना वित्तापहरणात्, प्राणहन्तृत्वाच्च ॥ ८ ॥

औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ॥
शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ९

अन्यशास्त्रोपपन्नार्थविज्ञानोपायमभिधाय स्वशास्त्रोपपन्नानामर्थानां मिथ्याज्ञाने सम्यग्ज्ञानार्थं समानतन्त्राणि दर्शयितुमाह—औपधेनवमित्यादि । एतैश्चतुर्भिरौपधेनवादिभिः समानतन्त्रैः स्वकीयशास्त्रार्थानां मिथ्याज्ञानसंशयज्ञानानि स्फोटनीयानि । अन्ये तु गुरोरेव प्रभाषणस्य मिथ्याज्ञानादयः औपधेनवादिशास्त्रैः निवर्तन्त इति व्याख्यानयन्ति । एतेनैतदुक्तं औपधेनवादिशास्त्रैर्निवृत्तमिथ्याज्ञानादिना गुरुणा प्रभाषणं कर्तव्यमिति । यद्यपि गुरुमुखादेव शिष्यस्य मिथ्याज्ञानादयो निवृत्तास्तथाप्यागमान्तरप्रत्ययार्थमौपधेनवादिशास्त्राणि निर्दिष्टानि । एतान्येव परतन्त्राणि आगमान्तरप्रत्ययार्थं कुत इत्याह—शेषाणां शल्यतन्त्राणामित्यादि ।—शेषाणां करवीर्यगोपुररक्षितप्रभृतिप्रणीतशल्यतन्त्राणां, प्रत्यये तु प्रत्ययो न भवति, कस्मात्? तेषां तन्त्राणामेतन्मूलत्वात् । अन्ये तु शेषाणां करवीर्यादिप्रणीतानां शल्यतन्त्राणां मध्ये औपधेनवादितन्त्राणि सुव्याख्याततत्वेन मूलानि प्रधानानीति व्याख्यानयन्ति ॥ ९ ॥

इति श्रीडल्हनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातोऽग्रोपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथातोऽग्रोपहरणीयमिति । कर्मणोऽग्रे प्रथमत उपहरणं यन्त्रादिसम्भारः, तदधिकृत्य कृतोऽध्यायः अग्रोपहरणीयः ॥१॥२॥

त्रिविधं कर्म पूर्वकर्म, प्रधानकर्म, पश्चात्कर्मेति; तद्व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः ॥ ३ ॥

त्रिविधमिति पूर्वकर्मेत्यादि । तत्रैके,—"लङ्घनादि विरेकान्तं

पूर्वकर्म व्रणस्य च । पाचनं रोपणं यच्च प्रधानं कर्म तत् स्मृतम् । बलवर्णाग्निकार्यं तु पश्चात्कर्म समादिशेत्''—इति; अन्ये तु संशोध्यस्य पाचनस्नेहनस्वेदनानि पूर्वकर्म, वमनविरेचनबस्तिनस्यशिरामोक्षणानि प्रधानं कर्म, पेयाद्यन्नसंसर्जनं पश्चात्कर्म; अपरे तु चयादीनां पूर्वरूपान्तानामातङ्कोत्पत्तेः प्राक् यत् क्रियते तत् पूर्वकर्म, आतङ्कोत्पत्तौ यत् तत्प्रधानं कर्म, निवृत्तातङ्कस्यानुबन्धोपचरणाय यत् तत् पश्चात्कर्म । इदं तत् पूर्वकर्मेत्यादि इह कथं नोदाहियत इति प्रष्टुरुत्तरमाह—तद्व्याधिमित्यादि—तत्तदिति त्रिविधं कर्म व्याधिं व्याधिं प्रत्युपदेक्ष्यामः न इह, ग्रन्थगौरवभयात् ॥ ३ ॥

अस्य तु शास्त्रस्य शस्त्रकर्मप्राधान्यात् शस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारांश्च ॥ ४ ॥

ननु, छेद्यादीनां कर्मणां तत्सम्भाराणामेव चात्र पूर्वमुपादानं, कुतो न स्नेहादीनां तत् कर्मणां चेत्याह—अस्य तु शास्त्रस्येत्यादि ॥ ४ ॥

तच्च शस्त्रकर्माऽष्टविधम् । तद्यथा—छेद्यं, भेद्यं, लेख्यं, वेध्यं, एष्यं, आहार्यं, विस्राव्यं, सीव्यमिति ॥ ५ ॥

तत्तु शस्त्रनिर्वर्त्यं कर्म नियताकृतिविशेषेण नानाविधप्रयोजनेन भिन्नं प्रदर्शयन्नाह—तच्च शस्त्रकर्मेत्यादि । छेद्यं निःशेषतश्छेदनीयमर्शःप्रभृति; भेद्यं भेदनीयं, विद्रध्यादि; लेख्यं लेखनीयं, रोहिण्यादि; वेध्यं अल्पमुखैः शस्त्रैर्व्यधनीयं सिरादि; वेध्यस्थाने 'व्याध्यम्'—इत्येके पठन्ति; एष्यं एषणीयं, नाड्यादि; आहार्यं आहरणीयं, शर्करादि; विस्राव्यं विस्रावणीयं, तच्च विद्रधिकुष्ठादि; सीव्यं सीवनीयं, तच्च "सीव्या मेदःसमुत्थाश्च भित्त्वा सुलिखिता गदाः" इति । यद्यपि छेद्यादयः शब्दा व्याधिवाचकाः तथापि अभेदोपचारात् शस्त्रकर्मव्यपदेशं लभन्ते । एषणाहरणे शस्त्रकर्मणि यद्यपि केचिन्न मन्यन्ते तथापि छित्त्वा भित्त्वा अपि एषणाहरणे क्रियेते अतोऽत्र शस्त्रकर्मणि निर्दिष्टे ॥ ५ ॥

अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि भवन्ति; तद्यथा—यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालाबूजाम्बवौष्ठपिचुप्रोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि; परिकर्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ६ ॥

अतोऽन्यतममिति अतः एषां मध्ये, अन्यतमं एकतमं, कर्म छेद्यादिकं, चिकीर्षता कर्तुमिच्छता, पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि समीपमानेतव्यानि, जाम्बवौष्ठं जम्बुफलसदृशमुखाग्रकृष्णपाषाणरचितावर्तिः, पिचु तुलं इति लोके, प्लोतः कर्पटः, पट्टः व्रणबन्धनद्रव्यं, तर्पणं जलप्लुतं शक्तुक्षीरादि, कषायः औषधक्वथितं, उदकं जलं, व्यजनं वंशादिरचितं, कटाहः लौहादिनिर्मितः; आदिशब्दात् कवलिकामृत्कपालकलसस्थालीशयनासनादि । यन्त्रादिषु मध्ये कानिचिदुपकरणानि कर्माङ्गानि, कानिचित् व्यापत्प्रशमनानि । परिकर्मिणश्चेति न केवलं यन्त्रादीन्येवोपकल्पयितव्यानि किंतु परिकर्मिणश्च सर्वकर्मणां कर्तारः परिचारकाः, किंविशिष्टास्ते स्निग्धाः अनुरक्ताः, स्थिराः अचलाः, बलवन्तः सर्वकार्येषु समर्थाः ॥ ६ ॥

ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्च अर्चयित्वा, कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघुभुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा, प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्, अनुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात्, सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्सु अपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलान्तरं त्र्यङ्गुलान्तरं वा शस्त्रपदमुक्तम् ॥ ७ ॥

ततः प्रशस्तेष्विति ।—ततः यन्त्रादिसम्भारोपकल्पनानन्तरं, तिथयः प्रतिपदादयः, करणानि बवादीनि, मुहूर्ताः त्रिंशत् शिवाद्याः, नक्षत्राणि अश्विनीप्रभृतीनि, प्रशस्तत्वं चैषां ज्योतिःशास्त्रविदां वचनात् ज्ञेयम् । अक्षतानि यवधान्यानि, रत्नानि माणिक्यमौक्तिकादीनि । कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमिति बलिः पूजोपहारः, मङ्गलं गीतादि, स्वस्तिवाचनमाशीर्वादोच्चारणं, कृतशब्दो बलिप्रभृतिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । मर्माणि सप्तोत्तरशतभेदभिन्नानि, शिराः सप्तशतभेदभिन्नाः, नवशतभेदभिन्नाः स्नायवः, सन्धयः दशोत्तरद्विशतभेदभिन्नाः, अस्थीनि षष्ट्यधिकशतत्रयभेदभिन्नानि, धमन्यः नाभिप्रभवाश्चतुर्विंशतिभेदभिन्नाः, एताः परित्यजन् । अनुलोममिति लोमानुकूल्येन, येनैवावर्तेन लोमानि सन्ति तेनैवावर्तेनेत्यर्थः; प्रतिलोमं तु लोमभिरेव प्रतिहतधारं शस्त्रं कुण्ठीभवति व्यथां चोत्पादयति । निदध्यात् प्रवेशयेत् । कियत् दूरं शस्त्रं निदध्यादित्याह—आपूयदर्शनादिति । सकृत् एकवारं, न पुनः पुनरित्यर्थः । आशु च इति चशब्द एवार्थः, तेनोभयत्रापि नियमः; एतेन सकृदेव शस्त्रमपहरेत्, आश्वेव शस्त्रमपहरेदित्युक्तम् । शस्त्रं प्रणिदध्यादित्यत्र शस्त्रप्रणिधानमात्रमुक्तम्, अपहरेत् शस्त्रमाशु चेत्यत्र शस्त्रशब्द आश्वपहरणक्रियया संबध्यते इति न पौनरुक्त्यम् । इदानीं सुदूरशस्त्रपाते अनर्थं संभावयन्नवधिमाह—महत्स्वित्यादि ।—महत्स्वपि च पाकेष्वित्यादि अन्तरशब्दोऽयमवकाशवाची; तेन शस्त्रपदं शस्त्रस्थानं द्व्यङ्गुलावकाशं त्र्यङ्गुलावकाशं वेत्युक्तं; तत्र द्व्यङ्गुलावकाशं नात्यवगाढं एकाङ्गुलावकाशमवगाढमिति । केचिदन्तरशब्दं न पठन्ति ॥ ७ ॥

तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः ॥ ८ ॥

व्रणं कर्मणि प्रशस्ताकृतिविशेषैराह,—तत्रेत्यादि ।—तत्र इति शस्त्रकर्मणि, एते आयतत्वादयो व्रणगुणाः । आयतः दीर्घः, विशालः विस्तीर्णः, समः इति समपाकः, असमपाको हि किंचित्

पक्वः किंचिदपक्वः शस्त्रपातनाय न सुखो भवति । अन्ये तु विशालशब्देन चतुरस्रमाचक्षते समशब्देन वृत्तम् । तदुक्तम्,—"आयतश्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति व्रणाकृतिसमासः"—इह तिस्रो व्रणाकृतयो व्रणगुणत्वेन कर्मणि निर्दिष्टाः, अन्ये तु समो गोमूत्रसर्पवक्र विषमगतिः । स च सम इति आयतव्रणे विशेषणं । सुविभक्तः सुव्यक्तः, सुष्ठु पृथक्भूतसकलावयवः । निराश्रयः जिह्वादन्तसन्ध्याद्यप्राप्यदेशमनाश्रितः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—वैद्यकृतव्रणगुणानाह—तत्रायत इत्यादि ।—समो निम्नोन्नतत्वरहितः । सुविभक्तो हीनातिदोषत्यक्तः । इत्थम्भूते वैद्यकृते व्रणे कल्ककषायाद्यवचारणं सुखं क्रियते । अतो विपरीता व्रणदोषाः । शेषं सुगमम् ॥ ८ ॥

भवतश्चात्र ।—

आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ॥
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्मणि शस्यते ॥ ९ ॥

अमुमेवार्थं श्लोकेन स्फुटीकुर्वन्नाह—आयतश्चेत्यादि । एवंविधो व्रणः शस्त्रकर्मणि प्रशस्यते । आयतश्च विशालश्च इति द्विचकारेण आयतोऽपि विशालोऽपि आयतविशाल इति प्रतिपादयति । निराश्रयो मर्माद्यनाश्रितः; निराशय इत्यन्ये, तत्राननुपङ्गीत्यर्थः । प्राप्तकालकृतश्चापि इति युक्तेन कालेन कृतः; एतेन शस्त्रक्षाराग्निसाध्यः बालवृद्धयोरप्राप्तकालः, तयोः व्रणे शस्त्रादिनिषेधात्; अथवा शीतकाले अग्निसाध्यो व्रणः ग्रीष्मे स एवाप्राप्तकालः । अन्ये तु 'युक्तकालकृतः' इति पठन्ति । तत्र समपाक इत्याचक्षते । युक्तकालकृतः सम्यक्पाककृतः प्रतिक्रिय इत्यपरे । आयतश्च विशालश्चेत्यादिश्लोकं केचिन्न पठन्ति ॥ ९ ॥

शौर्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथु ॥
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ १० ॥

अथ ये वैद्यगुणाः शस्त्रकर्मणि तानाह—शौर्येत्यादि । एते शौर्यादयो गुणा वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि श्लाघ्यन्ते । शौर्यं निर्भयत्वं, भयभीतो हि साध्यमपि व्रणमवगाढमूलं नारभते, आरब्धं वा अल्पवशेषयति । आशुक्रिया लघुहस्तता शीघ्रं शस्त्रकर्मकरणं, आशुक्रियया आतुरस्य चिरं क्लमो न भवति । शस्त्रतैक्ष्ण्यं सुनिशितत्वं सुधारत्वं च, तेन रुजा न भवति । असंमोहः असंमूढता, स च आमपक्वव्रणपरिज्ञाने तथा प्राप्तानुष्ठाने च; व्रणच्छेदादिषु रक्तादिदर्शनैरसंमोह इत्यन्ये । अमुमपि श्लोकं केचिन्न पठन्ति ॥ १० ॥

एकेन वा व्रणेनाऽशुध्यमाने नाऽन्तरा बुद्ध्यावेक्ष्य अपरान् व्रणान् कुर्यात् ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

यतो दोषगतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ॥
तत्र तत्र व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ १२॥

अशुद्धावन्येऽपि व्रणाः कार्या इत्याह—एकेन वा व्रणेनेत्यादि । ना पुरुषः, अन्तरा मध्ये । भवति चात्रेति । गतिं नाडीम् । उत्सङ्ग इव उत्सङ्गः, व्रणाशये हि चिरकालपूयावस्थानेनामं अवदारितं अन्तःप्रदेशान्तरं निम्नमुत्सङ्गतुल्यत्वादुत्सङ्ग इत्युच्यते; उत् ऊर्ध्वं पूयस्य सङ्ग उत्सङ्ग इत्यन्ये । यथा दोषो न तिष्ठति । दोषोऽत्र पूयः; अथवा पूयावस्थानात् वातादयो दोषा अनुबध्नन्ति इति पूय एव दोषशब्देनोच्यते, कारणे कार्योपचारात्॥११॥१२॥

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्यक् छेद उक्तः ॥ १३ ॥

चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ॥
अर्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥१४॥

अन्यथा तु सिरास्नायुच्छेदनं, अतिमात्रं वेदना, चिराद्व्रणसंरोहो, मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति ॥ १५ ॥

तिर्यक्छेदो व्यापत्सूक्तः, तस्य विशिष्टविषये प्रतिप्रसवं कुर्वन्नाह—तत्र भ्रूगण्डेत्यादि ।—गण्डः कपोलः, अक्षिपुटः अक्षिवर्त्म, दन्तवेष्टको दन्तवेष्टनमांसं, ([1]कक्षः बाहुमूलम् । तथाच मेदिनी—"कक्षः स्यादुत्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्द्धास्पदे च दोर्मूले कच्छवीरुत्तृणेषु च"—इति । कुक्षिः उदरं,) वङ्क्षणं ऊरुसन्धिः । चन्द्रमण्डलवच्छेदानित्यादि सुगमम् । अन्यथा त्वित्यादि । मांसकन्दीप्रादुर्भावः कन्दाकारमांसाङ्कुरसंभवः, कन्द एव कन्दो अल्पत्वात् । अन्यथा त्वित्यत्र अन्यत्र त्विति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—अन्यत्र यदि छेदनं क्रियते इत्यर्थः । छेदनमित्यत्र च क्षणनमिति पठन्ति, क्षणनं हिंसनम् ॥ १३ ॥ १५ ॥

मूढगर्भोदराशोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म कुर्वीत ॥ १६ ॥

भुक्तवतः कर्म कुर्वीत इत्युक्तं, तस्य विषयान्तरेण प्रतिषेधं दर्शयन्नाह—मूढगर्भेत्यादि ।—मूढगर्भादिषु पञ्चसु अन्नपूर्णकोष्ठत्वात् यन्त्रदानादिभिः कष्टं अनिलप्रकोपं च प्राप्नोति । मुखरोगेषु आहारोऽङ्गुल्यादिपीडनेन घृणया च निष्काशितः कर्मघातं करोति ॥ १६ ॥

ततः शस्त्रमवचार्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्य अङ्गुल्या व्रणमभिमृद्य प्रक्षाल्य कषायेण प्रोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्तिं प्रणिदध्यात्; ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन[2] बध्नीयात्; वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्वीत ॥ १७ ॥

इदानीं व्रणक्रमविधानमाह—ततः शस्त्रमित्यादि । ततः अनन्तरं शस्त्रकर्म कृत्वा; आश्वास्य शस्त्रकर्मजनितखेदमपनीय,

१ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो हस्तलिखितपुस्तके नास्ति ।
२ 'वस्त्रेण' इति पाठान्तरम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथात ऋतुचर्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथात इत्यादि । ऋतवो द्विमासिकाः शिशिरादयो हेमन्तान्ताः षट्, वर्षादयः प्रावृडन्ता वा; तेषु चर्या चरणं वर्तनं; तदधिकृत्य कृतोऽध्यायः ऋतुचर्यः; तं व्याख्यास्यामः । ऋतुचर्यमिति केचिदन्यथा व्याख्यानयन्ति—चरधातोर्गतिभक्षणार्थस्य चर्यमिति रूपं, तेन आहारो विहारश्च चर्यशब्देनोच्यते । अन्ये तु 'अथात ऋतुचर्या नामाध्यायम्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च-चर्या शास्त्रनियमित आचारः, ऋतुषु ऋतूनां वा चर्या ऋतुचर्या, ऋचतुर्यार्थोऽध्यायः ऋतुचर्या; यथा प्रदीपार्था मञ्चिका प्रदीप इति; नामशब्दः संज्ञायाम् । ऋतुचर्यां स्वस्थवृत्तेऽपि वक्ष्यति ॥ २ ॥

कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भुरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते । स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः, संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः ॥ ३ ॥

तत्र यदङ्गभूता ऋतवः तमेव प्रथमं स्वगुणकर्मनिरुक्तिभिर्दर्शयन्नाह,—कालो हि नामेत्यादि । हि उपदर्शने, नामशब्दः प्रसिद्धौ, काल इति प्रसिद्ध उपदर्श्यते । स्वयम्भूरिति न केनाप्युत्पाद्यते । अनादिमध्येत्यादि—आदिः उत्पत्तिः, आद्यन्तयोरन्तरा मध्यं, निधनं विनाशः, एतैर्वर्जितः । स्वधर्मेण कालमुक्त्वा कर्मणा चिकित्सोपयोगितां निदर्शयन्नाह,—अत्र रसव्यापदित्यादि ।—अत्र काले रसस्य मधुरादेः; रसशब्देनात्र रसवद् द्रव्यमुच्यते, अभेदोपचारादित्यन्ये; व्यापत् विपन्नता, संपत्तिः संपन्नता, आयत्ते अधीने । जीवितमरणे च इति चकारोऽयं अत्रशब्दं इहानुवर्तयति, तेन जीवितमरणे अत्र काले आयत्ते; जीवितस्य उत्पत्त्यधीनत्वादिति सामर्थ्यात् उत्पत्तिरपि कालाधीनैव । कथमेकस्मात् कालद्रव्यात् संपद्व्यापत्ती जीवितमरणे च परस्परविरुद्धे स्याताम्; न हि एकस्मादग्नेः शीतोष्णौ, एकस्माद्वा प्रदीपात् प्रकाशतमसीति । सत्यं, कालशब्देनात्र कालत्वोपाधिः शीतादिभेदभिन्नः शिशिरादिरभिधीयते, तस्य च सम्यङ्मिथ्याभ्यां योगाभ्यां अन्योन्यविरुद्धयोरपि कार्ययोः संभव इत्यदोषः । कालस्य निरुक्तिं कुर्वन्नाह,—स सूक्ष्मामित्यादि ।—सः कालः, सूक्ष्मामपि 'स्तोकामपि, कलां भागम्, न लीयते गतिमत्त्वात् श्लिष्टो न भवति; अन्ये तु न लीयत इत्यत्र कलीयते इति पठन्ति । व्याख्यानयन्ति च—कलीयते संख्यायते इति कालः; निरुक्तिपक्षान्तरमाह,—संकलयतीत्यादि ।—संकलयति संहरणादेकराशीकरोति भूतानीति वा कालः, संकलयति सुखदुःखाभ्यां भूतानि योजयतीति वा कालः; कालयति संक्षिपतीति वा कालः, अथवा कालयति मृत्युसमीपं नयतीति वा कालः; अन्ये तु कालयतीत्यत्र कलयतीति पठन्ति, कलयति संख्यातीति वा कालः इति च व्याख्यानयन्ति ॥ ३ ॥

तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेण निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ ४ ॥

तस्य संवत्सरेत्यादि ।—तस्य कालस्य । किंविशिष्टस्य ? संवत्सरात्मनः संवत्सरस्वरूपस्य; संवत्सरात्मनः संवत्सरशरीरस्य इत्यन्ये । भगवानादित्यः इत्युपलक्षणं; तेन चन्द्रोऽपि गृह्यते, निशाकरणत्वादिहेतुत्वात्; अथवा रविरेव भगवान् माहात्म्यवान् स्वरश्मिभिः शीतोष्णवर्षाः कुरुते, कालविभागं च गतिविशेषेणात्मीयेनोदयास्तगमनलक्षणेन । ननु, संवत्सरात्मन इति किमुक्तम् ? येन ऋत्वन्तराणां दिनान्तराणां वा सर्वेषां धर्मावरोधः कुतः ? शीतोष्णवृष्टिभेदेन तेषामत्यन्तभिन्नत्वात् । उच्यते,—संवत्सरे पुनरेकस्मिन्नेव सर्वेषां भूतभवद्भविष्यतां दिवसानामृतूनां संवत्सरान्तराणां च धर्मोऽवरुध्यते इति यथोक्तमेव न्याय्यम् ॥ ४ ॥

तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः, पञ्चदशाऽक्षिनिमेषाः काष्ठा, त्रिंशत्काष्ठाः कला, विंशतिकलो मुहूर्तः कलादशभागश्च, त्रिंशन्मुहूर्तमहोरात्रं, पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च, तौ मासः ॥ ५ ॥

इदानीं संवत्सरांशान् निमेषादीन् विवरितुमाह,—तत्र लघ्वक्षरेत्यादि । तत्र तेषु मध्ये । लघ्वक्षरं अकारादि, तस्योच्चारणं कण्ठताल्वादिव्यापारेणोदीरणं, तत्प्रमाणो निमेषः । ननु, लघ्वक्षरोच्चारणादिना निमेषादयो विभज्यन्ते तत् कथं भगवानादित्यो गतिविशेषेण निमेषादीनां विभागं करोतीत्युक्तम् ? नैष दोषः, यतो ज्योतिषिका निमेषादिप्रविभागेण शङ्कुच्छायामागमोक्तामर्कगत्यापि प्रमाणयन्ति; सा तु न सर्वजनप्रसिद्धेति न निर्दिष्टा । कलादशभागश्च इति कलाया दशमो भागः तिस्रः काष्ठाः । 'त्रिंशत्कलो मुहूर्त' इति पाठो निबन्धैर्विस्तरेण दूषितः । शुक्लः कृष्णश्च इति पक्षक्रमोऽमावास्यावधिमासं ज्ञापयति; अन्ये तु कृष्णः शुक्लश्चेति पठन्ति ॥ ५ ॥

तत्र माघादयो द्वादश मासाः, द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति; ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ वर्षाः, इषोर्जौ शरत्, सहःसहस्यौ हेमन्त इति ॥६॥

तत्र माघादय इत्यादि । तत्र तेषां ऋतूनां मध्ये । तपाः माघः, तपस्यः फाल्गुनः । मधुः चैत्रः, माधवः वैशाखः । शुचिः ज्येष्ठः, शुक्रः आषाढः, अन्ये तु शुक्रो ज्येष्ठः, शुचिराषाढ इति मन्यन्ते । नभाः श्रावणः, नभस्यः भाद्रपदः । इषः आश्विनः, ऊर्जः कार्तिकः । सहाः मार्गशीर्षः, सहस्यः पौषः । शिशिरादिरयमृतुविभागो

रसबलमधिकृत्योक्तः । चरकेऽपि तस्याशितीये रसबलनिष्पत्त्यर्थं शिशिरादिविभागो दर्शितः । अन्ये तु अन्यथा व्याख्यानयन्ति तत्रेति गङ्गाया उत्तरे देशे शिशिराद्यृतुविभागो बोद्धव्यः इति; अयमर्थो गयदासाचार्येण बहुधा दूषितः ॥ ६ ॥

त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरं च। तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्ताः; तेषु भगवानाप्यायते सोमः, अम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्ति, उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्धते। उत्तरं च शिशिरवसन्तग्रीष्माः; तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कः, तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्ति, उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमुपहीयते ७

त एते शीतोष्णवर्षेत्यादि । त एते षट् ऋतवः शीतोष्णवर्षलक्षणैर्लक्षिताः । अत्र शैत्यं वातकृतम्, औष्ण्यं आदित्यकृतं, वर्षश्चन्द्रकृतः; शीतवर्षौ चन्द्रकृतावित्यन्ये । एतैश्च षड्तुभिः द्वे अयने भवतः । कुत इत्याह—चन्द्रादित्ययोः कालप्रविभागकरत्वात् । के ते द्वे अयने इति पृष्ट आह—दक्षिणमुत्तरं च । अत्र दक्षिणमयनं चन्द्रकालं विभागयति, उत्तरमयनमादित्यकालमिति । तयोर्दक्षिणमित्यादि तयोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्मध्ये वर्षाशरद्धेमन्ता दक्षिणायनं, तेषु वर्षादिषु उत्तरोत्तरं भगवान् सोम आप्यायते अधिकबलो भवति, न केवलं सोम एव बलवान् भवति, रसाश्च अम्लादयो वर्षादिषु यथासंख्यमुत्तरोत्तरं बलवन्तो भवन्ति; उत्तरोत्तरं चेति चकारो व्यतिक्रमेण संबन्धनीयः, तेन सर्वप्राणिनां उत्तरोत्तरं बलमभिवर्धते इत्यर्थः । उत्तरमित्यादि शिशिरवसन्तग्रीष्मा उत्तरायणं, तेषु शिशिरादिषु उत्तरोत्तरं भगवान् अर्कः आप्यायते अधिकबलो भवति; तिक्तादयो रसाश्च शिशिरादिषु यथासंख्यमुत्तरोत्तरं च बलवन्तो भवन्ति । बलमपहीयते बलहानिर्भवति । 'ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः' इति सूत्रे यद्यपि प्रागुत्तरायणं पठन्ति, तथापि भाष्ये यत् प्रथमं दक्षिणायनस्य व्याख्यानं तत् उत्तरायणतोऽपि दक्षिणायनस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति; कुतः ? विसर्गत्वात् प्राणिनां बलकरत्वाच्चेति ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि ॥
तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥८॥

अमुमेवार्थमुपसंहरन्नाह,—भवति चात्रेत्यादि । शीतांशुः चन्द्रः । क्लेदयति आर्द्रीकरोति । उर्वी भूमिम् । विवस्वान् आदित्यः । तावुभौ चन्द्रसूर्यौ । संश्रित्य आश्रित्य, वायुः प्रजाः पालयति रक्षति । चन्द्रमाश्रित्य आप्यायनं जगतः करोति, सूर्यमाश्रित्य शोषणं; ततो यथाकालं रसाभिनिर्वृत्तिः, तेन प्रजा वर्धयतीति पिण्डार्थः ॥ ८ ॥

अथ खलु अयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति। ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते। स एष निमेषादिर्युगपर्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके ॥ ९ ॥

परिशिष्टं पूर्वसूत्रात् व्याख्यातुमाह—अथ खल्वयन इत्यादि। युगपत् एककालं अयनद्वयं संवत्सरः, न पृथग् दक्षिणायनमुत्तरायणं वा । ननु, "माघादयो द्वादशमासाः संवत्सरः" इत्युक्तम्, ततः किं पुनरभिधानेन? उच्यते, पूर्वोदिता हि माघादयो द्वादशमासा व्यस्ता अक्रमपठिताश्च संवत्सर इत्याशङ्का स्यात्, 'अथ खल्वयने द्वे' इत्यादिनिर्देशे क्रियमाणे येन क्रमेण षड्तुविभागे अयनद्वयमुक्तं तेनैव चेदयनद्वयं युगपत् स्यात् तदा संवत्सर इति व्यस्तानामक्रमपठितानां संवत्सरत्वं निरस्तमिति । इदानीं युगप्रविभागं दर्शयन्नाह—ते त्वित्यादि । ते पुनः पञ्च संवत्सराः युगमिति संज्ञां प्राप्नुवन्ति । इयं च युगस्य पारिभाषिकी संज्ञा, परमार्थतस्तु कृतादयश्चत्वारो युगविशेषाः । स एष इत्यादि । स एषः कालः ॥ ९ ॥

इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षड्तवो भवन्ति, दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम्; ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः। तद्यथा—भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ प्रावृडिति ॥ १० ॥

---

१ "इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्; तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतून् शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्तीतरे पुनरादाने; सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयन् जगदाप्याययति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः; आदानं पुनराग्नेयं तावेवार्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्ररूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेष्वृतु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसान् तिक्तकषायकटुकान् चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ वर्षाशरद्धेमन्तेष्वृतुषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याहतबले माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसंतापे जगत्यरूक्षा रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुपचीयते नृणामिति ॥ भवतिचात्र—आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ॥ मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत्—" चरकसंहिता, सूत्रस्थान, अध्याय ६, सूत्र ४–८ ।

२ गङ्गाया दक्षिणकूले वर्षा बहु भवति तेन तत्र प्रावृडादिक्रमः गङ्गोत्तरकूले शीतं बहु भवति तेन तत्र हेमन्तशिशिरौ भवतः; उक्तं हि काश्यपेन यत्—'भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलं । तेन प्रावृड्वर्षाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ ॥ गङ्गाया उत्तरे कूले हिमवदम्बुसंगमे । भूयः शीतमतस्तेषां हेमन्तशिशिरावृतू' इति ॥

इहेत्यादि । इह अस्मिन्नध्याये, तुशब्दः पुनरर्थः । अस्मिन्नध्याये पुनः किमर्थं वर्षादयः ऋतव इत्याह,—दोषोपचयाद्यर्थम् । ननु, इदं दर्शनं व्याधिहेतुवातादिसंचयाद्यर्थत्वात् प्राक् कर्तुं युज्यते । नैवं, तत्र वातादिहेतूनां रसानां निष्पत्तेस्तदेव दर्शनं प्राक् कृतं, अथवा "हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत्"—इत्यादिश्लोके शिशिरादीनां नामादौ निर्दिष्टत्वात् । ननु, प्रावृड्वर्षयोः को भेदः? उच्यते, प्रथमः प्रवृष्टः कालः प्रावृड्, तस्यानुबन्धो वर्षा । संचयात् प्रकोपो बलवान्, तस्य चिकित्सितं संशोधनमधिकृत्यैते वर्षादयोऽभिहिताः । यद्यपि दोषसंचयादिनिमित्तमत्र वर्षादयः कथिताः, तथा चरकेऽपि रोगभिषग्जितीये, विमाने संशोधनमधिकृत्य, वर्षादय ऋतव उक्ताः, तथापि संचयादिषु संशोधनं कार्यमिति अस्य प्राधान्यं; शिशिरादयस्तु रसं बलं चाधिकृत्योक्ताः, वर्षादयस्तु संशोधनमधिकृत्य संचयाद्यर्थमिति तात्पर्यार्थः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति, गङ्गाया दक्षिणे देशे वर्षाद्यृतुविभागो ज्ञातव्य इति । अयमपि गयदासाचार्येण दूषितः ॥ १० ॥

तत्र वर्षासु ओषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायाः; ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात् पित्तसंचयमापादयन्ति; स संचयः शरदि प्रविरलमेघे वियति उपशुष्यति पङ्के अर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्ति आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धाश्चात्यर्थं गुर्व्यः; ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मसंचयमापादयन्ति, स संचयो वसन्ते अर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्ति आपश्च; ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः संचयमापादयन्ति; स संचयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां संचयप्रकोपहेतुरुक्तः ॥ १२ ॥

पित्तादीनां संचयप्रकोपौ वर्षादिषु यथा सहेतुकौ भवतः तथा निर्दिशन्नाह—तत्र वर्षास्वित्यादि । तत्र तेषु मध्ये । ओषधयः गोधूमचणकशाल्यादयः । तरुण्यः अभिनवाः । अल्पवीर्याः अल्पशक्तयः, संभवन्तीत्यध्याहारः; अन्ये तु वीर्यशब्दं शीतोष्णाख्यवीर्यवाचिनं मन्यन्ते । ननु, वर्षासु गोधूमादयः पुरातना एव भवन्ति; कथमभिनवा इत्युच्यते? नैष दोषः, गोधूमचणकशाल्यादयो अन्तःसूक्ष्मजलप्रवेशात् म्रदिमानमुपगताः किंचित्तिरस्कृतशक्तयः प्ररोहधर्मिण्यः प्रोच्छूनतामुपगता अनवा अपि तरुण्य इत्युच्यन्ते, शाकादयस्तु नूतना एव प्रयुज्यन्ते । आपश्चाप्रशान्ता अपरिणताः, नवत्वात्; अप्रसन्नाः कलुषा इत्यन्ये; क्षितिमलप्रायाः पृथिव्याः तृणपर्णोत्करशवकोथादिमलबहुलाः; अत्रापि भवन्ति इत्यध्याहारः । ता उपयुज्यमाना इति ताः पूर्वोक्ता ओषधय आपश्च, उपयुज्यमानाः विदह्यन्ते अम्लपाकमुपयान्ति । शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां, शीतेन कुपितो वातः शीतवातः शारीरः, तेन मन्दवेगीकृताग्नीनां, न पुनर्बाह्येन शीतवातेन; यतो बहिर्लोमकूपरोधेन ऊष्मणोऽनिर्गमादन्तरग्निर्बलमेधते । क्लिन्नदेहानां आर्द्रीभूतशरीराणाम् । जलक्लिन्नायां पानीयेन सुष्ठु स्तिमितायाम् । नभसि आकाशे । मेघावतते मेघव्याप्ते । विदाहात् अम्लपाकात् । पित्तसंचयमिति संहतिरूपा वृद्धिः संचयः; स्वस्थानवृद्धिरित्यन्ये । संचीयमानमपि पित्तं ऋतुशैत्यात् तस्मिन् काले न कुप्यति । स संचय इत्यादि । स एव पित्तस्य वर्षाकालोपचितः संचयः, शरदि अमेघे आकाशे सूर्यरश्मिभिः प्रविलायितः सन् पित्तोद्भवान् व्याधीन् उत्पादयति । ता एवेत्यादि ता एवौषधयः पूर्वोक्ताः । कालपरिणामात् कालपरिपाकात् । परिणतवीर्याः संजातशक्तिकाः । बलवत्यो देहोपचयहेतवः, अन्यथा परिणतवीर्यबलवतोरेकार्थत्वात् पुनरुक्तिः स्यात् । आपश्च प्रसन्नाः स्वच्छाः; क्षितिमलापगमादित्यन्ये । ताः इति पूर्वोक्ता ओषधय आपश्च । उपयुज्यमानाः खाद्यमानाः पीयमानाश्च । सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानामिति सतुषारपवनेन हिमार्द्रवातेन उपस्तम्भितानि आप्यायितानि देहानि शरीराणि येषां ते तथोक्ताः; हिमानीवशात् तदानीं स्त्यानतैव भवति तत्र न प्रकोपः । स संचय इति । अर्करश्मिप्रविलायितः इति स्त्यानघृतवद्विलयनमात्रं वसन्ते भवति, न तूपशोषणाख्यः क्रमः; कस्मात्? अर्कस्य नातितीक्ष्णत्वात् श्लेष्मप्राचुर्यात् । श्लैष्मिकान् व्याधीन् अन्नद्वेषहृदयोत्क्लेदादीन् । ता एवौषधय इत्यादि । निदाघे ग्रीष्मे । निःसाराः दुर्बलवीर्याः, निर्गतसाराः । रूक्षाः निःस्नेहाः । न केवलमोषधय एवंविधा भवन्ति आपश्च भवन्तीत्यर्थः । ता उपयुज्यमाना इत्यादि । ता अनन्तरनिर्दिष्टा औषधयो रौक्ष्यलघुत्वाभ्यां हेतुभ्यां सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां नृणां वातसंचयमापादयन्तीति पिण्डार्थः । यद्यपि शीतस्य वायोरुष्णे ग्रीष्मे संचयो न युज्यते तथापि वातगुणेषु सर्वेषु रौक्ष्यं प्रधानं, तेन औषधीनामत्यर्थं रौक्ष्येण रूक्षस्य वायोर्ग्रीष्मे संचयः स्यात् इत्यदोषः । प्रावृषीत्यादि । सः वातसंचयः शीतवातवर्षेरितः वातिकान् व्याधीन् कोष्ठतोदसंचरणादीन् जनयति । एवमेष इत्यादि । एवं अनेन प्रकारेण, एषः इति काल-

१ हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो भवन्ति; तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति; प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टः कालः, तस्यानुबंधो हि वर्षा; एवमेते संशोधनमधिकृत्य षट् विभज्यन्ते ऋतवः ॥ च. वि. स्था. अ ८ ।

स्वभावकृतौषधितारुण्यादि यावच्छीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन् जनयतीति दोषाणां यौ संचयप्रकोपौ तयोरयं हेतुरुक्तः । ननु, "दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम्" इति त्रयाणां चयादीनां प्रतिज्ञातत्वात् कथं संचयप्रकोपौ व्याख्याय उपसंहारः ? नैष दोषः, प्रकोपे हि संशोधनं कार्यं, तत्र यदि यथाप्रतिज्ञं त्रीन् प्रशमसहितान् व्याख्याति तदा प्रशमान्तरितः प्रकोपोपक्रमविधिः स्यात्; तस्मात् संचयप्रकोपावेव तावत् पृथगाख्याति ॥ १२ ॥

तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु संचितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्तव्यम् ॥१३

प्रकोपे यथावसरं संशोधनविधेरासंजनार्थं तमेव विधिं वक्तुमाह—तत्र वर्षेत्यादि । वर्षादिषु ये संचिता दोषास्त एव यदा शरदादिषु प्रकुपिता भवन्ति तदा निर्हरणं कर्तव्यम् । निर्हरणं आकर्षणं वमनादिना । प्रकुपितानामिति प्रशब्दो बहुदोषाणामेव संशोधनमिति दर्शयति । ननु, वर्षादिषु शरदादिषु चयप्रकोपयोरनन्तरमेवोक्तत्वात् किमर्थं अत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेष्वित्यादिपाठः ? प्रकुपितानां निर्हरणं कर्तव्यमित्येव वक्तुं युक्तम् । सत्यं, शरदादिष्वेव प्रकुपितानां निर्हरणं यथा स्यात्, अन्यत्र माभूदिति नियमार्थं पुनः शरदादिग्रहणं; यदि पुनः शरदादिग्रहणं न क्रियेत तदा ग्रीष्मादिषु हेतुबाहुल्यात् प्रकुपितेषु दोषेषु वमनादयो विधीयेरन् ; न चैतदिष्यते, ग्रीष्मादिषु हि वमनादयो विधीयमाना व्यापदं मरणं चोत्पादयन्ति । प्रावृट्सु चेति चकारः संशोधनसाध्येषु अतिपातिषु रोगेषु ग्रीष्मादिष्वपि संशोधनं कर्तव्यमिति ज्ञापयति । वर्षादिषु संचयस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनर्वर्षादिग्रहणं यथास्वमृतुविहित आहाराचाराख्यस्वस्थवृत्तोदितो विधिः कर्तव्य इति सूचयति । शरदादीनां[1] ऋतूनां द्वितीयमासे संशोधनं कर्तव्यम् । तत्र पित्तसंशोधनं मार्गशीर्षे, कफनिर्हरणं चैत्रे, वातस्य श्रावणे, एवं हि साधारणः[2] कालः, त्रिमासान्तरिताश्च दोषा भवन्ति । तथा चाह,—"ग्रीष्मादिसंचितान् दोषान् त्रिमासान्तरितान् हरेत्"—इति ॥ १३ ॥

तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे, वातिकानां शरदि, स्वभावत एव । त एते संचयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

उपशमं व्याख्यातुकाम आह—तत्र पैत्तिकानामित्यादि । स्वभावतः स्वलक्षणतः, स्वलक्षणं पुनः शीतोष्णवर्षादि । ननु, यदि विकाराणां कालस्वभावादेव दोषाणामुपशमः तर्हि शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्; न च वैयर्थ्यं दृश्यते, तदुक्तविधानादप्युपशमदर्शनात् । सत्यमेतत्, दोषाणां पदार्थस्वभावविनाशित्वेऽपि चयादिविसदृशसन्तानोत्पत्तौ शास्त्रं हेतुतया व्याप्रियमाणं न अनर्थकं; विनाशकारणाभावेऽपि हि घटादीनां विसदृशकपालक्षणोत्पादे मुद्गरादिहेत्वन्तरसाफल्यमस्ति ॥ १४ ॥

तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकं, शारदमर्धरात्रे, प्रत्युषसि हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् ॥ १५ ॥

सांवत्सरिकं विधिं दिनेऽप्यतिदेष्टुमाह—तत्र पूर्वाह्णे इत्यादि । तत्र इति अहोरात्रे । शारदमर्धरात्रे इति भूगोलाधःस्थितसूर्यत्वादर्धरात्रे शारदं लिङ्गं आतपाभावेऽपि गोलकगणितविदो ज्योतिर्विदो मन्यन्ते; भिषजस्तु कालस्वभावादाहारवशाच्च इति । अहोरात्रमपि वर्षमिवेत्यादि । शीतोष्णवर्षैर्दोषोपचयप्रकोपोपशमास्तैरहोरात्रमपि वर्षमिव जानीयादिति संबन्धः । एतेनाहोरात्रिके संचयादौ अनागताबाधोक्तदन्तधावनादिप्रतीकारैर्निर्हरणं कर्तव्यमित्युक्तम् । ननु, प्रतिदिनं दोषाणां संचयप्रकोपप्रशमेषु सत्सु कथमार्तवाः संचयादयो भवन्ति, दिवसैरेव ऋतूनामारब्धत्वात्, आह्निकचयकोपयोः प्रत्यहमेव प्रतीतत्वात् । सत्यं, आह्निकौ चयप्रकोपौ अहोरात्रमाश्रित्य सोमसूर्यानिलानामुष्णादिगुणमात्रोत्पन्नत्वादल्पकारणौ अल्पेनैव अनागताबाधविधानात् शान्तिमुपयातः । ऋतुभवौ तु चयप्रकोपौ मार्गान्तरगतसोमसूर्यानिलकृतैर्द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावैर्निरन्तरोपचितत्वात् अहोरात्रमात्राश्रितार्कादिगुणादत्यन्तभिन्नैरारभ्यमाणौ महाकारणकौ महतैव संशोधनादिविधिना शान्तिं गच्छतः ॥ १५ ॥

तत्र अव्यापन्नेषु ऋतुषु अव्यापन्ना ओषधयो भवन्ति आपश्च; ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्यौजस्कर्यो भवन्ति ॥ १६ ॥

सोऽयं दोषचयादिरव्यापन्नेषु ऋतुषु भवतीति दर्शयन्नाह—तत्र अव्यापन्नेष्वित्यादि । प्राणाः अग्नीषोमादयः, आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मनां संयोगः, बलं उत्साहोपचयलक्षणं, वीर्यं शक्तिः, ओजः हृदयाश्रितं सप्तधातुस्नेहः ॥ १६ ॥

तेषां पुनर्व्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतानि ओषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च ॥ १७ ॥

कुतः पुनः ऋतूनां व्यापद इत्याह—तेषां पुनरित्यादि । तेषां ऋतूनाम् । व्यापदः शीतोष्णवातवर्षाणामेव वैपरीत्यम् । अदृष्टेन सर्वजनसामान्येनाधर्मेण । कारिताः कर्तुं प्रयोजिताः । शीतोष्णेत्यादि । विपरीतानि हीनमिथ्यातियुक्तानि । ओषधीः अपश्च व्यापादयन्ति विरुद्धतां प्रापयन्ति । अन्ये तु शीतोष्णवातवर्षाणीत्यादि

१ शरदादीनां द्वितीयमासे संशोधनाभिधानं संपूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणोपदेशार्थं, प्रथमेषु हि मासेषु फाल्गुनाषाढकार्तिकेषु प्रकोपः प्रकर्षप्राप्तो न भवति, चितस्य चासम्यक्प्रकुपितस्याविलीनस्य सम्यक् निर्हरणं न भवतीति ।

२ "तत्र साधारणेष्वृतुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्विधीयते, निवृत्तिरितरेषु; साधारणलक्षणा हि मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्पकाश्च शरीरौषधानां, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णवर्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौषधानाम्"। च. वि. स्था. अ. ८ ।

पाठमन्यथा कृत्वाऽऽपातनिकापूर्वं पठन्ति । तद्यथा,—अधर्मस्तावद् व्यापदां संभवे प्रयोजकः कर्ता; कः पुनः स्वतन्त्रः कर्ता ? इत्याह,—शीतोष्णवर्षाणां वैपरीत्यमोषधीर्व्यापादयति अपश्च ॥ १७ ॥

तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति ॥ १८ ॥

व्यापन्नानामोषधीनामपां चोपयोगात् दोषं वक्तुमाह,—तासामुपयोगादित्यादि ॥ १८ ॥

तत्र अव्यापन्नानामोषधीनामपां चोपयोगः॥१९॥

ऋतुव्यापदां चिकित्सासूत्रं दर्शयन्नाह—तत्राव्यापन्नानामित्यादि । अव्यापन्नशब्द उभयत्र संबध्यते; तेन अव्यापन्ना ओषधयः पुराणा आपश्च अव्यापन्नाः कथिताः । अन्ये तु तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपां चोपयोग इत्यत्र तत्र पुराणाभिरित्यादिपाठं पठन्ति; स चात्यर्थमप्रसिद्ध इति न लिखितः ॥ १९ ॥

कदाचिदव्यापन्नेष्वपि ऋतुषु कृत्याभिशापरक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः । विषौषधिपुष्पगन्धेन वायुना उपनीतेन आक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा ॥ २० ॥

ऋतुव्यापद्भ्योऽन्यैरपि हेतुभिर्व्याधिसंभवं दर्शयन्नाह—कदाचिदित्यादि । कदाचिन्न सर्वकाले । कृत्या कुपितमन्त्रिणोऽभिचारकर्मजनितो राक्षसीविशेषः, अन्ये तु सर्वराष्ट्रच्छेदी अभिचारः; अभिचारस्तु एकपुरुषव्यापादक एव; अभिशापः गुरुसिद्धादीनामाक्रोशः; रक्षांसि हिंसाविहाराणि हेतिप्रहेतिकुलजातानि, तेषां क्रोधः रक्षःक्रोधः; अधर्मः कायवाङ्मनसां दुश्चरितम् । उपध्वस्यन्ते उपधूयन्ते । जनपदाः लोकाः । विषौषधिपुष्पगन्धेनेत्यादि । विषाणां औषधीनां च यानि पुष्पाणि तेषां गन्धेन । किंविशिष्टेन ? वायुनोपनीतेन वायुना समीपमानीतेन; तेन ये श्वासकासादयः तैरुपतप्यन्ते जनपदाः । ओषधयः सुविलिन्दवृक्षादयः । अन्ये तु कासश्वासेत्यादिपाठमन्यथा पठन्ति—'कासश्वासप्रतिश्यायगन्धाज्ञानभ्रमशिरोरुग्ज्वरमसूरिकादिभिरुपतप्यन्ते' इति, व्याख्यानयन्ति च—तत्र नासारन्ध्रानुगतेन वायुना कासश्वासप्रतिश्यायगन्धाज्ञानभ्रमशिरोरुजः, त्वगिन्द्रियगतेन ज्वरमसूरिकादयः । ग्रहनक्षत्रचरितैर्वेति ग्रहाणां शनैश्चरादीनां गर्हितस्थानस्थितानां प्रचारो ग्रहचरितं; नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तेषां चरितं उल्कापातादिभिर्जन्मनक्षत्राभिहननम् । गृहदारेत्यादि गृहादीनां यानि गर्हितानि निन्दितानि लक्षणानि चिह्नानि तन्निमित्तं प्रादुर्भाव उत्पत्तिर्येषां व्याधीनां तैर्वा उपतप्यन्ते जनपदाः, दाराः भार्याः, शयनं खट्वाः, आसनं पीठं, यानं दोलादि, वाहनं हस्त्यश्वादि, मणिः स्फटिकादिः; गृहाद्यो मणिपर्यन्तास्त एव रत्नानि इति समासः, अन्यथा मणिरत्नयोरेकार्थत्वात् पुनरुक्तता स्यात्; अन्ये तु मणयः सर्पादीनां प्रशस्तावयवविशेषाः, रत्नानि माणिक्यादीनि, उपकरणानि घटपिठरशूर्पादीनि; अथवा गृहादीन्येवोपकरणानि । अन्ये तु गृहदारेत्यादिगद्ये गृहदारशब्दौ निमित्तशब्दं च परित्यज्य 'शयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणप्रादुर्भावैर्वा' इति पठन्ति ॥ २० ॥

तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति ॥ २१ ॥

इदानीं ऋतुव्यापदादिकृतानां रोगाणां सामान्येन चिकित्सां दर्शयन्नाह,—तत्र स्थानेत्यादि । ऋतुकोपस्य अधर्मकारित्वात् तत्र दैवव्यपाश्रयं भेषजम् । शान्तिः इन्द्रियविजयः, अथवा वेदोक्तमन्त्रैर्यजनादिकं; प्रायश्चित्तं प्राक्तनकर्मोपशमार्थं स्मार्तवचनेन चान्द्रायणादि, अथवा "प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्"—इति; मङ्गलं प्रशस्तौषधमणिधारणादि; जपः ओङ्कारपूर्वकं ऋग्यजुःसामावर्तनं; होमः लक्षकोटिप्रयुतोपलक्षितः; उपहारः देवादिषु गवाश्वप्रभृतीनामुपानयनं, अन्ये उपहारो देवतानां सपशुर्बलिः; इज्या यागः; अञ्जलिः भक्त्या करसम्पुटविधानं; नमस्कारः देवद्विजगुरुभ्यः कायवाङ्मानसः प्रणामः; तपः तापनालक्षणं उपवासादि; नियमः शास्त्रोदितो विधिर्मौनादिः; दया प्राणिषु कृपा; दानं यथाविभवं वित्तविसर्गः; दीक्षा गुरुतो मन्त्रादिग्रहणं; अभ्युपगमः गुरुवाक्यादीनामङ्गीकारः । परशब्दः शान्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । एवं साधु भवति एवं कुशलं भवतीत्यर्थः ॥२१॥

ऋतूनामत ऊर्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ २२ ॥

वायुर्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः ॥
छन्नस्तुषारैः सविता हिमानद्धा जलाशयाः॥२३॥
दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः ॥
रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । अव्यापन्नाः प्रसन्नाः । ऋतुप्रकोपे हि पूर्वं शान्त्यादिकमुक्तं, अधुना प्रसन्नर्तुलक्षणान्याह—वायुर्वात्युत्तर इत्यादि । तत्र षड्तुषु मध्ये हेमन्ते उत्तरदिशो जातत्वात् उत्तरो वायुर्वाति वहति । रजः धूलिः; आकुलाः व्याप्ताः । हिमानद्धाः हिमसंबद्धाः । दर्पिताः हर्षिताः । ध्वाङ्क्षः काकः, खड्गः गण्डकः, उरभ्रः मेषः । पुन्नागः इति पद्मकेशरम् । हिमसाह्वये हेमन्ते ॥ २२–२४ ॥

शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः ।
शेषं हेमन्तवत् सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ॥ २५ ॥

प्रसन्नशिशिरर्तुलक्षणमाह—शिशिर इत्यादि । वातवृष्टिः वातेन मिश्रिता वृष्टिर्वातवृष्टिः ॥ २५ ॥

सिद्धविद्याधरवधूचरणालक्तकाङ्किते ॥
मलये चन्दनलतापरिष्वङ्गाधिवासिते ॥ २६ ॥

वाति कामिजनानन्दजननोऽनङ्गदीपनः ॥
दम्पत्योर्मानभिदुरो वसन्ते दक्षिणोऽनिलः॥२७॥
दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
किंशुकाम्भोजबकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥२८॥
कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः ॥
दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः२९.

अधुना वसन्तमाह—सिद्धेत्यादि । वसन्ते दक्षिणदिशो जातत्वात् मलयपर्वतस्थितचन्दनसुरभिर्दक्षिणवायुर्वाति । अन्यदपि वसन्तलक्षणमाह,—दिशो वसन्त इत्यादि । वसन्ते दिशः विमलाः रजोधूमादिवर्जितत्वात् निर्मला भवन्ति । दिशः एव च किंशुकादिवृक्षपुष्पितैः काननैः उपशोभिताः भूषिता भवन्ति । ता एव दिशः कोकिलाषट्पदगणैः उपगीताः मधुरध्वनियुक्ता भवन्ति । दक्षिणानिलसंवीताः दक्षिणवातेनावृता दिश इत्यर्थः । सुमुखाः शोभनावकाशाः । पल्लवोज्ज्वलाः पल्लवैः कृत्वा शृङ्गारिताः ॥ २६–२९ ॥

ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः ॥
भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव॥३०
भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः ॥
ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णाङ्कितपादपाः ॥ ३१ ॥

अव्यापन्नग्रीष्मर्तुलक्षणमाह—ग्रीष्म इत्यादि । असुखः इति ग्रीष्मे हि नैर्ऋतो वायुरसुखप्रदो भवति । तन्व्यः अल्पप्रवाहाः । भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः इति जलाशयान्वेषितया भ्रान्तचक्रवाकयुगला दिशो भवन्ति । पयःपानाकुलाः इति उदकपानाय व्यग्रा मृगा भवन्ति । ध्वस्तवीरुत्तृणलता इति वीरुधः विटपाः, तृणानि प्रसिद्धानि, लता वल्ली, एते वीरुदादयः ध्वस्ताः अधःपतिता भवन्ति । विपर्णाङ्कितपादपा इति विपर्णैः विगलितपत्रैः, अङ्किताः चिह्निताः, पादपाः वृक्षा भवन्ति ॥ ३०–३१ ॥

प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः ॥
अम्बुदैर्विद्युदुद्द्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः ॥ ३२ ॥
कोमलश्यामशष्पाढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही ।
कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकभूषिता ॥ ३३ ॥

अव्यापन्नप्रावृडृतुलक्षणमाह—प्रावृषीत्यादि । पश्चिमानिलकर्षितैरम्बुदैः अम्बरं आकाशं प्रावृषि आनद्धं आच्छादितं भवति । कथंभूतैरम्बुदैरित्याह—विद्युदुद्द्योतेत्यादि ।—विद्युदुद्योतेन सह प्रस्रुतैः क्षरितैः, तुमुलस्वनैः प्रचण्डगर्जितैः । मही च प्रावृषि कथम्भूता भवति इत्याह—कोमलेत्यादि ।—शष्पं बालतृणं, आढ्याः समृद्धाः । शक्रगोपः इन्द्रवधूः, अन्ये ज्योतिरिङ्गणमाहुः । नीपः धूलीकदम्बः ॥ ३२–३३ ॥

तत्र वर्षासु नद्योऽम्भःपूरोत्क्रान्ततटद्रुमाः ॥
वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः॥३४॥
भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता ।
नातिगर्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः ॥ ३५ ॥

अव्यापन्नवर्षालक्षणमाह—तत्र वर्षास्वित्यादि ।—वर्षासु अम्भसा पानीयेन छन्नोत्खाततटद्रुमाश्च नद्यो भवन्ति । सोपानसहितकूपविशेषाः वाप्यः । भूरव्यक्तस्थलश्वभ्राः इति भूमिश्च अदृश्यस्थलगर्ता भवति । नातिगर्जत् इति अतिगर्जितवर्जितं पर्जन्यो योऽसौ मेघः तेन निरुद्धार्कग्रहं नभो भवति ॥३४–३५॥

बभ्रुरुष्णः शरद्यर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः ॥
तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः ॥३६॥
पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः ।
बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता ॥ ३७ ॥

शरल्लक्षणमाह-बभ्रुरुष्ण इत्यादि ।–बभ्रुः कपिलपिङ्गलः।श्वेताभ्रविमलं नभ इति नभः आकाशं, श्वेताभ्रं विमलं च भवति। हंसांसघट्टितैः इति हंसस्कन्धचालितैः । पङ्कशुष्केति निम्नादिषु प्रदेशेषु यथासङ्ख्यं पङ्कादिकीर्णा भवति । द्रुमाश्च वल्मीककारिण्यः सूक्ष्माः पिपीलिकाः (?) । बाणेत्यादि बाणः सहचरः, सप्ताह्वः सप्तपर्णः, बन्धूकः बन्धुजीवकः, 'वादुली' इति लोके । "मत्स्याम्लभोजिनः प्राच्याः नित्यं चानूपसेविनः । श्लीपदा गलगण्डाश्च प्रायस्तेषु भवन्ति हि ॥ निम्नतोयगतान् मत्स्यान् भक्षयन्ति समुद्रजान् । प्रायशः कुष्ठिनस्तेन मनुष्या दक्षिणाश्रिताः ॥ तैलाम्लभोजिनो नित्यं गोधूमविदलाशिनः । भूयिष्ठमर्शसास्तेन खशाश्चावन्तिजा नराः ॥ मांसकामाः सुराकामाः स्त्रीकामाः साहसे रताः । मागधास्तेन भूयिष्ठं दृश्यन्ते राजयक्ष्मिणः ॥ तीक्ष्णान्यन्नानि सेवन्ते बाह्लीकास्तु विशेषतः । अभिष्यन्दीनि मांसानि तथा धान्योदकानि च ॥ प्रकृत्या चाप्यभिष्यन्ना सेवन्ते मानुषाः सदा । तेन बह्लीकदेशेषु प्रायो व्याधिर्बलासकः ॥ नानादेशस्वभावा येऽनाचारा न च स्वत्ववान् (?) । धर्मिणोऽधर्मिणस्तेषां साम्यं सत्वं च लक्षयेत् ॥ वर्जनादृतुसात्म्यानां कृशो नित्यं सुदुर्बलः । नित्यं रोगाभिभूतश्च पुमान् सात्म्यविवर्जनात् ॥ तस्मात् सात्म्यं निषेवेत असात्म्यं परिवर्जयेत् ॥ सात्म्यसेवी जितक्रोधो नित्यं चापि जितेन्द्रियः॥ जीर्णभोजी मितस्वप्नः सुखं जीवत्यनामयः । ऋतवः प्राग् विनिर्दिष्टा बल्योगस्वभावतः ॥ तेषु गर्भा निषिक्तास्तु तथा रूपास्तथायुतान्(?)। सुविज्ञाय ततो बुद्ध्या प्रशस्ताभिन्दितानपि ॥ ततोऽस्याहारसंयुक्तं भेषजं चावचारयेत् (?) । ततोऽस्यारोगता देहे बलं वीर्यं च वर्धते" ॥ ३६—३७ ॥

स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः ॥
विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम्॥ ३८ ॥

इदानीमध्यायपरिसमाप्तौ व्यापत्संग्रहश्लोकः—स्वगुणैरित्यादि । स्वगुणैरतियुक्तेष्विति स्वगुणाः ऋतूनामनन्तरोक्ताः, तैः अतियुक्तेषु अतिशययुक्तेषु ऋतुषु, दोषा देहिनां कुप्यन्तीति सर्वत्र संबन्धनीयम्; अथवा ऋतूनां स्वगुणाः शीतोष्णवर्षाणि; तैरतियुक्तेषु । विपरीतेषु इति मन्दशीतादियुक्तेषु, अन्ये तु शीते उष्णं उष्णे शीतं, वर्षास्ववृष्टिरिति ऋतुवैपरीत्यमाहुः । विषमेष्वपीति वैषम्यं पुनः ऋतूनां वर्षालिङ्गं शरदि, शरल्लिङ्गं हेमन्ते, एवमनुलोमविलोमाभ्यां शेषमृतुवैषम्यमुदाहार्यं; अन्ये तु ऋ-

तूनां यथोक्तलिङ्गानामेकस्मिन् ऋतौ सर्वेषां लिङ्गानां भावोऽभावश्चेति वैषम्यमाहुः । एतेन स्वगुणातियोगात् ऋतूनां षट् व्यापत्तयः, विपरीतेषु षड्विधमेषु च षडेव, इति ऋतूनामष्टादश व्यापत्तयः उक्ताः ॥ ३८ ॥

हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् ॥
वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥ ३९ ॥

हरेद्वसन्ते श्लेष्माणमित्यादि सुगमम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीडल्हनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । यन्त्रं शल्यानामाहरणोपायः, विधिः कल्पनं भेदो वा ॥ १ ॥ २ ॥

यन्त्रशतमेकोत्तरं; अत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ, (किं कारणं? यस्माद्धस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव) तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्मणाम् ॥ ३ ॥

यन्त्राणां संख्यामाह,—यन्त्रशतमित्यादि । एकोत्तरमेकाधिकं; अन्ये तु शतशब्दोऽसङ्ख्येयवाची उत्तरशब्दः प्रधानवाचीति व्याख्यानयन्ति; एतेन यन्त्राणामसंख्येयत्वमुक्तमेकस्य प्रधानत्वं च । अत्र यत् प्रधानं तदेव दर्शयति—अत्र हस्तमेवेत्यादि । प्रधानतमं अतिशयेन प्रधानम् । अवगच्छ जानीहि। यद्यपि अग्रे कङ्कमुखस्य प्रधानत्वमुक्तमस्ति, तथापि हस्तस्य प्राधान्यं न विरुध्यते, प्रधानतमत्वात्तस्येति । प्रधानत्वे हेतुमाह, —तदधीनत्वाद् यन्त्रकर्मणामिति । हस्तायत्तत्वाद् यन्त्राणामित्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा पठन्ति,—'किं कारणं यस्मात् हस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद् यन्त्रकर्मणाम्' इति ॥ ३ ॥

तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि । तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि ॥ ४ ॥

इदानीं यन्त्रव्यापिलक्षणपरिभाषां प्रतिपादयन्नाह—तत्र मन इत्यादि । तत्र इति तस्मिन् वक्ष्यमाणे शल्यविनिश्चये ॥ ४ ॥

तानि षट्प्रकाराणि; तद्यथा—स्वस्तिकयन्त्राणि, संदंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति ॥ ५ ॥

तानीत्यादि । प्रकारो भेदः सादृश्यं च, तेषां षड्भेदाः स्वस्तिकादयः, सादृश्यानि वा षट् स्वस्तिकादीनां सादृश्यादेव । प्रतिज्ञातान् षट्प्रकारान् दर्शयितुमाह—तद्यथेत्यादि । स्वस्तिकं चतुरङ्गुलं पिष्टघटितं, तदाकृतीनि चतुरवयवानि स्वस्तिकयन्त्राण्युच्यन्ते । शेषाणामपि नामभिरेवाकृतयो ज्ञातव्याः ॥ ५ ॥

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि, द्वे संदंशयन्त्रे, द्वे एव तालयन्त्रे, विंशतिर्नाड्यः, अष्टाविंशतिः शलाकाः, पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥ ६ ॥

तत्र चतुर्विंशतिरित्यादि । द्वे एव तालयन्त्रे इति ननु, एवशब्दं विनापि द्वे तालयन्त्रे लब्धे तत् किमेवशब्देन ? उच्यते, एवशब्दोऽयं स्वस्तिकादिषु निर्दिष्टां संख्यां व्यभिचारयति, तेन शल्याकृतिमवेक्ष्य स्वस्तिकादीनि यन्त्राणि अधिकान्यपि कार्याणि, तालयन्त्रे द्वे एव, एवं सति न दोषः ॥ ६ ॥

तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति; तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे ॥ ७ ॥

किंद्रव्याणि पुनर्यन्त्राणि कर्तव्यानि इत्याह—तानि प्रायश इत्यादि । लोहाः पञ्च सुवर्णादयः, तत्कृतानि लौहानीत्युच्यन्ते । तत्प्रतिरूपकाणि लोहप्रतिरूपकाणि वा । लोहाभावे चैतानि दन्तशृङ्गदारूणि यन्त्रयोनित्वेनोक्तानि इति व्याख्यानयन्ति । लोहवेणुवृक्षसूत्रशृङ्गवल्कलतृणानि स्नायुप्रताना अश्मानश्चेत्येतेभ्यो यन्त्राणि निष्पाद्यन्ते ॥ ७ ॥

तत्र नानाप्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि; तस्मात् तत्सारूप्यादागमादुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ॥ ८ ॥

तत्र यन्त्राणां समासेनाकृतिं प्रसिद्धसाधर्म्यादुदाहर्तुमिच्छुराह—तत्र नानाप्रकाराणामित्यादि । नानाप्रकाराणां विविधभेदानां, मृगपक्षिणां हिंस्राणां पशुविहङ्गमानां, मुखैः सदृशानि यन्त्राणां मुखानि, भवन्तीत्यध्याहारः । अत्र मृगाः सिंहादयः पशवः, पक्षिणः वायसादयः । व्यालानामिति पशूनामेव विशेषणं, नतु पक्षिणामित्येके । तस्मादित्यादि ।—तत्सारूप्यादिति व्यालपशुपक्षिमुखसादृश्यात्, आगमात् इति शास्त्रात्, तथाहि,— 'स्वस्तिकयन्त्राणि अष्टादशाङ्गुलानि', उपदेशात् इति वृद्धवैद्यवचनोपदेशात्, युक्तितश्च इति प्रयोजनतः, पुरुषवयोऽवयवादिविभागविचारतश्च ॥ ८ ॥

समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च ॥
सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥ ९ ॥

गद्योक्तं श्लोकेनोपसंहरन्नाह,—समाहितानीत्यादि । समाहितानि न्यूनातिरिक्तमानवर्जितानि । खरश्लक्ष्णमुखानि दृढमसृणमुखानि, अन्ये तु कार्यभेदात् कानिचित् खरमुखानि कानिचित् श्लक्ष्णमुखानि, तत्र खरमुखानि कङ्कमुखादीनि, श्लक्ष्णमुखानि

१ अनेकान्येव यन्त्राणि । यदाह वृद्धवाग्भटः,—"अतः कर्मवशात्तेषामियत्ताऽवधारणमशक्यम् "—इति । तस्मादत्रोक्ता यन्त्राणां शतसंख्या निदर्शनार्था, नतु इयत्तावधारणपरेति ज्ञेयम् ॥

२ अत्राह वाग्भटः,—"नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम् । आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने । शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा बस्त्यादिकर्मणि ॥ घटिकालाबुशृङ्गं च जाम्बवोष्ठादिकानि च"—इति ॥ वा. सू. स्था. अ. २५ ॥

सिंहमुखादीनि । सुदृढानि समुदायेन । सुमहान्ति सुवारङ्गाणि॥९॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि अष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि, सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्ककुररचासभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णावभञ्जननन्दिमुखमुखानि, मसूराकृतिभिः कीलैरवबद्धानि, मूलेऽङ्कुशावदावृत्तवारङ्गाणि, अस्थिविदष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ १० ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्येव प्रमाणाकाराभ्यां दर्शयन्नाह—तत्र स्वस्तिकेत्यादि । तत्र सिंहादयो नव व्यालमृगाः, काकादयः पञ्चदश पक्षिणः, एषां मुखसादृश्याच्चतुर्विंशतिः । तरक्षुः 'जरष' इति लोके; ऋक्षः भल्लूकोऽतिलोमशः, 'रीच्छ' इति लोके; द्वीपी चित्रव्याघ्रः, 'चित्रक' इति लोके; मार्जारः बिडालः; मृगैर्वारुकः हरिणवत् इति लोके; कङ्कः कङ्कमल्लो दीर्घचञ्चुर्महाप्रमाणः, सुरमासुत इत्यन्ये; कुररः चिरिल्लाकारः नादोत्थापितमत्स्यः, 'कुरल' इति लोके; भासः गोकुलचारी गृध्रविशेषः; शशघाती शशारि इति लोके; चिल्लिः 'चिल्ल' इति लोके; श्येनः सिञ्चानो गरुडान्वये; गृध्रः महाप्रमाणः स तु योजनदृष्टिरामिषाशी च; क्रौञ्चः 'कुरञ्ज' इति लोके; भृङ्गराजः 'कालचटक' इति पारियात्रीयाः, कान्यकुब्जास्तु 'पेगि' इति; अञ्जलिकर्णावभञ्जनयोः सुश्रुतचरकादिटीकासु पर्यायौ न दृश्यते तस्माद् देशान्तरे लोकादवगन्तव्यम्; नन्दिमुखः पत्राटी । मसूराकृतिभिः कीलैः शल्यैः अवबद्धानि कीलितानि, 'स्कन्धप्रदेशे' इति वाक्यशेषः; अन्ये तु 'तृतीये भागे' इति वाक्यशेषं मन्यन्ते । मूलेऽङ्कुशवदावृत्तवारङ्गाणि इति अङ्कुशवत् आवृत्तं वक्रं वारङ्गं ग्रहणस्थलं येषां तानि तथोक्तानि । अस्थिविदष्टं अस्थिनिमग्नम् ॥ १० ॥

संनिग्रहोऽनिग्रहश्च संदंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतः; त्वङ्मांससिराखायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते[3] ॥ ११ ॥

संनिग्रहोऽनिग्रहश्चेति । सनिग्रहानिग्रहौ द्वौ सन्दंशौ, एकः सनिग्रहः सवारङ्गो नापितस्येव, अन्यश्च अनिग्रहः अनिबन्धनः सुवर्णकारस्येव; अन्ये तु सनिग्रहः लोहकारसंदंश इव कीलबद्ध इति मन्यन्ते ॥ ११ ॥

तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके; कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ॥ १२ ॥

तालयन्त्रे इत्यादि । तालसंज्ञके द्वे यन्त्रे, द्वे अपि द्वादशाङ्गुलप्रमाणे । तयोराकारमाह—मत्स्यतालवदिति । तालमत्र शकलमाहुः, मत्स्यस्य मीनस्य, तालतुल्ये प्रतनुमुखे इत्यर्थः । के ते द्वे इत्याह—एकतालद्वितालके इति । अत्र तालशब्देन प्रदेश उच्यते; एतेन एकं तालं प्रदेशो यस्य तदेकतालं, द्वे ताले प्रदेशौ यस्य तत् द्वितालम्; एतेन मत्स्यस्य शकलवत्प्रतनुमुखैकप्रदेशं एकतालं, मत्स्यशकलवत्प्रतनुमुखद्विप्रदेशं द्वितालमित्युक्तम् । परिणाहस्तु कर्णादिप्रवेशी ज्ञेयः । अन्ये तु 'मत्स्यतालकवदेकतालकद्वितालके' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—मत्स्योऽत्र भेटुलिमत्स्यः, तस्य लौहमयतालकाकारं मुखं भवति, अतस्तन्मुखार्धाकारं यन्त्रमेकतालकं, सर्वमुखाकारं द्वितालकं, तालकोऽत्र अपवारकादिकपाटसन्धिबन्धनं लौहमयमुच्यते, कर्णनासाशल्यं गूथकेशादि ॥ १२ ॥

नाडीयन्त्राण्यप्यनेकप्रकाराणि अनेकप्रयोजनानि एकतोमुखानि उभयतोमुखानि च; तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं, रोगदर्शनार्थं, आचूषणार्थं, क्रियासौकर्यार्थं चेति; तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगदीर्घाणि च । भगन्दरार्शोव्रणबस्त्यु-

१ मसूराकृतिभिः कीलैरिति मसूराकारप्रान्तैः कीलैरित्यर्थः । तथा च वाग्भटः,—"मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः"—इति ॥

२ 'सनिबन्धनोऽनिबन्धनश्च संदंशौ' इति हस्तलिखितपुस्तके पाठ उपलभ्यते, वृद्धवाग्भटेऽपि "सनिबन्धनो निर्निबन्धनश्च संदंशौ द्वौ षोडशाङ्गुलौ भवतः"—इत्येवं पठ्यते । सनिग्रहसंदंशयन्त्रं संप्रति आङ्ग्लभाषायां 'फोर्सेप्स' (Farceps) इति नाम्ना प्रसिद्धं, अनिग्रहसंदंशयन्त्रं च 'टोंग' (Tong) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

अनिग्रहसंदंशयन्त्रम् ।

सनिग्रहसंदंशयन्त्रम् ।

३ वृद्धवाग्भटे संदंशद्वयमधिकमुक्तम् । यथा,—"तथाऽन्यः संदंशः षडङ्गुलोऽर्धाङ्गुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरङ्गुष्ठाङ्गुलिप्रान्तसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्याक्षिपक्ष्मव्रणाधिमांसहरणे । तद्वच्च मुचुण्डी सा तु ऋजुश्लक्ष्णा सूक्ष्मदन्ता सकृद्विभुजा मूले रुचकनद्धा बल्यपीडनाच्छिन्नार्मशेषगम्भीरव्रणाधिमांसहरणे"—इति ॥

४ तालयन्त्रस्य संप्रति पाश्चात्यैर्व्यवह्रियमाणेन 'स्कूप' (Scoop) इत्याख्येन यन्त्रेण सह सादृश्यं उपलभ्यते ।

५ नाडीयन्त्रं संप्रति आङ्ग्लभाषायां 'ट्युब्युलर' (Tubular) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

६ रोगदर्शनार्थं व्यवह्रियमाणानि नाडीयन्त्राणि आङ्ग्लभाषायां 'स्पेक्युलम' इति नाम्ना प्रसिद्धानि ॥

७ भगन्दरयन्त्रादीनां तन्त्रान्तरोक्तलक्षणादिकं, प्रतिकृतिः, संप्रति पाश्चात्यैस्तदर्थं व्यवह्रियमाणयन्त्रैः सह सादृश्यादिकं च तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः ॥

८ व्रणयन्त्रलक्षणं वृद्धवाग्भटे एवं पठ्यते; यथा,—"नाडीव्रणप्रक्षालनाभ्यञ्जनयन्त्रे षडङ्गुले बस्तियन्त्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयोरङ्गुष्ठकलायप्रवेशस्रोतसी मूले निबद्धमृदुचर्मणी च—" इति ॥

त्तरबस्तिमूत्रवृद्धिदकोदरधूमनिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदयन्त्राणि अलाबूशृङ्गयन्त्राणि च उपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ १३ ॥

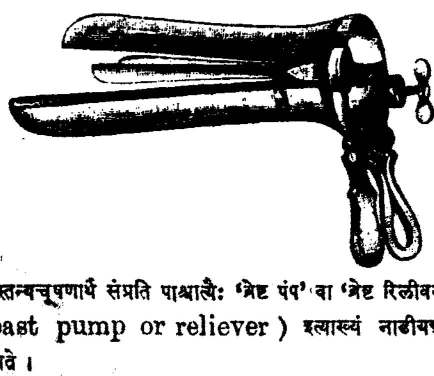
नाडीयन्त्राण्यपीत्यादि । नाडीयन्त्राणीति नाडीवन्मध्यच्छिद्राणि । एकतोमुखानि रक्ताहरणार्थानि अलाबुभगन्दरार्शोयन्त्रादीनि; उभयतोमुखानि बस्त्युत्तरबस्तिधूमयन्त्रादीनि । तानि स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थमिति तानि नाडीयन्त्राणि स्रोतोगतशल्योद्धरणप्रयोजनानि । तथाहि,—'लाक्षा शल्ये कण्ठासक्ते मुखे नाडीं दत्त्वा तप्तया लोहशलाकया आकर्षयेत्—' इत्यादिकम् । रोगदर्शनार्थमिति रोगाः अभ्यन्तरार्शःप्रभृतयः । आचूषणार्थं अस्थिगतवायोर्दुष्टरक्तस्तन्ययोराकर्षणार्थम्। क्रियासौकर्यार्थमिति अत्र अभ्यन्तरार्शःप्रभृतिषु शस्त्रक्षाराग्न्यादिक्रियासुकरत्वाय सुखकरणायेत्यर्थः । तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानीति वर्तुलत्वेन स्रोतोद्वारतुल्यानि । ननु, 'विंशतिर्नाड्यः' इति पूर्वमेवोक्तं, इह तु भगन्दरार्शोव्रणेत्यादि नाडीयन्त्राणि अलाबुशृङ्गान्तानि द्वादश, तत् कथं विंशतिः पूर्यते? उच्यते, भगन्दरयन्त्रे द्वे, एकं एकच्छिद्रं, अपरं द्विच्छिद्रं; अर्शोयन्त्रे अपि द्वे, एकच्छिद्रद्विच्छिद्रभेदेन; व्रणयन्त्रमेकं व्रणच्छिद्रायामपरिणाहं; बस्तिनेत्रं चतुर्विधं वयोभेदेन, अन्ये त्रिविधमाहुः; उत्तरबस्तिनेत्रं द्विविधं पुंसां स्त्रीणां च, एके त्रिविधमाहुः; मूत्रवृद्धिदकोदरयोर्द्वे, मूत्रवृद्धिस्रावणार्थमेकं, दकोदरस्रावणार्थं चैकम्; धूमनेत्राणि त्रीणि एकं वैरेचनिकं, अपरं स्नैहिकं, अन्यच्च प्रायोगिकं; निरुद्धप्रकशयन्त्रमेकं; सन्निरुद्धगुदयन्त्रमेकं; अलाबुयन्त्रमेकं; एवं विंशतिर्नाडीयन्त्राणि ॥ १३

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोजनानि, यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च; तेषां गण्डूपदसर्पफणशरपुङ्खबडिशमुखे द्वे द्वे, एषणव्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते; मसूरदलमात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थे; षट् का-

---

१ वृद्धवाग्भटे तु एतानि नाडीयन्त्राण्यधिकान्युक्तानि । यथा,—"कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाडीं दशाङ्गुलायतां पञ्चाङ्गुलपरिणाहाम् । द्विकर्णस्य तु वारङ्गस्य संग्रहार्थं द्विछिद्रमुखां नाडीं तत्प्रमाणतः कुर्यात् । तथा चतुष्कर्णस्य पञ्चछिद्रमुखाम् । शल्यनिर्घातनीं तु पद्मकर्णिकाकारशीर्षां द्वादशाङ्गुलां त्र्यङ्गुलसुषिराम् । तथाऽङ्गुलित्राणकं अङ्गुलिप्रवेशनं किंचित्स्थूलवृत्तौष्ठं ऊर्ध्वाधश्छिद्रं गोस्तनाकृति चतुरङ्गुलं दान्तं शार्ङ्गं वार्क्षं वा, तत् दृढेन सूत्रेण मणिबन्धप्रतिबद्धं आस्यविवृतौ योज्यम् । योनिव्रणदर्शने यन्त्रं षोडशाङ्गुलं मध्ये सुषिरं चतुर्भित्तं चतुःशलाकं संचारिण्या मुद्रयोर्ध्वे निबद्धमुत्पलमुकुलवक्त्रं मूले शलाकाक्रमणादूर्ध्वविकासि च। एषां मध्ये वाग्भटोक्तयोनिव्रणेक्षणयन्त्रस्य संप्रति पाश्चात्यैर्योन्येक्षणार्थं व्यवह्रीयमाणेन 'वेजिनलस्पेक्युलम्' Vaginalspeculum इत्याख्येन यन्त्रेण सह सादृश्यं उपलभ्यते । एतच्च यन्त्रं संप्रति चतुर्भित्तं, द्विभित्तं, वृत्तं इत्याद्यनेकविधं व्यवह्रियते, तेषां मध्ये चतुर्भित्तस्येयं प्रतिकृतिः ।

योन्येक्षणयन्त्रम् ।

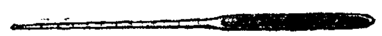

२ स्तन्यचूषणार्थं संप्रति पाश्चात्यैः 'ब्रेष्ट पंप' वा 'ब्रेष्ट रिलीवर' (Breast pump or reliever) इत्याख्यं नाडीयन्त्रमुपयुज्यते ।

३ शलाकायन्त्रं आङ्गलभाषायां 'केन्युला' (Canula) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

४ एषणियन्त्रं आङ्गलभाषायां 'प्रोब्स' (Probes) इति नाम्ना प्रसिद्धम् । एषणे संप्रति पाश्चात्यैर्भिषग्भिः 'डायरेक्टर' (Director) इत्याख्यं अर्धनलिकाकारं यन्त्रमपि व्यवह्रियते ॥

एषणी ।

५ सर्पफणमुखे द्वे इति एकं षोडशाङ्गुलं अपरं द्वादशाङ्गुलं इति भेदेन सर्पफणमुखस्य द्वैविध्यं ज्ञेयं; यदाह वाग्भटः,—"उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ । व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ—" इति ॥

६ शरपुङ्खमुखे द्वे इति एकं दशाङ्गुलं, अपरं द्वादशाङ्गुलमिति भेदेन शरपुङ्खमुखस्य द्वैविध्यं ज्ञेयम् । यदाह वाग्भटः,—"द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ । चालने शरपुङ्खास्यौ—" इति ॥

७ बडिशमुखे द्वे इति स्वानतनात्यानतभेदेन बडिशमुखस्य द्वैविध्यं ज्ञेयम् । बडिशं आङ्गलभाषायां 'हुक्स' (Hooks) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

बडिशं नात्यानतम् ।

बडिशं स्वानतम् ।

८ मसूरदलमात्रमुखे द्वे इति एकं अष्टाङ्गुलं, अपरं नवाङ्गुलं; यदाह वाग्भटः,—"स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले—" इति ।

९ अत्राह वाग्भटः,—"कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षड् प्रमार्जने । पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे, द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले—" इति ॥

र्पासकृतोष्णीषाणि, प्रमार्जनक्रियासु; त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्लमुखानि, क्षारौषधप्रणिधानार्थे; त्रीणि अन्यानि जाम्बववदनानि, त्रीणि अङ्कुशवदनानि, षडेवाग्निकर्मसु अभिप्रेतानि; नासार्बुदहरणार्थमेकं कोलास्थिदलमात्रमुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठं; अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रं; मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाणपरिमण्डलमिति[3] ॥ १४ ॥

शलाकायन्त्राणि निर्देष्टुमाह—शलाकायन्त्राण्यपीत्यादि । यथायोगपरिणाहमिति परिणाहः वर्तुलता । तेषां शलाकायन्त्राणां मध्ये । गण्डूपदेत्यादि मुखशब्दो गण्डूपदादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते, तेन गण्डूपदमुखसर्पफणमुखे द्वे एवं शेषयोरपि । शरपुङ्खः शरगुणसन्धानस्थानम् । बडिशो मत्स्यबन्धनम् । तेषां चतुर्णां गण्डूपदमुखादीनां यथासंख्येन प्रयोजनमाह,—एषणमित्यादि । —एषणं गम्भीरपाकादौ पूयाद्यन्वेषणं, व्यूहनं ऊर्ध्वीकरणं छित्त्वा उत्तुण्डितस्य उद्धरणार्थं, वारङ्गेणानुसरणमित्येके । मसूरदलं इति मसूरस्य दलितस्य निस्तुषस्य खण्डं दलमित्युच्यते । किंचिदानताग्रे इति मनाक् वक्राग्रे । षट्कार्पासकृतोष्णीषाणीति तूलवेष्टिताग्राणि, प्रमार्जनक्रियासु प्रोञ्छनक्रियासु । त्रीणि दर्व्याकृतीनीति दर्वी दारुहस्तकः, खल्लमुखानि निम्नमुखानि । जाम्बववदनानीति जम्बुफलमुखाकृतीनि । कोलास्थिदलमात्रमुखमिति बदरास्थिमज्जविदलप्रमाणं; खल्लतीक्ष्णोष्ठमिति खल्लं मध्ये बोद्धव्यं, तीक्ष्णोष्ठं तु अन्ते । कलायपरिमण्डलमिति कलायमात्रं परितो मण्डलं वर्तुलं, उभयतो मुकुलाग्रमिति द्वयोरन्तयोः कलिकावदग्रं; दैर्घ्येण तु अष्टाङ्गुलं शलाकयोरुक्तत्वात् । गण्डूपदमुखादीनामङ्कुशवदनान्तानां शलाकायन्त्राणां तुल्याकृतित्वेऽपि द्विलवत्लादीनि कार्यापेक्षीणि ॥ १४ ॥

उपयन्त्राण्यपि-रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तवल्कललतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकण्टकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति ॥ १५ ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ॥
संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥१६॥

उपयन्त्राणि निर्देष्टुमाह—उपयन्त्राण्यपीत्यादि । उपयन्त्राणीति यन्त्रसमीपवर्तीनि, हीनयन्त्राणीत्यन्ये । रज्जुः मुञ्जादिविरचितो गुणः; वेणिका गुणत्रयग्रथिता; चर्मान्तं चर्मावयवः, अत्र वर्मान्तमित्येके पठन्ति, वर्म सन्नाहः; वल्कलं पलाशोदुम्बरादीनां त्वक्, सा च भग्नादिबन्धनयन्त्रार्थे; लता प्रतानिनी वेलिरिति लोके; वस्त्रं कर्पटः; अष्ठीलाश्म इति अष्ठीला दीर्घवर्तुलपाषाणः, अन्ये लौहकाराणां लौहीं दीर्घवर्तुलभाण्डिमाहुः, तथा तुल्योऽश्मा स चाष्ठीलाश्मा उत्तरापथे प्रसिद्धः; मुद्गरः काष्ठादिकृतः, अयं अस्थिविदष्टशल्यस्य चालनार्थे; पाणिपादतलमिति तलशब्दः पाणिपादाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते; अश्वकण्टकः घोटककविकाचूडकं, शाखा वृक्षस्य, अनयोः प्रयोजनं शल्यापनयनीये वक्ष्यति; ष्ठीवनं श्लेष्मादिनिरसनं; प्रवाहणवमनविरेचनाश्रुप्रवर्तनादि यथासंख्यं पुरीषकफपित्ताक्षिरजःशल्यादिषु; हर्षः तुष्टिः; अयस्कान्तः पाषाणविशेषः, आकर्षकद्रावकचुम्बकभ्रामकभेदाच्चतुर्विधः; इतिशब्दः समाप्तौ । "स्वभावं पाचनं प्रमार्जनम्" इत्यादयोऽनवबद्धशल्योद्धरणहेतवो रज्ज्वाद्युपयन्त्रेष्वेवान्तर्भूता इति पृथङ्नोक्ताः । तथा, प्रवाहणग्रहणेन तावदश्रुक्षवथुप्रभृतीनामप्यत्र ग्रहणमित्यादिकं बोद्धव्यम् ॥ १५–१६ ॥

यन्त्रकर्माणि तु—निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्तनचालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्छनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः ॥ १७ ॥

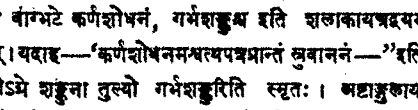
कानि पुनर्यन्त्राणां कर्माणीत्याह,—यन्त्रकर्माणि त्वित्यादि । निर्घातनं इतश्चेतश्च विचाल्य निर्हरणं, इतश्चेतश्च घट्टनमित्येके; पूरणं बस्तिनेत्रप्रभृतिभिस्तैलादिना; बन्धनं रज्ज्वादिना; व्यूहनं (ऊर्ध्वीकरणं छित्वा उत्तुण्डितस्य उद्धरणार्थं) अस्मिन्नेवाध्याये व्याख्यातं प्राक्; वर्तनं विवृत्तस्य वर्तुलीकरणं; चालनं स्थानात् स्थानान्तरनयनं, अन्ये शल्यकम्पनमाहुः; विवर्तनं कर्णवायोर्निष्कासयितुमिष्टस्य कर्णलग्नस्य पुनर्निवर्तनं, अन्ये यन्त्रस्य भ्रमणमन्तरे वा; विवरणं प्रकाशनं, मांसच्छेदावकाशदानेन विवरणमित्येके, 'विवरणं प्रसारणं' इति लक्ष्मणटिप्पणकेनोक्तं; पीडनं व्रणस्य पूयादिनिर्गमनार्थे अङ्गुल्यादिना; मार्गविशोधनं मूत्रपुरीषसङ्गे; विकर्षणं विगृह्य कर्षणं, अन्ये मांसादिप्रतिबद्ध-

१ अत्राह वाग्भटः,—"अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे । कनीनीमध्यमानामिनखमानसमैर्मुखैः—" इति ॥ एतत् शलाकायन्त्रं आङ्ग्लभाषायां 'स्पेल्युला' (Spalula) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

२ अत्राह वाग्भटः,—"शलाकाजाम्बवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ॥ युञ्ज्यात्स्थूलाणुदीर्घाणाम्—" इति ॥

३ मूत्रमार्गशोधनार्थं संप्रति पाश्चात्यैः 'साउण्ड' (Sound) इत्याख्यं शलाकायन्त्रं 'केथेटर' (Cathater) इत्याख्यं नाडीयन्त्रं च व्यवह्रियते ॥

केथेटर ।

४ वाग्भटे कर्णशोधनं, गर्भशङ्कुश्च इति शलाकायन्त्रद्वयमधिकमुक्तम् । यदाह—'कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं स्रुवाननं—"इति; तथा "नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः । अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत्स्त्रियाः—" इति । गर्भशङ्कोः संप्रति पाश्चात्यैर्मूढगर्भाहरणार्थं व्यवह्रियमाणेन 'क्रोचेट'(Crotchet) इत्याख्येन यन्त्रेण सह सादृश्यमुपलभ्यते ।

शल्यस्य मोचनमाहुः; आहरणं आनयनं; आञ्छनं ईषन्मुखानयनं, ईषन्मुखे आनयनमित्यर्थः; उन्नमनं अधःस्थितस्य शरःकर्णादेरूर्ध्वं नयनं; विनमनं निम्नीकरणं; भञ्जनं शरःकर्णादेरामर्दनं, समन्ततो मर्दनमित्यन्ये; उन्मथनं प्रनष्टस्य शल्यस्य मार्गे शलाकादिभिरालोडनं; आचूषणं विषदुष्टस्तन्यरुधिरेषु शृङ्गालाबुभ्यां मुखेन वा; एषणं गण्डूपदमुखेन गतेर्व्रणोत्सङ्गशल्यादीनां; दारणं शरःकर्णादिद्विधाकरणं; ऋजुकरणं कुटिलस्य; प्रक्षालनं तोयादिभिः व्रणोत्सङ्गादीनां; प्रधमनं श्लेष्मशल्यसङ्गे नासिकायां नाड्या चूर्णक्षेपणं; प्रमार्जनं प्रोञ्छनं बालाङ्गुलिवस्त्रैरक्षिरजःशल्यादिषु ॥ १७ ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ॥
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः॥१८

इदानीं नानाविधशल्याकारेण कर्मणां बहुलात् संख्यायामनियमं दर्शयन्नाह,—स्वबुद्ध्या चापीत्यादि ॥ १८ ॥

तत्र अतिस्थूलं, असारं, अतिदीर्घं, अतिह्रस्वं, अग्राही, विषमग्राही, वक्रं, शिथिलं, अत्युन्नतं, मृदुकीलं, मृदुमुखं, मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ॥ १९ ॥

यन्त्रदोषान् वक्तुमाह,—तत्रातिस्थूलमित्यादि । असारं अशुद्धलोहादिघटितं; अग्राहि विकृतमुखं; विषमग्राहि एकदेशग्राहि; वक्रमनृजु; शिथिलं पीडनाक्षमं; अत्युन्नतमुच्छ्रितकीलकादि; मृदुकीलं दुर्बलशल्यं; अन्ये तु 'वक्रशिथिलात्युन्नतमृदुकीलं' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—अत्र कीलशब्दो वक्रादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते, तेन वक्रकीलमित्यादि योज्यं; मृदुपाशं तनुपाशं; मृदुमुखं शल्यपीडनासहमुखम् । एते प्रायेण स्वस्तिकयन्त्राणां दोषा बोद्धव्याः ॥ १९ ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ॥
प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥ २० ॥

यन्त्रस्य प्रशस्तत्वं वक्तुमाह—एतैर्दोषैरित्यादि ॥ २० ॥

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ॥
निर्हरेत शनैः शल्यं शास्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥ २१

स्वस्तिकयन्त्राणां विषयभेदं दर्शयन्नाह—दृश्यमित्यादि । दृश्यं दर्शनगतं शल्यं; गूढं अदृश्यं कङ्कमुखादिभिः; अत्रादिशब्दः प्रधानवाची, तेन कङ्कमुखमादि प्रधानं येषां तैर्निर्हरेदित्यर्थः; यदि पुनरिहादिशब्दः प्रधानवाची न स्यात् तदा काकमुखस्य ग्रहणं न स्यादिति । व्यपेक्षयेति विविधापेक्षा व्यपेक्षा, विशिष्टापेक्षा वा ॥ २१ ॥

निवर्तते साध्ववगाहते च
शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ॥
यस्मात्ततः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव ॥ २२ ॥

कङ्कमुखस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—निवर्तत इत्यादि । निवर्तते साध्विति साधु झटिति निःसरतीत्यर्थः, अवगाहते प्रविशति च साधु, अन्येषां सिंहमुखादीनां स्थूलमुखत्वेन साध्ववगाहनसाधुनिवर्तनाभावात्; अन्ये विवर्तते विवृतत्वादन्तर्भ्रमतीत्याहुः । शल्यं निगृह्योद्धरते आकर्षति । स्थानेषु सर्वेषु इति सन्धिधमन्यादिषु । अधिकारि अस्य कङ्कमुखस्य अधिकारोऽस्ति नान्यस्य; अन्ये तु 'अविकारि' इति पठन्ति, तत्रापि स एव तात्पर्यार्थ इति ॥ २२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः१
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

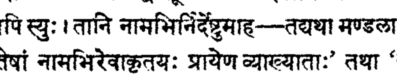
अथात इत्यादि । शस्त्राणामवचारणं यस्मिन्नध्यायेऽस्ति सः शस्त्रावचारणीयः, तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ २ ॥

विंशतिः शस्त्राणि, तद्यथा—मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति३

कियन्ति पुनस्तानि शस्त्राणीत्याह—विंशतिरित्यादि ।—मण्डलाग्रादीनि मण्डलाग्रे द्वे सूच्यस्तिस्र इत्याद्यवयवान्तरभेदेन तु बहून्यपि स्युः । तानि नामभिर्निर्देष्टुमाह—तद्यथा मण्डलाग्रेत्यादि । —'तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः' तथा 'नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुलौ' इत्यादिवाक्येन शस्त्राणामाकारः प्रमाणं च यद्यप्यग्रे वक्ष्यति तथापीहैव परतन्त्रोक्तं शस्त्रप्रमाणलक्षणं सुखावबोधार्थमुपदेक्ष्यामः । मण्डलाग्रमिति मण्डलमिवाग्रं यस्य तत् मण्डलाग्रं, तच्च द्विविधम् । तथाहि,—"यदग्रे मण्डलं वृत्तं क्षुरसंस्थानमेव वा । मण्डलाग्रस्य जानीयात् प्रमाणं तु षडङ्गुलम्—" इति । करपत्रमिति करवत् पत्रं यस्य तत् करपत्रं, यथा करोऽङ्गुलिभिराचितो भवति तद्वत् यत् कण्टकैराचितं स्यात्तत् करपत्रमुच्यते; अन्ये तु करपत्रशस्त्रं करपत्राकारमेव,

१ मण्डलाग्रलक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते । यथा; "मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति । लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु—" इति ॥ मण्डलाग्रस्य संप्रति पाश्चात्यैर्व्यवह्रियमाणेन 'स्पुन' Spoon इत्याख्येन शस्त्रेण सह सादृश्यमुपलभ्यते ॥

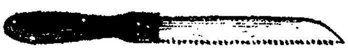
मण्डलाग्रम् ।

२ करपत्रलक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,—"छेदेऽस्थ्नां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनम्—" इति । करपत्रं आंग्लभाषायां 'सो' Saw इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

तत्र द्वादशाङ्गुलं तन्त्रान्तरवचनात्; ननु, यदि तन्त्रान्तरात्तद् द्वादशाङ्गुलं करपत्रमुच्यते तर्हि स्वतन्त्रे विरोधः, कुतः? स्वतन्त्रे करपत्रस्य निर्दिष्टप्रमाणत्वात् 'शेषाणि तु षडङ्गुलानि-' इत्यनेन वाक्येन षडङ्गुलमेव करपत्रं स्यान्न द्वादशाङ्गुलम् । नैवम्, 'तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः'- इत्यस्मात् सूत्रात् प्रायशब्दोऽनुवर्तते, तेनायमर्थः-शेषाणि प्रायेण षडङ्गुलानि; एवं शक्यमानेऽन्यत्राप्यविरोधः । वृद्धिपत्रमिति वृद्धेः पत्रमिव वृद्धिपत्रं, तच्च द्विविधं, एकमभितराग्रं, द्वितीयं प्रयताग्रं; द्वे अपि सप्ताङ्गुलप्रमाणे, द्वयोरपि "अर्धपञ्चाङ्गुलं वृन्तं कार्यं सार्धाङ्गुलं फलम्"—इति; अनयोर्मध्ये अभितराग्रं वृद्धिपत्रं क्षुरमाहुः । नखशस्त्रमिति नखानां छेदनाय शस्त्रं नखशस्त्रं; तस्य फलं द्व्यङ्गुलायामं, एकाङ्गुलविस्तृतम् । अर्धधारमिति अर्धे धारा यस्य तत् अर्धधारं, चक्रधारमिति प्रसिद्धं; तच्च अष्टाङ्गुलायतं, उरसि अङ्गुलविस्तारं, द्व्यङ्गुलफलम्; अन्ये त्वध्यर्धधारमिति पठन्ति, अधिकमर्धे धारा यस्य तत् अध्यर्धधारम् । सूची अग्रे वक्ष्यते । कुशपत्रमिति कुशपत्रतुल्यं कुशपत्रं, तन्मानमाह,- "द्व्यङ्गुलं रुचकं विद्यादङ्गुलं फलमुच्यते । वृन्तं स्यात् त्र्यङ्गुलं मध्ये कुशपत्रस्य लक्षणम्"—इति । आटीमुखमिति आटी जलवर्धनी नाम पक्षिविशेषः, तन्मुखवन्मुखं यस्य तत् आटीमुखं, तच्च चोक्तं,—"वृन्तं सप्ताङ्गुलं विद्यात् तस्याग्रे फलमिष्यते । आटीमुखप्रकारं हि फलमङ्गुष्ठमायतम्"—इति । शरारीमुखमिति शरारी दीर्घचञ्चुः पक्षिविशेषः, स द्विविधः धवलस्कन्धः रक्तशीर्षश्च, धवलस्कन्धस्य शरारीति संज्ञा, तन्मुखवन्मुखं यस्य तच्छरारीमुखं, तस्य शस्त्रस्य लोके कैंचीति संज्ञा; तां च द्वादशाङ्गुलां चलत्पलाशां कुर्यात् । अन्तर्मुखमिति मध्यमुखं, तल्लक्षणमाह,—"अष्टाङ्गुलं प्रमाणेन जिह्मा(ह्म)धारेण चाहृतम् । शस्त्रमन्तर्मुखं नाम चन्द्रार्धमिव चोद्गतम्"—इति । त्रिकूर्चकमिति त्रयः कूर्चा यस्य तत् त्रिकूर्चकं, अत्र तन्त्रान्तरम्—"अङ्गुलानि तथाष्टौ च शस्त्रं कार्यं त्रिकूर्चकम् । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैरन्वितं त्रिभिः ॥ एकैकस्य फलस्यैषामन्तरं व्रीहिसम्मितम् । वृन्तं पञ्चाङ्गुलायामं कार्यं रुचकभूषितम्"-इति । कुठारिकेति कुठारतुल्या कुठारिका, "कुठारिकाया वृन्तं स्यात् सार्धसप्ताङ्गुलायतम् । फलमर्धाङ्गुलायामं गोदन्तसदृशं समम्"—इति । व्रीहिमुखमिति

करपत्रम् ।

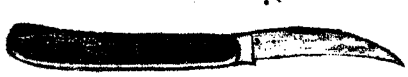

१ वृद्धिपत्रलक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,—"वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने । ऋज्वग्रमुन्नते शोथे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ नताग्रं पृष्ठतः-" इति । अभितराग्रवृद्धिपत्रस्य संप्रति पाश्चात्यैर्व्यवह्रियमाणेन (स्केलपल) (Scalpel) इत्याख्येन शस्त्रेण सह सादृश्यमुपलभ्यते; प्रयताग्रस्य च वृद्धिपत्रस्य (एब्सेस नाइफ) (Abscess Knife) इत्याख्येन शस्त्रेण सह सादृश्यमुपलभ्यते ॥

प्रयताग्रं वृद्धिपत्रम् ।

अभितराग्रं वृद्धिपत्रम् ।

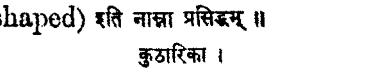
२ नखशस्त्रलक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,-"वक्रर्जुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ॥ सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छानलेखने"—इति । नखशस्त्रं आंग्लभाषायां (नेल पेरर) (Nail Pairer) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

३ अर्धधारस्य संप्रति पाश्चात्यैर्व्यवह्रियमाणेन 'पेजेट्स नाइफ' (Paget's Kinfe) इति नाम्ना प्रसिद्धेन शस्त्रेण सह सादृश्यमुपलभ्यते ।

४ कुशपत्राटीमुखयोर्लक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,—"कुशाटीवदने स्राव्ये द्व्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम्"—इति ॥

५ वाग्भटे तु शरार्यास्यं कर्तरी च इति पृथगेव शस्त्रद्वयं पठ्यते । यथा,—"स्राव्ये शरार्यास्यत्रिकूर्चके" तथा,—"स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा-" इति । कर्माण्युभयोर्भिन्नमेवोक्तं शरार्यास्यविस्रावणं कर्तर्याश्च छेदनं, अत्रापि शस्त्राणां अष्टविधकर्मणि विषयभेदकथनावसरे "सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे" इति वाक्येन शरारीमुखस्य विस्रावणमेव कर्मोक्तं, कर्तर्यास्तु कर्म छेदनमेव; तस्मादेतच्छस्त्रद्वयं पृथगेव भवितुमर्हति ॥

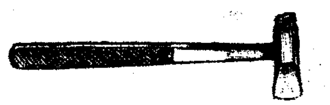
कर्तरी ।

६ अन्तर्मुखलक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,—"तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् । अर्धचन्द्राननं चैतत्-" इति ॥

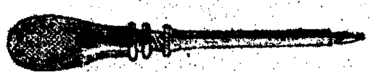
७ कुठारिकालक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,-"पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना । तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्थ्नां स्थितां शिराम्"—इति । कुठारिकाशस्त्रं आङ्ग्लभाषायां 'एक्स् शेप्ड' (Axe-shaped) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

कुठारिका ।

८ व्रीहिमुखलक्षणं वृद्धवाग्भटे एवं पठ्यते,—"व्रीहिमुखं अध्यर्धाङ्गुलफलं मांसलप्रदेशशिराव्यधार्थं वृद्ध्युदरगुल्मविद्रध्यादिव्यधनभेदनार्थं च-" इति । व्रीहिमुखं आङ्ग्लभाषायां 'ट्युकर' (Teocar) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

व्रीहिमुखम् ।

व्रीहिमुखमिव मुखं यस्य तत् व्रीहिमुखं, तत्र भोजः,–"शस्त्रं व्रीहिमुखं कार्यमङ्गुलानि षडायतम् । द्व्यङ्गुलं तस्य वृन्तं स्यात् तत्फलं चतुरङ्गुलम् । तन्मुखं व्रीहिविस्तारं तनुसंगूढकण्टकम्—" इति । आरेति आरेव आरा, आरा चर्मकाराणां शस्त्रम्; अत्र तन्त्रान्तरम्,–"आरा द्व्यष्टाङ्गुलायामा कर्तव्या तु विशाम्पते । । तिलप्रमाणं तु फलं तस्याः कार्यं समाहितम् । दूर्वाङ्कुरपरीणाहं वृन्तं गोपुच्छसन्निभम्—" इति । वेतसपत्रमिति वेतसपत्रमिव वेतसपत्रम्; अत्र भोजः,—"तीक्ष्णमङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमायतम् । अङ्गुलानि तु चत्वारि वृन्तं कार्यं विजानता—" इति । बडिशमिति बडिशतुल्यं बडिशं, बडिशं मत्स्यवेधनमाहुः । अत्र तन्त्रान्तरं,—"बडिशे चापि कर्तव्ये प्रमाणेन षडङ्गुले । स्वानतं तु तयोरेकमेकं नात्यानतं भवेत् ॥ अर्धपञ्चाङ्गुलं वृन्तं शेषं कार्यं मुखं तयोः । अर्धचन्द्राकृति वक्रं कार्यं नात्यानतस्य तु ॥ स्वानतं नामयेत् तत्र बडिशं च भिषग्वरः । वृन्ताग्रयोरन्तरं स्याद् यावदर्धाङ्गुलं मतम् । एवं हि क्रियते एतौ;दन्तशङ्कुर्विजानता ॥ शङ्कुवच्च मुखं तस्य कार्यमर्धाङ्गुलायतम् । चतुरस्रं समं चैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । वृन्ताग्रं तस्य कर्तव्यं शस्त्रव्रीहिमुखाकृति ॥ कपालिकां शर्करां च दन्तस्थां तेन शोधयेत्"—इति । एषणीति एष्यते अनया इति एषणी, अत्र तन्त्रान्तरं,–"व्रणस्तासां परीणाहो मुखं गण्डूपदाकृति–" ॥ ३०॥

तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च, वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्धधाराणि छेदने भेदने च, सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे, कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च, बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे, एषण्येषणे आनुलोम्ये च, सूच्यः सीवने; इति अष्टविधे कर्मणि उपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः ॥ ४ ॥

तेषां विषयभेदमष्टविधकर्मणि दर्शयितुमाह,—तत्र मण्डलाग्रेत्यादि । तत्र तेषु मध्ये स्यातां भवेताम् । चकारः कर्मान्तरं समुच्चिनोति । वृद्धिपत्रेत्यादि । चकाराल्लेखने च । सूची चेति चकारः कुशपत्रोत्पलपत्रकादींश्च व्यधने समुच्चिनोति । ननु, उभयत्रापि एकार्थत्वात् किमर्थं यन्त्रशस्त्रयोर्मध्ये बडिशस्य पाठः? उच्यते, यन्त्रपठितं बडिशं यथायोगपरिणाहदैर्घ्यं, शस्त्रपठितं तु षडङ्गुलमेव तीक्ष्णकण्टकमुखमेवेत्यदोषः । एषणीति आनुलोम्यमत्र विस्रावणमभिप्रेतं, न तु ऋजुकरणं; कस्मात्? ऋजुकरणस्य शस्त्रकर्मसु अनिर्दिष्टत्वात्; यदि कथंचित् स्यात्, तदा शस्त्रकर्मणां नवत्वप्रसङ्गः, तस्मादाद्य एव पक्षो न्याय्य इति; चकारान् व्यधनेऽपि । ननु, एषणी यन्त्रशस्त्रयोः पठ्यते प्रयोजनं च उभयत्रापि एषणमेव, तस्मादुभयपाठे को विशेषः? उच्यते—यन्त्रपठिताया एषण्या आकृतिः गण्डूपदमुखी, प्रमाणं तु यथायोगपरिणाहदैर्घ्यं; शस्त्रेषु पुनरेषण्याः प्रमाणमष्टाङ्गुलं, आकृतिस्तु तीक्ष्णकण्टकयवपत्रमुखी चेत्यदोषः । द्व्यङ्गुलादिभेदेन सूचीनां बहुत्वात् सूच्य इति बहुत्वेन निर्देशः ॥ ४ ॥

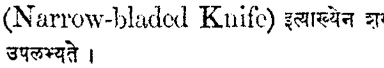
तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्मसु वक्ष्यते—तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाच्छेदनान्येवं सर्वाणि, वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रं च किंचिदुत्तानेन पाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं, वृन्ताग्रे विस्रावणानि, विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणां च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्, तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्री-

---

१ आरालक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,—"आरार्धाङ्गुलवृत्ता स्यात्तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः । चतुरस्रा तया विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ कर्णपालिं च बहुलाम्"—इति । आरा आङ्ग्लभाषायां 'औल लाइक नाइफ' (Owl-like Knife) इति नाम्ना प्रसिद्धा ॥

२ वेतसपत्रस्य संप्रति पाश्चात्यैर्व्यवह्रियमाणेन 'नेरो ब्लेडेड-नाइफ' (Narrow-bladed Knife) इत्याख्येन शस्त्रेण सह सादृश्यं उपलभ्यते ।

वेतसपत्रम् ।

३ बडिशलक्षणं वृद्धवाग्भटे एवं पठ्यते,—"बडिशोऽत्यवनतः सूचीतीक्ष्णाग्रो ग्रहणे गलशुण्डिकार्मादेः"—इति । बडिशशस्त्रं आङ्ग्लभाषायां 'शार्प हुक्स' (Sharp Hooks) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

४ दन्तशङ्कुशस्त्रं वाग्भटे दन्तलेखनकमिति नाम्ना प्रसिद्धम् । तल्लक्षणं च तत्रैवं पठ्यते,—"एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः । दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्कराम्–" इति । दन्तशङ्कुः आङ्ग्लभाषायां 'टुथपिक' (Tooth-Pick) इति नाम्ना प्रसिद्धः ॥

५ एषणीलक्षणं वाग्भटे एवं पठ्यते,—"गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैषिणी । भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टखा"—इति । एषणीशस्त्रं आङ्ग्लभाषायां 'शार्पप्रोब्स' (Sharp Probes) इति नाम्ना प्रसिद्धम् ॥

६ वाग्भटे तु सर्पवक्त्रं, शलाका, कर्तरी, सूचीकूर्चः, खजः, कर्णव्यधनं चेति षट् शस्त्राण्यधिकानि पठ्यन्ते, तेषां लक्षणानि क्रमतो यथा,—"सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शश्छेदनेऽर्धाङ्गुलं फले" "ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुबकाकृतिः । लिङ्गनाशं तथा विध्येत्"; "स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा"; "सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः । कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ संयोज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशातनकुट्टने"; "अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः । पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक्"; "व्यधनं कर्णपालीनां यूथिकामुकुलाननम्–" इति ॥ कर्तरी आङ्ग्लभाषायां 'सीझर्स'—(Scissors) इति नाम्ना प्रसिद्धा ॥

हिमुखं, कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्या अङ्गुष्ठविष्टब्धया अभिहन्यात्, आराकरपत्रैषण्यो[1] मूले, शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

तेषामित्यादि । वृन्तफलसाधारणे भागे इति वृन्तफलयोर्मध्यदेश इत्यर्थः । एवं इत्थमेव यथा वृद्धिपत्रं वृन्तफलयोर्मध्यदेशे गृह्यते तथा भेदनान्यपीत्येवंशब्दार्थः । बहुशः इति बहून् वारान्, सकृदपहरेदित्यस्यापवादः । वृन्ताग्रे वारङ्गाग्रे, गृह्णीयादित्यध्याहारः । तलप्रच्छादितवृन्तमिति हस्ततलपिहितवृन्तं; अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृह्णीयादित्यध्याहारः । अङ्गुष्ठविष्टब्धया इति अङ्गुष्ठाग्रे विष्टम्भितवेगया । मूलं त्सरु वृंतमिति पर्यायाः । यथायोगमिति योगानतिक्रमेण । तथथा—कानिचिद् वृन्ताग्रे, कानिचिद् वृन्तमध्ये, कानिचिद् वृन्तमूले कर्मयोगापेक्षयेत्यर्थः ॥५॥

तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ ६ ॥

संक्षेपेण शस्त्राकारं दर्शयन्नाह—तेषां नामभिरित्यादि । तेषां शस्त्राणां, आकृतयः लक्षणानि, नामभिरेव प्रायेण व्याख्याताः ॥ ६ ॥

तत्र नखशस्त्रैषण्यौ अष्टाङ्गुले । सूच्यो वक्ष्यन्ते । प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका[2], दशाङ्गुला शरारीमुखी या सा कर्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि ॥ ७ ॥

तेषां प्रमाणानि दर्शयन्नाह,—तत्र नखशस्त्रेत्यादि । अन्ये तु नखशस्त्रस्थाने नखवर्धनीति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—नखवर्धनी नखच्छेदनी । सूच्यो वक्ष्यन्त इति अष्टविधशस्त्रकर्माध्याये द्व्यङ्गुला त्र्यङ्गुलेत्यादिना सूच्यो वक्ष्यन्ते इति । एतस्याग्रे मुद्रिकाकर्तरीशस्त्रयोः केचिन्मानं पठन्ति । तदुच्यते,—"प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारिमुखी या सा कर्तरीति कथ्यते"—इति । शेषाणीति[3] निर्दिष्टप्रमाणेभ्यो नखवर्धन्येषणीसूचीभ्योऽन्यानि शेषाणि ॥ ७ ॥

तानि सुग्रहाणि, सुलोहानि, सुधाराणि, सुरूपाणि, सुसमाहितमुखाग्राणि, अकरालानि, चेति शस्त्रसंपत् ॥ ८ ॥

प्रमाणाकाराभ्यां शस्त्राणि निर्दिश्य शस्त्रगुणसंपदं दर्शयितुमाह—तानि सुग्रहाणीत्यादि । सुग्रहाणि शोभनवारङ्गानि । सुलोहानि शोभनलोहानि । सुधाराणि शोभनधाराणि । सुसमाहितमुखानि सुष्ठु सम्यक् आहितं मुखं येषां तानि तथोक्तानि । अकरालानि अदन्तुराणि । शस्त्रसंपत् शस्त्रगुणः ॥ ८ ॥

तत्र वक्रं, कुण्ठं, खण्डं, खरधारं, अतिस्थूलं, अतितुच्छं, अतिदीर्घं, अतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीत, अन्यत्र करपत्रात्; तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् ॥ ९ ॥

शस्त्रदोषान्निर्दिशन्नाह—तत्र वक्रमित्यादि । कुण्ठं स्थूलधारत्वेन अरोमवाहि । खण्डं असमग्रम् । खरधारं कर्कशधारम् । अत्यल्पं अतिन्यूनम् । अतो विपरीतमिति वक्रादिशस्त्रेभ्यो विपरीतगुणं, ऋजुतीक्ष्णसकलमसृणधारादिगुणम् । किं सर्वाण्येव विपरीतगुणान्याददीत इत्याह—अन्यत्र करपत्रादिति । कुतः पुनरेतत् ? तद्धीत्यादि ।—तच्छब्दो यस्मादर्थे, हिशब्दो हेतौ, यस्मात् करपत्रमस्थिच्छेदनार्थं अतो हेतोः खरधारम् ॥ ९ ॥

तत्र[4] धारा भेदनानां मासूरी, लेखनानामर्धमासूरी, व्यधनानां विस्रावणानां च कैशिकी, छेदनानामर्धकैशिकीति ॥ १० ॥

अष्टविधे कर्मणि सुकर्मनिष्पादकत्वेन यथा शस्त्राणां सुधारत्वं भवति तथा निर्दिशन्नाह—तत्र धारेत्यादि । भेदनानां वृद्धिपत्रनखशस्त्रादीनाम् । मासूरी मसूरदलधारातन्वी । लेखनानां मण्डलाग्रादीनाम् । अर्धमासूरी मसूरदलधारार्धतन्वी । व्यधनानां कुठारिकादीनाम् । विस्रावणानां सूचीकुशपत्रादीनाम् । कैशिकी केशप्रमाणा । छेदनानां इति अत्र छेदनानि वृद्धिपत्रादीन्येव तानि यदा छेदने प्रयुज्यन्ते तदा तेषां धारा अर्धकैशिकी अर्धकेशप्रमाणतन्वी कर्तव्या ॥ १० ॥

बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे । तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुख्येषणी गण्डूपदाकारमुखी च ॥ ११ ॥

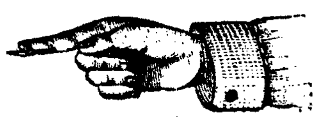
आहरणे एषणे च शस्त्राणां धाराविशेषं दर्शयन्नाह,—बडिशं

---

१ अत्राह वाग्भटः,—"छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे । तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृह्णीयात्सुसमाहितः ॥ विस्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठकेन च । तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ॥ मूलेष्वाहरणार्थे तु क्रियासौकर्यतो ऽपरम्"—इति ॥

२ मुद्रिकाशस्त्रं वाग्भटे अङ्गुलिशस्त्रमिति नाम्ना पठ्यते । तल्लक्षणं यथा,—"कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् । मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् । योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने—" इति॥

मुद्रिकाशस्त्रम् ।

३ अत्राह वाग्भटः,—"बाहुल्येनाङ्गुलानि षट्" तथा "स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलानि"—इति । बाहुल्येन प्रायेण विशेषप्रमाणानुक्तौ, तानि शस्त्राणि षडङ्गुलानि कार्याणीत्यर्थः, यत्र विशेषप्रमाणमुक्तं तत्र तत्प्रमाणान्येव कार्याणि । स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलानीति स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानं उन्मानं दैर्घ्यं, तस्मादर्धं चतुर्थांशं वा फलं येषां तानि स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलानि ॥

४ वृद्धवाग्भटे तु "धारा पुनश्छेदनानां मासूरी, लेखनानामर्धमासूरी, व्यधनानां विस्रावणानां च कैशिकी"—इति पठ्यते ।

दन्तशङ्कुरित्यादि । अत्र आनताग्रे इति बडिशस्यैव विशेषणं, न दन्तशङ्कोः, कुतः? शङ्कुतुल्यत्वेनैव तस्यानतत्वदर्शनात् । एषणी त्रिविधा भवति तीक्ष्णकण्टकमुखी, प्रथमयवपत्रमुखी, गण्डूपदाकारमुखी च । अन्ये तु तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—एतद्विशेषणद्वयं बडिशदन्तशङ्कोः; तेन तीक्ष्णकण्टकमुखं बडिशं, प्रथमयवपत्रमुखो दन्तशङ्कुः, शङ्कुमुखत्वेन दन्तशङ्कोर्मुखतनुत्वमाकारश्च कथितः; तेन गण्डूपदाकारमुखी चेति चकारादेतद्विशेषणद्वयमेषण्यामपि संबध्नन्ति । अन्ये तु तत्र धारा भेदनानां मासूरीत्यादिग्रन्थं एषणी गण्डूपदाकारमुखी चेति यावन्न पठन्ति ॥ ११ ॥

तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु, तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु ॥ १२ ॥

तत्र पायनायां तीक्ष्णत्वादयो गुणाः कर्मविशेषोत्कर्षहेतवो[1] भवन्तीति तामाह—तेषां पायनेत्यादि । पायना पातुं प्रयोजना, सा च लौहकाराणां प्रसिद्धा । केचित् क्षारतैलपायनयोरनार्षत्वमाचक्षते । क्षारादिपायनानां कर्मविशेषविषयं दर्शयन्नाह—तत्र क्षारपायितमित्यादि ॥ १२ ॥

तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा; धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति ॥ १३ ॥

सुधाराणीति प्रागुक्तं, कथं धारा शोभना कर्तव्या इत्यत्राह,—तेषामित्यादि । धारासंस्थापनार्थं स्थिरीकरणार्थम् । फलकं पट्टकम् । श्लक्ष्णा अकर्कशा । तत्र अनिशितधाराणां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला, निशितानां संस्थापनार्थं शाल्मलीफलकम् । अन्ये तु 'तेषां निशानी श्लक्ष्णशिलिका माषयूषप्रभा, धारासंस्थापनं शाल्मलीफलम्' इति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—श्लक्ष्णशिलिका नापितशिलिका, माषयूषप्रभा कृष्णकपिलेत्यर्थः ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ॥
सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत् ॥ १४ ॥

कथं पुनः शस्त्रं संस्थापितधारं ज्ञातव्यमित्याह—भवति चात्रेत्यादि । यदा शस्त्रं रोमच्छेदि भवति तदा सुनिशितं भवति; यावद्रोमाणि न छिनत्ति तावन्निशितव्यमित्यर्थः । सुसंस्थितं शोभनाकारम् । सुगृहीतं ग्रहणं शस्त्राणां प्रागुक्तं, तद्यथा;—"वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयात्"—इत्यादि । प्रमाणेन इति प्रमाणेन लक्षितं, शस्त्रप्रमाणं "तेषां नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले"[2]—इत्यादि । अन्ये तु सुगृहीतं प्रमाणेनेति प्रमाणेन सुगृहीतं इति व्याख्यानयन्ति; तच्च वृद्धिपत्रादिवृन्तफलसाधारणभागादिग्रहणप्रमाणेनेत्यर्थः । केचित् 'रोमच्छेदि' स्थाने 'रोमवाहि'—इति पठन्ति ॥ १४ ॥

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥ १५ ॥

अशस्त्रावचारणीयेषु शिशुप्रभृतिषु अलाभाद् वा शस्त्राणां तत्कर्मसाधकद्रव्यान्तरेण शस्त्रातिदेशं कुर्वन्नाह—अनुशस्त्राणीत्यादि । अनुशस्त्राणि हीनशस्त्राणि शस्त्रसदृशानि वा । त्वक्सारः वंशः; कुरुविन्दः पाषाणविशेषः, येन निशितानि लोहानि तीक्ष्णानि भवन्ति, अन्ये तु कुरुविन्दं लोहिताश्मरत्नप्रधानम्; गोजी गोजिह्वा, अन्ये शाखोटकमाहुः; शेफालिका रक्तवृन्ता शारदकुसुमा; शाकः महावृक्षः कर्कशपत्रः; पत्रशब्दो गोजीप्रभृतिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते; करीरः अङ्कुरः ॥ १५ ॥

शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ॥
त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ १६
आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् ॥
विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसाम् ॥ १७
ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये ॥
गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् ॥ १८
एष्येष्वेषण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः ॥

तेषां विषयमाह—शिशूनामित्यादि । त्वक्सारादिचतुर्वर्गः वंशस्फटिककाचकुरुविन्दानि । आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येष्विति आहार्यादिषु नखशक्येषु नखं प्रयोजयेदित्यर्थः । नेत्रवर्त्म नेत्रपक्ष्म । एष्येष्वेषण्यलाभे त्वित्यादि एष्येषु शल्येषु एषण्या अलाभे बालादयो हिताः ॥ १६–१८ ॥—

शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ॥
कारयेत् करणप्राप्तं कर्मारं कर्मकोविदम् ॥ १९ ॥

इदानीं शस्त्राणां गुणसंपत्कारणं वक्तुमाह—शस्त्राण्येतानीत्यादि । कारयेत् कर्तुं प्रयोजयेत् । कः कर्तुं प्रयोजयेत्? बुद्धिमान् वैद्य इत्यर्थः । कं? कर्मारं लौहकारम् । किंविशिष्टं लौहकारं? करणप्राप्तं करणे प्राप्तं करणप्राप्तं युक्तं स्वकर्मणि निपुणमित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टं? कर्मकोविदं कर्मपण्डितं, यतः स्वकर्मणि निपुणं अतएव च कर्मकोविदम् । कानि कारयेत्? शस्त्राणि । एतानि पूर्वोक्तानि किंभूतानि शस्त्राणि कारयेदित्याह,—शुद्धशैक्यायसानि त्विति शुद्धं मलरहितं, शैक्यं तीक्ष्णं; अन्ये तु शैक्यायसानि सारमयलौहघटितानि । केचित् श्लोकार्धमन्यथा पठन्ति;—"कारयेत् करणैः प्राप्तैः कर्मारैः कर्मकोविदैः"—इति, व्याख्यानयन्ति च—करणैरुपकरणैः, शेषं समम् ॥ १९ ॥

प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ॥
तस्मात् परिचयं कुर्यात् शस्त्राणामादितः सदा ॥ २०

---

१ 'कर्मविशेषसौकर्यहेतवः' इति पाठान्तरम् ।

२ वाग्भटे शस्त्रसंस्थापनार्थं शस्त्रकोशोऽप्युक्तः । यथा,—"स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः । क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णास्थशल्कः । शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः"—इति ॥

प्रयोगज्ञस्येत्यादि । प्रयोगः प्रकृष्टो योगः, योजनात् । अस्य सिद्धिः आरोग्यसंपादनं, नित्यशः सर्वदा । परिचयः शास्त्रग्रहणाभ्यासः । अन्ये 'प्रमाणज्ञस्य वैद्यस्य–' इति पठन्ति । प्रमाणज्ञस्य शास्त्रग्रहणमानज्ञस्य ॥ १० ॥

इति डल्लनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-
व्याख्यायां सूत्रस्थाने अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इति योग्या सम्यक् कर्माभ्यासः, योग्यायाः सूत्रं तद्वियते यस्मिन् स तथा; अन्ये तु योग्याख्यापकं सूत्रं योग्यासूत्रं, तदधिकृत्य कृतोऽध्यायो योग्यासूत्रीयः तं तथा ॥ १ ॥ २ ॥

अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेत्। स्नेहादिषु छेद्यादिषु च कर्मपथमुपदिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मसु अयोग्यो भवति ॥ ३ ॥

अधिगतेत्यादि । स्नेहादिष्विति आदिशब्दात् स्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनादीनां ग्रहणं, छेद्यादिष्विति आदिशब्दात् भेद्यादीनां सप्तानां ग्रहणं; यद्यप्यस्मिन् तन्त्रे छेद्यादिकर्मणां प्राधान्यं तथापि छेद्यादिष्वपि प्राक् स्नेहादि प्रयुज्यते इति प्राक् स्नेहादिग्रहणम्; अन्ये 'छेद्यादिषु स्नेहादिषु च' इति पठन्ति । कर्मपथं क्रियामार्गम् । कुतोऽधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेदित्याह,—सुबहुश्रुतोऽपीत्यादि । अकृतयोग्यः अकृतकर्माभ्यासः । कर्मसु क्रियासु ॥ ३ ॥

तत्र पुष्पफलालाबूकालिन्दकत्रपुसैर्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शयेत्, उत्कर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत्; दृतिबस्तिप्रसेवकप्रभृतिषु उदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम्; सरोमणि चर्मणि आतते लेख्यस्य; मृतपशुसिरासु उत्पलनालेषु च वेध्यस्य; घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबूमुखेषु एष्यस्य; पनसबिम्बीबिल्वफलमज्जमृतपशुदन्तेषु आहार्यस्य; मधूच्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके विस्राव्यस्य; सूक्ष्मघनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मान्तयोश्च सीव्यस्य; पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धनयोग्यां; (मृदुषु मांसखण्डेषु अग्निक्षारयोग्याम्;) मृदुचर्ममांसपेशीषु उत्पलनालेषु च कर्णसन्धिबन्धयोग्यां; उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतसि अलाबूमुखादिषु च नेत्रप्रणिधानबस्तिपीडनयोग्यामिति ४

शल्यतन्त्रस्य छेद्यादिकर्मप्राधान्यात् प्राक् छेद्यादियोग्यामुपदर्शयन्नाह,—तत्र पुष्पफलेत्यादि । पुष्पफलं कूष्माण्डः, कालिन्दकः ओघलकूष्माण्डभेदः, त्रपुसादयः कर्कटीभेदाः, प्रभृतिग्रहणात् शीर्णवृन्तादीनां ग्रहणम् । छेद्यविशेषानिति गोतीर्थार्धलाङ्गलकप्रभृतीन् । उत्कर्तनं ऊर्ध्वकर्तनं, परिकर्तनं अधश्छेदः । दृतिबस्तीत्यादि दृतिः चर्मपुटकं बस्तिः मूत्रपुटकं, प्रसेवकः चर्मखल्लपुटः, उदकपङ्कमिति उदकं आपः, पङ्कः उदकपङ्कः । सरोम्णीत्यादि—आतते प्रसारिते । पनस इत्यादि पनसः बहिष्कण्टकीमहाफलः 'कटहल' इति लोके; पनसादीनां फलानि तेषां मज्जा । मधूच्छिष्टेति मधूच्छिष्टं मधुसिक्थकम् । शाल्मलीफलके शाल्मलीपट्टके । पुस्तमयेति पुस्तमयपुरुषः वस्त्रादिरचितो मनुष्यः । मृदुमांसेति मांसपेशी मांसवर्तिः । उदकेति नेत्रप्रणिधानं नेत्रप्रवेशनं बस्तिपीडनं च, अनयोर्योग्यां कारयेत्; क्व कारयेत्? उदकपूर्णघटपार्श्वस्रोतसि, न केवलं जलपूर्णघटपार्श्वच्छिद्रे अलाबूमुखादिषु चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भवतश्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ॥
द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ५ ॥

भवतश्चात्रेत्यादि । एवमादिष्विति आदिशब्दः प्रकारे, एवंप्रकारेषु । योग्यार्हेषु पुष्पफलादिषु ॥ ५ ॥

तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराग्निकर्मसु ॥
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥ ६ ॥

तस्मादित्यादि । यस्य कर्मणः, यत्र यस्मिन् द्रव्ये, साधर्म्यं साम्यं, तस्य तत्र योग्यां समाचरेदिति । केचिदेवमादिषु मेधावीत्यादिश्लोकस्याग्रे आपातनिकापूर्वं श्लोकमेकं पठन्ति । तद्यथा—अनुक्तं योग्याविषयमुपग्रहीतुमाह,—'दृष्टान्तमात्रमुपदिष्टम्–' इत्यादि, स च वर्तमानेषु पुस्तकेषु न पठ्यते इत्यस्माभिरुपेक्षितः ॥ ६ ॥

इति डल्लनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-
व्याख्यायां सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । विशिखात्र कर्ममार्गः, विशिखायाः अनुप्रवेशनं तदधिकृत्य कृतोऽध्यायो विशिखानुप्रवेशनीयः; तं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ २ ॥

अधिगततन्त्रेण उपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राजानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रपरिहितेन छत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केन अनुद्धतवेशेन सुमनसा कल्याणाभिव्याहारेण अकुहकेन बन्धुभूतेन भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखा अनुप्रवेष्टव्या ॥ ३ ॥

यादृशस्य वैद्यस्य कर्ममार्गप्रवेशाधिकारस्तादृशं वक्तुमाह,—

अधिगततन्त्रेणेत्यादि । अधिगततन्त्रेण पठितशास्त्रेण । उपासिततन्त्रार्थेन गुरुपार्श्वादुपदेशेन शास्त्रं वदता, एतेन स्वावर्तितशास्त्रता उक्ता भवति; अन्ये तु 'शास्त्रं निगदिना' इति पठन्ति 'शास्त्राणि निगदता–' इत्यपरे । राजानुज्ञातेन राज्ञा अभिमतेन, राजा हि प्रजापालनतत्परः तत्प्रमादात् वैद्यप्रतिरूपका राष्ट्रं चरन्ति लोककण्टकभूताश्च, तस्माद्राज्ञा परीक्ष्यानुज्ञातेन विशिखा प्रवेष्टव्येति । कर्मज्ञतां शास्त्रज्ञतां च वैद्यस्याभिधाय बाह्यवेशमधिकृत्याह,—नीचनखरोम्णेत्यादि । कृशत्वात् नीचं अल्पं नखं रोम च यस्य तेन; नीचनखत्वात् शुचिता कर्मसौकर्यं च, नीचरोमत्वादार्जवं, रसवत्यामबाध इत्यपरे । शुचिना इति बाह्यस्नानादिशौचयुक्तेन, कुतः ? बाह्यवेशाधिकारात्; बाह्यशौचायोगाल्लोके विगर्हणीयः, अन्तःशौचं तु सुमनसा इत्यनेनैव बोद्धव्यम् । शुक्लवस्त्रपरिधानं मङ्गलार्थं शौचार्जवार्थं वा । छत्रवता आतपरजोवर्षापन्नगादिनिषेधार्थं छत्रयुक्तेन। दण्डहस्तेन दण्डोऽवलम्बनदण्डः, तस्य धारणं स्खलितादिनिषेधार्थम् । सोपानत्केन पादत्राणादिना सहितेन, पादत्राणादिधारणं कण्टकादिनिषेधार्थम् । अनुद्धतवेशेन साधुजनवेशेन, एतेनायुक्तकायवेशनिषेधः; अन्ये तु नानावस्त्राङ्गरागमाल्यानुलेपनविचित्रभूषणादिभिरुद्धतो वेशः, अतो विपर्ययेणानुद्धत इति मन्यन्ते । कायं नियम्य मनो नियमयन्नाह—सुमनसा शोभनमनसा, अक्रौर्यादिगुणयुक्तमनसा इत्यर्थः; दौर्मनस्यं तु यात्रायां न प्रशस्यत इति सुमनसा भवितव्यम् । वाचं नियमयन्नाह—कल्याणाभिव्याहारेणेति कल्याणं मङ्गलं, अभिव्याहारः भाषितं यस्य स तथा; तच्च सर्वजनहृदयग्रहणार्थम्। कायवाङ्मनःसु त्रिष्वपि नियमयन्नाह—अकुहकेनेति कुहकः शास्त्रहीनः परमविश्वासकारको मायावी, न कुहकः अकुहकः; अन्ये तु अकुहकेन अविस्मापकेन, दम्भाद्ययोगादविस्मापककायादिवेशेन इत्यर्थः । सुसहायवता साधुसहायेन, अन्यथा अन्तःपुरचारिणो वैद्यस्य सहायदोषेण दोषः स्यात्; सहायश्चात्मरक्षार्थमातुरपरिचर्यार्थं वा । ननु, प्राणिनां जीवतामेव सद्यस्करुधिरोपदेशात् कथं बन्धुभूतेन भूतानामित्युक्तं ? सत्यं, विधिप्रापितत्वाददोषः, आलम्भयोगे पशुवत् ॥ ३ ॥

ततो दूतनिमित्तशकुनमङ्गलानुलोम्येन आतुरगृहमभिगम्य उपविश्य आतुरमभिपश्येत् स्पृशेत् पृच्छेच्च । त्रिभिरेतैर्विज्ञानोपायै रोगाः प्रायशो वेदितव्या इत्येके । तत्तु न सम्यक् । षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः । तद्यथा पञ्चभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति ॥ ४ ॥

ततो दूतनिमित्तेत्यादि । गमनाय प्रश्नाय वा आगतः पुरुषः दूतः, निमित्तं अनुकूलं सुरभिवातादि, शकुनं पक्षिविशेषस्य प्रशस्तवाक्यादि, मङ्गलं स्वस्तिकपूर्णकुम्भादि, एषां आनुलोम्येन प्रशस्ततयेत्यर्थः । त्रिभिरेतैरित्यादि एतैः अनन्तरोक्तैः दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः । षड्विधो हीति हिशब्दो यस्मादर्थे । श्रोत्रादिभिरिति आदिशब्दात् त्वङ्नेत्ररसनघ्राणानि गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्रावविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते—'सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छति' इत्येवमादयः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनत्वादयः स्पर्शविशेषा ज्वरशोफादिषु । चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबलवर्णविकारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः । घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानां च गन्धविशेषाः । प्रश्नेन च विजानीयाद्देशं कालं जातिं सात्म्यमातङ्कसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमन्तरग्निं वातमूत्रपुरीषाणां प्रवृत्त्यप्रवृत्ती कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् । आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयैर्जानीयात् ॥ ५ ॥

तत्र श्रोत्रेत्यादि । शरीरोपचयेति उपचयः स्थौल्यं, अपचयः कार्श्यं, बलमत्र उत्साहः । प्रमेहादिषु रसा मधुरादयो मक्षिकापिपीलिकाद्युपसर्पणेन भिषग्भिरनुमेयास्तत् कथं रसनेन्द्रियविज्ञेयाः इति ? उच्यते, नात्र भिषजां रसनेन्द्रियं किंतु पिपीलिकादीनामित्यदोषः । अरिष्टलिङ्गादिषु येऽव्रणानां व्रणानां गन्धविशेषास्ते गन्धेन्द्रियविज्ञेया इति संबन्धः । देशस्त्रिविधो जाङ्गलानूपसाधारणभेदात् । जातिशब्दो ब्राह्मणादिषु वर्तते । कालो द्विविधः नित्यग आवस्थिकश्च; नित्यग ऋतुलक्षणः, आवस्थिको बाल्यादिलक्षणः; आवस्थिको द्विविधः स्वस्थस्य बाल्यादिभेदेन, व्याधितस्य ज्वरारम्भादिकालावस्थया च । सात्म्यमिति यद् यस्य सेवितं सत् सुखाय संपद्यते तत् तस्य सात्म्यं; तच्च द्विविधं चेष्टाख्यमाहाराख्यं च; चेष्टाख्यं कायवाङ्मनोभेदात्त्रिविधं, आहाराख्यं रसभेदात् षड्विधम् । आतङ्कसमुत्पत्तिमिति समुत्पत्तिः कारणमुच्यते, तच्च बलवद्विग्रहादि । वेदनासमुच्छ्रायमिति वेदना वातादिवेदनास्तोदादयः, तासां समुच्छ्राय उद्गतिः । बलं व्यायामगम्या शक्तिः, अन्तरग्निमिति कीदृशोऽन्तरग्निः ? समो विषमो मन्दो वा । वातमूत्रपुरीषाणामिति अत्रादिशब्दो लुप्तो ज्ञेयः, तेन आर्तवाधोगतरक्तपित्तादीनां ग्रहणम् । कालप्रकर्षादींश्च विशेषानिति कियत्कालमस्मिन् व्याधौ उत्पन्न इत्यादीन् भेदान्, चकारात् गुह्यदेशप्रवृत्तपूयादीनां ग्रहणम् । अन्ये तु 'देशकालजातिसात्म्यम्' इति पठन्ति, सात्म्यशब्दो देशादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते; देशस्त्रिविधो जाङ्गलादिभेदेन, तद्वैपरीत्येन देशसात्म्यमित्यादि व्याख्यानयन्ति । अपरे तु 'देशकालजातम्' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च–जातशब्दो देशकालाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते; देशो भूमिरातुरश्च; कस्मिन् देशे जाङ्गलेऽनूपे साधारणे वा अयं दोषः संचितः? कस्मिन् प्रकुपितः? कस्मिन्नयं व्याधिरुत्पन्नः? इति; तथा आतुरेऽपि कस्मिन्नवयवे श्लेष्मस्थाने

पित्तस्थाने वा? । आत्मसदृशेषु दोषसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु षड्विधेषु श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणप्रश्नेषु । तत्र वातसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु पञ्चेन्द्रियप्रश्नेषु; व्रणे सशब्दफेनरक्तानिलादिनिर्गमनं श्रवणेन्द्रियग्राह्यं, पारुष्यरौक्ष्यादिकं त्वगिन्द्रियग्राह्यं, भस्मकपोतास्थिसवर्णत्वं चक्षुरिन्द्रियग्राह्यं, कटुगन्धलाजगन्धादित्वं घ्राणेन्द्रियग्राह्यं, कषायरसत्वं रसनेन्द्रियग्राह्यं, तोदनभेदनादिविशेषाः प्रश्नग्राह्याः; पित्तसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु व्रणादीनामौष्ण्यं त्वगिन्द्रियग्राह्यं, नीलपीतवर्णत्वं चक्षुरिन्द्रियग्राह्यं, कट्वम्लरसत्वं रसनेन्द्रियग्राह्यं, तीक्ष्णातसीगन्धत्वं घ्राणेन्द्रियग्राह्यं, ओषचोषपरिदाहादिका वेदनाविशेषाः प्रश्नग्राह्याः; श्लेष्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु स्निग्धपैच्छिल्यादिकं त्वगिन्द्रियग्राह्यं, श्वेतत्वं चक्षुरिन्द्रियग्राह्यं, माधुर्यादि रसनेन्द्रियग्राह्यं, विस्रगन्धादित्वं घ्राणेन्द्रियग्राह्यं, कण्डूगुरुत्वादिवेदनाविशेषाः प्रश्नग्राह्या इति । वैद्यो जानीयादिति कान्? व्याधीन्; अधिकारवशादक्षरैरनुक्तानपि; केषु सत्सु? षड्विधेष्वपि विज्ञानाभ्युपायेषु आत्मसदृशेषु वातपित्तश्लेष्मसदृशेषु; कैर्जानीयात्? तत्स्थानीयैः तेषां शब्दादीनां स्थानानि श्रोत्रादीनि, तेषु अधिकृतैः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः तत्स्थानीयैः; एतेन एतदुक्तं वातादिलिङ्गैः आयुर्वेदेषु अनिर्दिष्टनामधेयानपि व्याधीन् कुशाग्रमतिर्वैद्यो जानीयादिति । पञ्जिकाकारस्तु दर्शनादिपरीक्षां त्रिविधामेव पठति । मिथ्यादृष्टा विकारा हि इत्यादिश्लोकान्ते "तस्मात् परीक्ष्याः सततं भिषजा सिद्धिमिच्छता । युक्त्यैव व्याधयः सर्वे प्रमाणैर्दर्शनादिभिः—" इति श्लोकमधीते, व्याख्यानयति च—दर्शनादिभिरित्येवं कर्तव्ये यत्प्रमाणैरित्यधिकं करोति, तदधिकप्रमाणप्राप्त्यर्थं, तेन गन्धरसशब्दानामप्यवरोधः; ये त्वत्राक्षरैः षड्विधामपि परीक्षां पठन्ति, तेषां सम्यक् शास्त्रावबोधो नास्तीति भाषते । आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानीयैर्जानीयात् इत्यपि न पञ्जिकाकारः पठति ॥ ५ ॥

भवति चात्र ।

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ॥
तथा दुष्परिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥ ६ ॥

मिथ्यादृष्टा इति रोगिणो विकारा ये मिथ्यादृष्टा असम्यक् दृष्टाः, तथा दुराख्याताः रोगिणा न याथातथ्येनोक्ताः, तथा दुष्परिमृष्टाः दुष्परिमर्षिताः, ते भिषजं मोहयेयुः, एवमविज्ञाता ये रोगास्तान् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेत्, याप्यान् यापयेत्, असाध्यान्नोपक्रमेत्, परिसंवत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्जयेत् ॥ ७ ॥

एवमित्यादि साध्यं द्विविधं सुसाध्यं दुःसाध्यं च; असाध्यं द्विविधं याप्यं प्रत्याख्येयं च । परिसंवत्सरेत्यादि यदि हि एकदोषजास्ते भवेयुरेवं तेषां तद्दोषप्रशमनर्तुषु प्रशमो भवेत् अल्पता वा, स च न भवति, तेन तेषां त्रिदोषजत्वाधिगमः, अतस्तान् परिवर्जयेत्; अथवा संवत्सरेणोत्तरोत्तरधात्वनुक्रमादसाध्यत्वं वा; प्रायशः प्रायशो बाहुल्येन, नावश्यतया; तेन केचिद्रक्तगुल्मादयः संवत्सरानन्तरमुपक्रमयोग्या भवन्ति, अर्दितस्तु त्रिभिर्वर्षैः साध्य इति ॥ ७ ॥

तत्र साध्या अपि व्याधयः प्रायेण एषां दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति । तद्यथा—श्रोत्रियनृपतिस्त्रीबालवृद्धभीरुराजसेवककितवदुर्बलवैद्यविदग्धव्याधिगोपकदरिद्रकृपणक्रोधनानामनात्मवतामनाथानां च; एवं निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ॥ ८ ॥

तत्र साध्या इत्यादि । श्रोत्रियेति श्रोत्रियस्य वेदार्थपरिपालनपरस्य नित्यं स्नानादिभिर्व्याधिपरिवृद्धिः; नृपतेरपि स्वातन्त्र्यात् यत्किञ्चनकारित्वात्, अन्ये तु सौकुमार्यात् क्रियाऽसहत्वात्; स्त्रीणां लज्जया वेगाद्युपरोधात् गुह्यव्याधेरप्रकाशनाच्च; बालवृद्धयोर्विरेचनादिक्रियाऽयोग्यत्वेन अल्पक्रियत्वात्, अन्ये तु बालवृद्धवनिताः सुकुमारशरीरत्वात् भेषजासहिष्णवः; भीरुरल्पसत्त्वत्वान्न शक्नोति सोढुं क्रियां; राजसेवकस्य राजायत्तत्वात्; कितवस्य व्यसनित्वात्, कितवः द्यूतकारः; दुर्बलस्य बालवृद्धयोरिव; वैद्यविदग्धस्य अभिमानेन निर्दिष्टान्यथाकारित्वात्, वैद्यविदग्धः वैद्याभिमानी, पल्लवग्राहीत्यर्थः; व्याधिगोपकस्य व्याधेरकथनादेव; दरिद्रस्य द्रव्याभावत्वे औषधाभावात्; कृपणस्य लोभेन भेषज्यानुपादानात्; क्रोधनस्य कोपेन रोगवृद्धेः; अनात्मवतोऽपथ्याचरणत्वात्, अनात्मवान् अजितेन्द्रियः; अनाथानां परिचारकाभावात्, अनाथाः एकाकिनः ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

स्त्रीभिः सहास्यां संवासं परिहासं च वर्जयेत् ॥
दत्तं च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्भिषग्वरैः ॥ ९ ॥

इदानीं वैद्यस्य विशिखायामन्तःपुरचारिणः प्रमाददोषद्वारं नियमयन्नाह,—भवति चात्रेत्यादि । सहास्यां एकत्रस्थितिं, संवासं प्रतिवेशवासितां, परिहासं हास्यं, अन्नादन्यदिति अन्नं तु अन्नपानद्रव्यं गृह्णीयात्, तस्य वृत्तिहेतुत्वात्, राज्ञानुमतं तु सर्वमेव गृह्णीयात् इति । संवासमित्यत्र केचित् संवादमिति पठन्ति९

इति डल्हनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

अथात इत्यादि । क्षारशब्दः पाकविधिभ्यां सह संबध्यते॥१॥२॥

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमः, छेद्यभेद्यलेख्यकरणात् त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचारणाच्च ३

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः इति शस्त्राणि मण्डलाग्रादीनि, अनुशस्त्राणि त्वक्सारादीनि, तेभ्यः क्षारः प्रधानतमः, द्वे पुनरनुशस्त्रे अग्निजलौकाख्ये परिशिष्टे; यदुक्तं—'विधिः प्रवक्ष्यते पश्चादग्निक्षारजलौकसाम्'—इति, एषां त्रयाणां प्राधान्यमस्ति अतएवैषां पृथगध्यायः; अत्र जलौकसः प्रधानं, अग्निः प्रधानतरः, क्षारस्तु प्रधानतमः। क्षारादग्निर्गरीयानित्यत्र यथा न विरोधस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः। कस्मात् क्षारस्य प्राधान्यमित्यत आह,—छेद्येत्यादि। छेद्यादीनि कर्माणि अग्निजलौकसोर्न संभवन्ति तेन ताभ्यां सकाशात् क्षारस्य प्राधान्यं, त्रिदोषघ्नत्वं क्षारस्य नानौषधिसमवायादित्यादिना साधयिष्यति। विशेषक्रियावचारणं यथा पित्तार्शःसु विशेषेणावचारणम् ॥ ३ ॥

तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः ॥ ४ ॥

क्षारस्य निरुक्तिं कुर्वन्नाह,—तत्र क्षरणादित्यादि। क्षरणात् दुष्टत्वङ्मांसादिचालनात् शातनादित्यर्थः, अन्ये तु क्षरणाद्दोषाणां चालनात्; क्षणनात् त्वङ्मांसादिहिंसनात्। क्षपणादिति केचित् पठन्ति; क्षपणं शोधनमभिप्रेतम् ॥ ४ ॥

नानौषधिसमवायात् त्रिदोषघ्नः, शुक्लत्वात् सौम्यः; तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा, आग्नेयौषधिगुणभूयिष्ठत्वात्; कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पचनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः कृम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्ता पुंस्त्वस्य चातिसेवितः ॥ ५ ॥

क्षारगुणकर्माह—नानौषधिसमवायादिति समवायः संयोगः; यतोऽयं क्षारोऽनेकौषधिसमवायात् त्रिदोषघ्नः अतः पित्तार्शःस्वपि यौगिकत्वमस्य। शुक्लत्वात् सौम्यः इति अस्याग्रे केचिदपिशब्दं लुप्तनिर्दिष्टं वर्णयन्ति व्याख्यानयन्ति च, न केवलमुष्णः सौम्योऽपि इति, तेनास्य वक्ष्यमाणमुष्णत्वमपि न विरुध्यते। दहनपचनदारणशक्तिरविरुद्धा हिमानीवत्। पाचन इति द्विविधोऽपि क्षारः, अत्र व्रणशोथस्य प्रतिसारणीयः पाचनः, अन्नाजीर्णस्य पानीयः पाचनः, विलयनः शोफस्य वातकफभूयिष्ठस्य, संशोधनः दुष्टव्रणस्य, रोपणः शुद्धव्रणस्य, अत्र योगशक्तिप्रभावात् तिलयवकल्कवत् क्षारस्य शोधनरोपणत्वं न विरुध्यते; शोधन एवायं क्षारः, शुद्धस्तु व्रणः स्वयमेव रोहति इत्यन्ये; न हि शुद्धे व्रणे रोपणार्थं क्षारोऽवचार्यते शिरादिक्षणनभयात्; तस्मात् पारम्पर्येण रोपण इति, केचिदस्य रोपणत्वं न पठन्त्येव; शोषणः व्रणक्लेदस्य, स्तम्भनः शोणितातिप्रवृत्तेः, उपहन्तृशब्दः कृम्यादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते। कृमयो बाह्याभ्यन्तरास्तेषां द्विविधः क्षार एव उपहन्ता; आमः अपक्वरसः, मेदः रोगविशेषः, एतेषां पानीयः एवोपहन्ता; पुंस्त्वस्य शुक्रस्य ॥ ५ ॥

स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तगुणकर्मणः क्षारस्य द्वैविध्यं दर्शयन्नाह,—स द्विविध इत्यादि। प्रतिसारणीयः प्रतिसारणार्हः, पानीयः पानार्हः, क्षारोदकमित्यर्थः; ये चान्येऽपि पाक्यसर्जिकायवक्षारा यथारोगं वक्ष्यास्तेषां चूर्णवटकावलेहादिषु प्रयोगः कर्तव्यः ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिसारणीयः कुष्ठकिटिभदद्रुमण्डलकिलासभगन्दरार्बुददुष्टव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषादिषु उपयुज्यते, सप्तसु च मुखरोगेषु उपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भेषु, तिसृषु च रोहिणीषु; एतेषु चैव अनुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम् ॥ ७ ॥

प्रतिसारणीयस्य विषयं दर्शयन्नाह,—तत्र प्रतिसारणीय इत्यादि। किटिभः कुष्ठविशेषः; तस्य पृथगविधानं नियमेन प्रतिसारणीयसाध्यत्वज्ञापनार्थम्, दद्रुमण्डलं दद्रोः मण्डलं; किलासं त्वग्गतं चित्रकुष्ठं; चर्मकीलोऽर्शोनिदानपठितः; न्यच्छव्यङ्गौ क्षुद्ररोगनिदानोक्तौ; बाह्यशब्दः विद्रधि-कृमिविषाभ्यां प्रत्येकं संबध्यते, विषादिष्विति आदिशब्दात् वल्मीकादीनां ग्रहणम्; 'बाह्यकृमिविशेषादिषु' इति केचित् पठन्ति; के ते सप्त मुखरोगा येषु क्षार उपयुज्यते, इत्याह—उपजिह्वेत्यादि।—उपजिह्वादीन् रोगान् मुखरोगनिदाने वक्ष्यति। तिसृणां रोहिणीनां ग्रहणं सन्निपातरक्तजयोरसाध्यत्वज्ञापनार्थम्। कुतः पुनरुपजिह्वादिभ्योऽन्येषु मुखरोगेषु क्षारो नोपयुज्यत इत्याह,—एतेष्वेवेत्यादि। अत्र अनुशस्त्रं क्षार एव। 'एतेष्वनुशस्त्रनिपातनम्' इति क्वचित् पाठः ॥ ७ ॥

पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निसङ्गाजीर्णारोचकानाहशर्कराश्मर्यभ्यन्तरविद्रधिकृमिविषार्शःसु चोपयुज्यते ॥ ८ ॥

पानीयविषयं दर्शयन्नाह,—पानीयस्त्वित्यादि। गरः कृत्रिमं विषं, दूषीविषमित्यन्ये; अग्निसङ्गः इति अग्निः सज्यते लीयते यस्मात् यस्मिन् वा असौ अग्निसङ्गः, तेन वातश्लैष्मिकग्रहणीविसूचिकालसकविलम्बिकादिविकारा गृह्यन्ते; शर्करा वातेन भिन्नाऽश्मरी शर्करेत्युच्यते ॥ ८ ॥

अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिबालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः ॥ ९ ॥

क्षारस्य येषु अयौगिकत्वं तानाह,—अहितस्त्वित्यादि। भ्रमः चक्रारूढस्येव भ्रमणं, मदः विषमद्यशोणितोत्थो विकारः पूगफलेनेव मत्तता, मूर्च्छा चेतनाच्युतिः, परीतशब्दो भ्रमादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते ॥ ९ ॥

तं चेतरक्षारवद्दग्ध्वा परिस्रावयेत्; तस्य विस्तारोऽन्यत्र ॥ १० ॥

तत्र पानीयक्षारपाके विधिं च संक्षेपेण दर्शयितुमाह,—तं चेतरक्षारवदित्यादि। इतरक्षारवत् प्रतिसारणीयवत्; यथा प्रतिसारणीयस्य काष्ठदाहः षड्गुणोदकपाकस्त्रिभागशेषानन्तरं

परिस्रावणं तद्वत् पानीयस्यापि पाकविधिः स्रावणं च द्वितीयपाकवर्जं, पानीयक्षारोदकप्रमाणं उत्तमा मात्रा पलं, मध्यमा कर्षत्रयं, अधमा अर्धपलम् ।अन्यत्र गुल्मादिषु अध्यायेषु ॥ १० ॥

अथेतरस्त्रिविधो मृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्च। तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्य प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसितमुष्ककमधिवास्य मन्त्रवद्बलिकर्मोपहरेत्; ततो अपरेद्युः पाटयित्वा (अभिमन्त्र्यानेन मन्त्रेण—

'अग्निवीर्य महावीर्य मा ते वीर्यं प्रणश्यतु ।
इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्यं करिष्यसि ।
मम कार्ये कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥'

श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात्।) खण्डशः प्रकल्प्य अवपाट्य सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य निर्वाते देशे निचितिं कृत्वा तिलनालैरादीपयेत्। अथोपशान्तेऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृह्णीयाद्भस्मशर्कराश्च। अथ अनेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकबिभीतकारग्वधतिल्वकार्कस्नुह्यपामार्गपाटलानक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्निमन्थाश्वतस्रश्च कोशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत्। ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैः एकविंशतिकृत्वः परिस्राव्य महति कटाहे शनैर्दर्व्या अवघट्टयन् विपचेत् । स यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्य इतरं विभज्य च पुनरग्नावधिश्रयेत्। तत एव च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्धं वा अपनयेत्। ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः कृत्वा आयसे पात्रे तस्मिन्नेव क्षारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणेऽष्टपलसंमितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अथैनमागतपाकमवतार्य सुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेष मध्यमः ॥ ११ ॥

एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहिमो मृदुः॥ १२ ॥

अथेतरस्त्रिविधो मृदुरित्यादि । इतरः प्रतिसारणीयः; अथेतरो मृदुरित्याद्यत्र केचिन्न पठन्ति । प्रतिसारणीयस्य पाकविधिं निर्देष्टुमाह,—तं चिकीर्षुरित्यादि । तं प्रतिसारणीयं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः; तं चिकीर्षुरित्यत्र 'अथेतरं चिकीर्षुः' इति केचित् पठन्ति; अथशब्दो मङ्गलार्थः, इतरं प्रतिसारणीयम् । गिरिसानुजं पर्वतोपरिजातं, गिरिसानुजमिति जाङ्गलदेशोपलक्षणमित्यन्ये । शुचिरुपोष्येत्यत्र 'शुचिरुपवसन्' इति केचित् पठन्ति । अनुपहतं दवाग्निगराद्यनुपहतम् । असितमुष्ककं कृष्णपुष्पमोक्षकं, न श्वेतादिपुष्पम् । अधिवास्य मन्त्रवत् बलिकर्मोपहरेत् इत्यर्थः । केचिदस्याग्रे "मन्त्रेणानेनाभिमन्त्र्य, 'अग्निवीर्य! महावीर्य! मा ते वीर्यं प्रणश्यतु । इहैव तिष्ठ कल्याण! मम कार्यं करिष्यसि । मम कार्ये कृते पश्चाद्देवलोकं गमिष्यसि । श्वेतरक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात्" इति पठन्ति; अयं च निबन्धेषु न पठ्यते । अन्ये त्वत्र "प्राङ्मुखोपगतस्तत्र बलिं दत्त्वा चतुर्दिशम् । वृक्षाभ्यासे ततो ब्रूयात् प्राञ्जलिः प्रयतः शुचिः । निवसन्तीह भूतानि" इत्यादि अधिवासनमन्त्रं पठन्ति, भोजेऽप्येवमेव पठ्यते इति च वदन्ति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । खण्डशः प्रकल्प्य बहून् खण्डान् कृत्वा । अवपाट्य तान् खण्डान् पुनः पाटयित्वा; अपरेद्युः पाटयित्वेत्यत्र स्थाने 'प्रभाते वैकृतमद्भुतं न पश्येत् तदोपकल्पयेत्' इति क्वचित् पाठः । वैकृतं तरुशाखाभङ्गादि, अद्भुतं रुधिरवर्षादि, इति च तस्य व्याख्यानम् । निचितिः काष्ठानां औत्तराधर्येणावस्थितिः, केचिदत्र चितिं कृत्वेति पठन्ति, चितिं दाहस्थानमिति वदन्ति व्याख्यानयन्ति च । तिलनालैरादीपयेत् तिलनालदीपनात् शक्त्यतिशयो भवति । निचितिं कृत्वेत्यस्याग्रे केचित् 'सुधाशर्कराः प्रक्षिप्य' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—सुधाशर्कराः सुधापाषाणाः । भस्मशर्कराश्च इति दह्यमानार्द्रकाष्ठरसे शर्करैवान्योऽन्यसंहता भस्मशर्करेत्युच्यते, तां च पृथक् गृह्णीयात्; पृथक् ग्रहणं भिन्नप्रयोजनार्थं; तिलभस्मनः क्षारोदककरणं, भस्मशर्करा पुनः क्षारद्रव्यसमवायिनी । अन्ये तु पृथक् गृह्णीयादित्यस्याग्रे कटशर्करा भस्मशर्कराश्चेति पठन्ति; कटशर्करा अदग्धसुधापाषाणाः, भस्मशर्करास्तु क्षारद्रव्यैः सह दग्धाश्चूर्णपाषाणा इति च व्याख्यानयन्ति । एष दाहकल्पः । अथानेनैवेत्यादि । अथानेनैव विधानेनेत्यनेन निवातदेशनिचितिस्तिलनालदीपनं च लभ्यते, गिरिसानुजं इत्यस्य जाङ्गलदेशोपलक्षणत्वं, तेनेहापि कुटजादीन्यपि जाङ्गलानि गृह्यन्ते । मुष्ककस्य कुटजादीनां च एकदेशकल्पनत्वेऽपि पृथक्दाहविधानं कुटजादिभस्मनो मुष्ककभस्मनो भागाधिक्यख्यापनार्थं, भागाधिक्यं च 'ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिः'—इत्यत्र वक्ष्यामः । अन्ये तु मुष्ककेण एकेनापि क्षारो भवति इति पृथग्विधानं बोधयति । पलाशः किंशुकः, अश्वकर्णः पूर्वदेशे गन्धमुण्डपिप्पलसदृशः, पारिभद्रकः देवदारुः, अन्ये तु रक्तकुसुमः कण्टकीवृक्षविशेषः स्वनाम्ना प्रसिद्धः, तिल्वकः स्वनामप्रसिद्धः, इन्द्रवृक्षः कुटज एव, द्विविधो हि कुटजः बृहत्फलश्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान्, अणुफलवृन्ता श्यावारुणपुष्पा स्त्री; आस्फोता शारिवा, कोषातकी घोषकः; सा चतुर्विधा बृहत्फला अल्पफला पीतपुष्पी श्वेतपुष्पा इति । समूलफलपत्रशाखा इति कुटजादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । केचित् कुटजादि कोषातक्यन्तं समस्य पठन्ति । ततः क्षारद्रोणमित्यादि ततः मुष्ककुटजादिदाहानन्तरम् । क्षारद्रोणं इति मुष्ककभस्मनो द्वौ भागौ कुटजादिभस्मन एको भाग इति मिश्रीकृतं क्षारद्रोणमुच्यते । उदकद्रोणैः षड्भिः इति भस्मद्रव्यात् षड्गुणोदकपरिभाषया; अनयैवान्यत्रापि क्षारपाक-

विधौ क्षारकल्पनं; पक्षान्तरं दर्शयति,—मूत्रैर्वा यथोक्तैरिति दुन्दुभिस्वनीयकल्पोक्तैरित्यर्थः; तथाहि—'गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेत्'—इति; अत्रापि क्षारकल्पेनेति वचनात् भस्मद्रव्यान्मूत्रस्य षड्गुणत्वमुक्तम् । एकविंशतिकृत्वः परिस्राव्य इति एकविंशतिवारान् वस्त्रेण गालयित्वा । अवघट्टयन् चालयन्, तावत् पचेत् यदा भवत्यच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्चेति । एते अच्छादयो गुणास्त्रिभागावशेषे क्षारोदके भवन्ति । तं क्षारक्वाथम् । आदाय गृहीत्वा । इतरं विभज्य क्षारभस्मकल्कं; इतरद्विसृज्येति क्वचित् पाठः, तत्र इतरत् भस्मकिट्टभूतम् । अधिश्रयेत् दापयेत् । तत एव क्षारोदकात् । कुडवमध्यर्धं वाऽपनयेत् इति कुडवं अष्टौ पलानि अपनयेत्; अध्यर्धमित्यत्र कुडवमिति संबध्यते, तेनाध्यर्धं कुडवं द्वादशपलानि वा अपनयेत् । अन्ये त्वत्र द्वैगुण्यं न मन्यन्ते । एतद्धि क्षारोदकापनयनं कटशर्करादीनां निषेकार्थं पेषणार्थं च; अन्ये तु कटशर्करादीनां भागप्रमाणज्ञापनार्थमिति वदन्ति । तेन कटशर्करादीनि द्रव्याणि प्रत्येकं कुडवप्रमाणानि अध्यर्धकुडवप्रमाणानि वा आवपेदित्यर्थः । ततः कटशर्केरेत्यादि कटशर्करा गाङ्गेष्ठी, भस्मशर्करा अत्रैवाध्याये पूर्वं व्याख्याता; अन्ये तु कटशर्कराभस्मशर्करयोरन्यथा व्याख्यानं कुर्वन्ति तदप्यत्रैवाध्याये कथितम् । क्षीरपाकः जलशुक्तिः । आयसे पात्रे लौहे भाजने, ते अग्निवर्णाः कृत्वा । तस्मिन्नेव क्षारोदके पूर्वोपनीते कुडवे अध्यर्धकुडवे वा । निषिच्य प्रक्षिप्य । अत्रैषां कटशर्करादीनां अनिर्दिष्टप्रमाणत्वात् समा भागा इत्येके; समभागश्चात्र प्रत्येकमष्टपलानि; एवं च द्वात्रिंशत् पलानि भवन्ति; एतेन द्विद्रोणेऽष्टपलसंमितमित्यपि प्रमाणमनुकूलितं भवति; द्विद्रोणे षोडशांशश्चावापभागो ज्ञापितो भवति । अन्ये तु अष्टपलसंमितमिति कटशर्करादीनां प्रत्येकं द्वे द्वे पले इत्येवमष्टपलत्वं मन्यन्ते । तत्र शङ्खनाभिप्रधानत्वादेव क्षारः स्यात्; एवं च विश्वामित्रभोजोक्तभागकल्पना निरस्ता; तदुक्तं भागग्रहणेऽपि शङ्खनाभेरप्राधान्यं स्यात् (?) । द्विद्रोणग्रहणेन त्रिभागावशेषं क्षारोदकं सर्वत्र परीभाषयन्तीति । वृद्धास्तु प्रायेण हि विमिश्रितक्षारद्रोणमाहुः; उदकद्रोणैः षड्भिरिति षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतौदकपलैः सह विपचेदित्यर्थः; ततस्तस्य पच्यमानस्य तैक्ष्ण्योष्णरक्तपिच्छिलादयो गुणाः षोडशांशावशिष्टषण्णवतिपलप्रमाणे भवन्ति । अन्ये तु वदन्ति न चात्र चतुर्भागाद्यवशेषणादिपरिभाषा व्याप्रियते, तस्मात् शनैः शनैस्तावत् विपचेत् यावद्रागादिगुणयुक्तः क्वाथो भवति क्षारसंज्ञितमिति । षण्णवतिपलप्रमाणे तु क्षारोदके कटशर्करादीनां समभागानां चतुर्थांशं आवापमिच्छन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रतीवापे यथालाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकीपूतिकप्रवालतालपत्रीविडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुवचातिविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतीवापः। स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्णः १३

सप्रतिवापं पाक्यसंज्ञं तीक्ष्णं प्रतिपादयन्नाह;—प्रतीवापे यथालाभमित्यादि । प्रतीवापे इति क्षिप्ते आवापे पुनर्द्रव्यप्रक्षेपः प्रतीवापः । द्रवन्ती दन्तीभेदा संवरीति भादालके, लाङ्गलकी कलिकारिका, पूतीकप्रवालाः कण्टकीकरञ्जपल्लवाः, अन्ये तु चिरिबिल्वपल्लवं पत्रं चेति पठन्ति, तालपत्री मूषली, कनकक्षीरी कङ्कुष्ठमित्यन्ये, शुक्तिप्रमाणाः प्रत्येकमर्धपलप्रमाणाः । स एव सप्रतिवापः पक्वः पाक्यस्तीक्ष्ण इति स एव संव्यूहिमसंज्ञः क्षारः दन्त्यादिद्रव्यप्रतिवापेन सहितः पक्वः पाक्यसंज्ञो भवति तीक्ष्णश्चेत्यर्थः । न चास्य तीक्ष्णदोषः, कुतः? अतितीक्ष्णः क्षारस्य दोषः। अन्ये तु 'स एवायं सप्रतिवाप' इत्यादि पाठस्थाने 'स च पूर्ववत् पक्वस्तीक्ष्ण' इति पठन्ति ॥ १३ ॥

तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः ॥ १४ ॥

तेषां क्षाराणां ॥ १४ ॥

क्षीणबले तु क्षारोदकमावपेद्बलकरणार्थम् ॥१५॥

कालवशात् हीनौषधिवशाद्वा मृदौ क्षारे बलकरणाय आवापमाह,—क्षीणबले त्वित्यादि । क्षीणबले हीनशक्तौ क्षारे क्षारोदकमावपेत्, पूर्वकल्पेन कृतं क्षारोदकं प्रतिक्षिपेत्, प्रक्षिप्य पुनर्विपचेदिति । बलकरणार्थं तीक्ष्णादितोपचयार्थम् ॥ १५ ॥

भवतश्चात्र ।

**नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः॥
अविष्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः १६**

क्षारगुणदोषान् प्रतिपादयन्नाह,—भवतश्चात्र नैवातीत्यादि । अतिशब्दस्तीक्ष्णमृदुशुक्लैः सह प्रत्येकं संबध्यते; अनतिशुक्लत्वात् प्रतिवापाल्पता सूचिता भवति, अनतिशब्दं शुक्लेन संबध्नन्ति । श्लक्ष्णः अकर्कशः; अन्ये तु श्लक्ष्णस्थाने 'मृत्स्न' इति पठन्ति, मृत्स्नस्त्वगिन्द्रियसुखः । अविष्यन्दी योऽवचारितो न प्रसर्पति । शिवः इति सौम्य उच्यते, शिवस्थाने केचित् 'सम' इति पठन्ति, तत्र नातिसान्द्रो नातिद्रव इत्यर्थः । शीघ्रः शीघ्रकारी । केचित् क्षारगुणेषु मध्ये 'सुखनिर्वाप्यो दोषघ्नः' इति गुणद्वयं पठन्ति सुखनिर्वाप्यः सुखनिर्वर्त्यः, दोषघ्नो दोषमात्रानुसारी; दोषशब्दोऽत्र व्याधौ वर्तते इति च व्याख्यानयन्ति । नैवातितीक्ष्ण इत्यादिना एवमष्टसंख्या लब्धा पुनरष्टगुण इति यत् कृतं तत् कण्डूयनादिगुणातिरेकत्वनिषेधार्थम् ॥ १६ ॥

**अतिमार्दवश्वैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः ॥
सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥ १७ ॥**

परिहारार्थं दोषानभिकृत्याह,—अतिमार्दवेत्यादि । अतिशब्दो मार्दवश्वैत्यादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । श्वैत्यं शुक्लता । केचित् क्षारदोषान् सार्धश्लोकेनाधीयते । तद्यथा,—"अत्यौष्ण्यमतिपैच्छिल्यमतितैक्ष्ण्यं विसर्पिता । अत्यर्थं मार्दवं शैत्यं अत्यर्थं सान्द्रमेव च। हीनौषधमविपक्वत्वं क्षारदोषा नव स्मृताः"—इति । अत्यर्थशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । संख्येयनिर्देशादेव संख्या प्राप्ता, पुनर्नवेति संख्याकरणं क्षारातिसेवया पुंस्त्वहन्त्-

त्वदोषसंख्याशङ्कानिरासार्थम् । केचित् क्षारदोषाश्च पठन्ति, उक्तगुणविपर्ययेणैव दोषाणां लब्धत्वादिति ॥ ७ ॥

तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निवातातपे देशेऽसंबाधेऽग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेन उपसंभृतसंभारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्य अवघृष्य अवलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया क्षारं प्रतिसारयेत्; दत्त्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत ॥ १८ ॥

इदानीं क्षारप्रतिसारणविधिमधिकृत्याह,—तत्र क्षारसाध्येत्यादि । क्षारसाध्यव्याधिव्याधितं इति क्षारस्य साध्यो यो व्याधिस्तेन व्याधितं दुःखितम् । निर्वातातपे देशे इति निःशब्दो वातातपाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते, असंबाधे असंकीर्णदेशे, अग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेन इति प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेष्वित्यादिकेन विधिना; अस्य च क्षारं प्रतिसारयेदित्यनया क्रियया संबन्धः । उपसंभृतसंभारं इति यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकेत्यादिसमीपस्थापितोपकरणम् । ततः संभृतसंभारानन्तरम् । अस्य व्याधितस्य, तमवकाशं तं प्रदेशम्, निरीक्ष्येति व्याध्याकारविज्ञानार्थं, अवघृष्येति पित्तदुष्टं, अवलिख्येति वातदुष्टं सुप्तकठिनत्वचम्, प्रच्छयित्वेति कफदुष्टं कण्डूश्वयथुप्रबलं, पश्चाच्छलाकया क्षारं प्रतिसारयेदित्यर्थः; क्षारं प्रतिसारयेदित्यस्य स्थाने क्षारं पातयित्वेति केचित् पठन्ति । कालावधिं प्रतिपादयति—दत्त्वा वाक्शतमात्रमित्यादि ।—वाक्शतं शतगुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्तं कालं क्षारावचारणं; वाक्शतमात्रमिति मात्रग्रहणेनैतद्बोधयति—एतावता कालेन यो दहति स यथोक्तगुणः क्षारः । अन्ये मात्रस्थाने एवशब्दं पठन्ति, वाक्शतमेव नाधिकं न न्यूनं चेति च व्याख्यानयन्ति । इदानीं क्षारस्य प्रतिदोषं लेपप्रमाणमवचारणकालं च नियमयन्नाह,—पद्मपत्रसम इत्यादि । इमं च पाठं केचिदाचार्या न पठन्ति, स चाभावात् समग्रो न लिखित इति ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम् ॥

सम्यग्दग्धलक्षणं वक्तुमाह,—तस्मिंन्निपतित इति । कुतः? तत्र कृष्णताभावादिति । एतत्तु सामान्यं सम्यग्दग्धलक्षणम् ॥—

तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः ॥ १९ ॥
अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते ॥
इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥ २० ॥
अम्लकाञ्जिकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ॥
प्रपेष्य समभागानि तेनैनमनुलेपयेत् ॥ २१ ॥

सम्यग्दग्धे पश्चात्कर्माह—तत्राम्लवर्ग इति । अम्लवर्गः सौवीरकतुषोदकधान्याम्लादिः । स्थिरमूलत्वात् दृढमूलत्वादित्यर्थः । न शीर्यते न शटति । इदं इति अग्रे वक्ष्यमाणम् । तत्र इति अशीर्यमाणे क्षारदग्धे, समग्रं सर्वं, अवचारयेत् प्रयोजयेत् । तदेवालेपनमाह,—अम्लेत्यादि । अम्लकाञ्जिकबीजानि इति अम्लकाञ्जिकाधःस्थितद्रव्याणि । तेन इति समभागपिष्टेनाम्लकाञ्जिकबीजादिना । एवं क्षारदग्धम् ॥ १९ ॥ २० ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ॥

क्षारकृतव्रणरोपणोपायमाह,—तिलकल्क इति ॥—

रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च योजितः ॥ २२
आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं क्षारः प्रशाम्यति ॥
एवं चेन्मन्यसे वत्स ! प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ २३
अम्लवर्ज्यान् रसान् क्षारे सर्वानेव विभावयेत् ॥
कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणोऽनुरसस्तथा ॥
अम्लेन सह संयुक्तः सतीक्ष्णलवणो रसः ॥ २४ ॥
माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ।
माधुर्याच्छममाप्नोति वह्निरद्भिरिवाप्लुतः ॥ २५ ॥

अग्नितुल्यस्य क्षारस्याग्नेयेन काञ्जिकेन कथं शमनमित्याशङ्क्याह,—रसेनेत्यादि । अम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेनाग्नेयेन योजितोऽग्नितुल्यः क्षारः कथं प्रशाम्यतीत्यर्थपिण्डः । उत्तरमाह,—एवंचेन्मन्यसे वत्सेत्यादि । विभावयेत् जानीयात् इत्यर्थः । कटुकस्तत्र भूयिष्ठः इति तत्र पञ्चरसे क्षारे कटुकोऽनुरसः, लवणस्तु भूयिष्ठः इति योज्यम्; केचित् कटुकमेव भूयिष्ठं मन्यन्ते; तत्र, यतो जना अम्लभक्षणे माधुर्यार्थं लवणमेव रसं प्रयुञ्जते, लवणवर्गे क्षारस्य पठितत्वाच्च कटुवर्गे चापठितत्वात्; यद्येवं स खल्वाग्नेयौषधिभूयिष्ठत्वात् कटुक इति तर्हि कथं? उच्यते, लवणवर्गे पाठादेव क्षारस्य लवणत्वेऽपि सिद्धे कटुक इति विध्यर्थमेव । स तीक्ष्णो लवणो रसः इति स क्षार एवंगुणः । अद्भिःपानीयैराप्लुतो वह्निरिव लोके ॥ २२—२५ ॥

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्रावश्च ॥—

इदानीं चिकित्सान्तरकथनाय पुनः सम्यग्दग्धलक्षणमाह,—तत्र सम्यग्दग्ध इति । तत्रेति सम्यग्दग्धादिमध्ये । लाघवमङ्गानाम् । कृते क्षारनिर्वापणे एते विकारोपशमादयो लक्षणान्युत्तरकालं ज्ञेयानि, एतद्विकारोपशमादिकं किंचित्तात्कालिकं लक्षणं किंचिदुत्तरकालिकं इत्यन्ये ॥—

हीनदग्धे तोदकण्डुजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च ॥—

हीनदग्धलक्षणमाह,—हीनदग्ध इति । हीनदग्धे तोदादयो वातश्लैष्मिकाः । जाड्यं जडता । अन्ये त्वत्र दुर्दग्धे तोददाहकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च इति पठन्ति, तस्मिन् स्थाने एतानि वातपित्तकफरक्तप्रकोपकार्याणीति च व्याख्यानयन्ति ॥—

अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावाङ्गमर्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा ॥ २६ ॥

अतिदग्धलक्षणमाह,—अतिदग्धे दाहेति । अतिदग्धे दाहपाकादयः पैत्तिकाः, रागः रक्तता, अङ्गमर्दः वेदनाविशेषः, क्लमः ग्लानिः ॥ २६ ॥

क्षारदग्धव्रणं तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत ॥ २७ ॥

क्षारदग्धव्रणव्यापच्चिकित्सां वक्तुमाह,—क्षारदग्धव्रणमिति । अन्ये तु यथादोषं यथाविधिः इति पठन्ति, हेतुव्याधिप्रत्यनीकेन विधिना इति व्याख्यानयन्ति ॥ २७ ॥

अथ नैते क्षारकृत्याः—तद्यथा—दुर्बलबालस्थविरभीरुसर्वाङ्गशूनोदरीरक्तपित्तिगर्भिणीऋतुमतीप्रवृद्धज्वरीप्रमेहोरःक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छोपद्रुतक्लीबापवृत्तोद्वृत्तफलयोनयः ॥ २८ ॥

अतः क्षारस्य द्विविधस्यापि येषु प्रतिषेधस्तानाह,—अथ नैते क्षारकृत्या इति । एषु च यथादोषं केषुचिदेव प्रतिसारणीयक्षारनिषेधः, केषुचित् पानीयनिषेधः, केषुचिदुभयनिषेधः । सर्वाङ्गशूनोदरी इति सर्वाङ्गशूनो य उदरी तस्यैव क्षारनिषेधः, क्षत उरःक्षतस्तेन क्षीणः, तृष्णामूर्च्छोपद्रुतः इति उपद्रुतशब्दः तृष्णामूर्च्छाभ्यां सह प्रत्येकं संबध्यते, क्लीबः क्षीणशुक्रः, अशुक्रस्य पुनः क्षाराधिकार एव नास्ति; उद्वृत्तापवृत्तफलयोनयः इति उद्वृत्तापवृत्तशब्दौ फलयोनिभ्यां सह प्रत्येकं संबध्येते; अत्र फलं अण्डं, योनिर्गर्भाशयः, उद्वृत्तफलः स्थानादूर्ध्वगताण्डः, अपवृत्तफलः स्थानात् स्रस्ताण्डः; उद्वृत्तयोनिः स्थानादूर्ध्वगतयोनिः, अपवृत्तयोनिः स्थानात् स्रस्तयोनिः; अन्ये तु फलयोनिशब्देन समुदितेन गर्भाशयमाचक्षते, तत्रायमर्थः—उद्वृत्तफलयोनिः स्थानादूर्ध्वगतगर्भाशया, अपवृत्तफलयोनिः स्थानात् स्रस्तगर्भाशया इत्यर्थः; अपरे तु फलशब्दं रजसि वर्तयन्ति, कुतः? गर्भस्य फलसाधनत्वात्; तेन यस्य योनेः सकाशात् फलं रजः उद्वृत्तमूर्ध्वगतं अपवृत्तं अधोगतं, सा उद्वृत्तापवृत्तफलयोनिः ॥ २८ ॥

तथा मर्मशिरास्नायुसन्धितरुणास्थिसेवनीधमनीगलनाभिनखान्तःशेफस्रोतःसु अल्पमांसेषु च प्रदेशेषु अक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगात् ॥२९॥

व्याधिपुरुषविशेषेण निषेधमुक्त्वा प्रदेशविशेषेण वक्तुमाह,—तथा मर्मशिरेति । तरुणास्थीनि घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकूटेषु तरुणसंज्ञान्यस्थीनि; सेवन्यः सप्त, पञ्च शिरसि, एका जिह्वायां, एका शेफसि; धमन्यः चतुर्विंशतिः नाभिप्रभवाः; नाभिः इति मर्मग्रहणादेव नाभिः प्राप्ता, पुनर्नाभिग्रहणं नाभ्यां दोषातिशयसूचनार्थं; शेफः मेढ्रः; अनुक्तमुपगृह्णन्नाह—अल्पमांसेषु च प्रदेशेषु जानुपादोपरिललाटादिषु; अक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगादिति अन्यत्र अन्यस्मिन् रोगे; वर्त्मरोगे पुनरक्ष्णोरपि क्षारं दद्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसन्धिपीडोपद्रुतं च क्षारो न साधयति ॥ ३० ॥

अवस्थावशान्निषेधार्थं दर्शयन्नाह,—तत्र क्षारसाध्येष्वपीति । नकारात् दुर्बलबालस्थविरादीन् ॥ ३० ॥

भवति चात्र ।

विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः
क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ॥
स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो
रोगान्निहन्यादचिरेण घोरान् ॥ ३१ ॥

इदानीं सम्यक्प्रयुक्तस्य क्षारस्य महागुणत्वं असम्यक्प्रयुक्तस्य महादोषत्वं च निदर्शयन्नाह,—भवति चात्रेत्यादि । विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः इति मृत्युशब्दः विषादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते, तेनायमर्थः—विषादिभिः कृत्वा यो मृत्युस्तेन मृत्युना कल्प इति सदृशो भवति; तत्र विषवद्वेदनाभिः सर्वाङ्गानुसारी भूत्वा मारयति, अग्निवद्विस्फोटकादिकरणो भूत्वा, शस्त्रवत् शरीरादिच्छेदी भूत्वा, अशनिवत् सद्यो मारयतीति दृष्टान्तचतुष्टयमुपन्यस्तम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीडल्हनविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां सूत्रस्थाने एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥

अथात इत्यादि । अग्निना कृत्वा यत्कर्म अग्निसंबन्धि वा यत्कर्म तदग्निकर्म; तस्य विधिर्विधानं; तद् यस्मिन्नध्याये विद्यते तं व्याख्यास्यामः। अग्निकर्मीयमित्यन्ये पठन्ति, अग्निकर्माधिकृत्य कृतोऽग्निकर्मीय इति व्याख्यानयन्ति च ॥ १ ॥ २ ॥

क्षारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातः, तद्दग्धानां रोगाणामपुनर्भावाद्भेषजशस्त्रक्षारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥ ३ ॥

अग्निकर्ममाहात्म्यमाह,—क्षारादिति । क्षाराद्गुरोः सकाशादग्निर्गरीयान् गुरुतरः; कुत्र पुनः क्षारादग्निर्गरीयानित्याह,—क्रियासु कर्मसु, न तु गुणेषु; गुणेषु पुनस्त्रिदोषघ्नछेद्यभेद्यलेख्यकरणादिषु क्षारः प्रधानः; एतेन स्वे स्वे कृत्ये द्वयोरपि प्राधान्यमित्युक्तं; यथा दृढप्रहारित्वेन अर्जुनात् कर्णः, कर्णाद्दूरपातित्वेन अर्जुनः प्रधानमिति । व्याख्यातः इति कथित इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्य गरीयस्त्वस्य साधकं हेतुमाह,—तद्दग्धानामिति अग्निदग्धानां, अपुनर्भावादिति अपुनर्भावस्तु साध्यानां सम्यग्दग्धानां, एतद्विपर्यये त्वग्निदग्धस्यापि पुनरुद्भवः; अन्ये त्वन्यथा समादधति अर्बुदादयोऽग्निना समूलमुन्मूलिता मिथ्याहारादिभिः पुनर्दोषप्रकोपात् तत्स्थान एव अन्ये जायमानास्तद्वदुपलभ्यन्ते। हेत्वन्तरं समुच्चिन्वन्नाह,—भेषजेत्यादि । तत्साध्यत्वात् अग्निसाध्यत्वादित्यर्थः। अन्ये तु 'स्वेदशस्त्रक्षारैः' इति पठन्ति तत्रायमर्थः—भगन्दरार्शसादयः पूर्वं स्विद्यन्ते पश्चात्तेषु शस्त्रमवचार्यते, अथवा स्वेदग्रहणं भेषजोपलक्षणं, भेषजाशक्तौ शस्त्रावचारणं,

शस्त्राशक्तौ अशेषव्याधिशमनाय क्षारः; क्षाराशक्येऽवगाढमूले व्याधौ अग्निरिति ॥ ३ ॥

अथेमानि दहनोपकरणानि । तद्यथा—पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलौहाः क्षौद्रगुडस्नेहाश्च । तत्र पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकास्त्वग्गतानां, जाम्बवौष्ठेतरलौहानि मांसगतानां, क्षौद्रगुडस्नेहा सिरास्नायुसन्ध्यस्थिगतानाम् ॥ ४ ॥

अग्न्यवचारणोपकरणानि निदर्शयन्नाह,—अथेमानीत्यादि । इतरलौहाः लोहास्ताम्ररजतादयः तेषां विकाराः लौहाः, क्षौद्रगुडस्नेहाश्चेति चकारात् सर्जरसमधूच्छिष्टादयः । अग्न्युपकरणराशित्रयस्य प्रत्येकं विषयं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि । त्वग्गतानामिति वातकफकृतानां सुप्त्यादिविकाराणाम् । मांसगतानां वातकफजविकाराणाम् । क्षौद्रगुडस्नेहा इति अत्रापि वातकफसंभूतानामिति बोद्धव्यम् । ननु, काश्यपेन मुनिना शिरादिष्वग्निकर्म प्रतिषिद्धं, तथा च तद्वचनं,—"न शिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्मस्वपि कथंचन । दंशस्योत्कर्तनं कार्यं दाहो वा भिषजाऽग्निना"—इति; इह तु शिरादिष्वपि अग्निकर्मोक्तं, इत्थं च शास्त्रान्तरविरोधः; तन्न, अत्रापि शिरास्नायुसन्ध्यस्थिछेदाद्रक्तातिप्रवृत्तौ व्यापत्प्रतीकाराय अग्निकर्मोक्तं, न पुनः शिरादिगतरोगोच्छेदनाय, यतो मांसदाहादेव शिरादिगतरोगोच्छेदो जायत एव; तथा च भद्रशौनकः,—"त्वङ्मांससंश्रितो वायुस्त्वग्दाहेनैव शाम्यति । मांसे दग्धे हि शाम्यन्ति शिरास्नाय्वस्थिसन्धिजाः"—इति ॥४॥

तत्राग्निकर्म सर्वर्तुषु कुर्यादन्यत्र शरद्ग्रीष्माभ्यां; तत्रापि आत्ययिकेऽग्निकर्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्यनीकं विधिं कृत्वा ॥ ५ ॥

तस्य कालं सापवादं निर्दिशन्नाह,—तत्राग्नीत्यादि । तत्राग्निकर्म सर्वर्तुषु कुर्यादिति उत्सर्गः, अन्यत्र शरद्ग्रीष्माभ्यामित्यपवादः । शरद्ग्रीष्मयोरप्यवस्थायां प्रवृत्तिमाह,—तत्रापीत्यादि । तत्रापि इति शरद्ग्रीष्मयोरपि, आत्ययिके आशुप्राणविनाशके, तत्प्रत्यनीकविधिं कृत्वा इति तस्याग्निसमानस्य शरद्ग्रीष्माभिधानस्य ऋतोः प्रत्यनीकविधिर्विपरीतविधानं शीतास्च्छादनभोजनप्रदेहादिकं कृत्वा; अग्निकर्म कुर्यादित्यनुवर्तते । अत्र पाठे केचित् विधिशब्दं न पठन्ति ॥ ५ ॥

सर्वव्याधिषु ऋतुषु च पिच्छिलमन्नं भुक्तवतः कर्म कुर्वीत । मूढगर्भाश्मरीभगन्दरार्शोमुखरोगेषु अभुक्तवतः कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

सर्वाग्निकर्माङ्गविधिमाह,—सर्वव्याधिष्वित्यादि । अत्राप्यग्निकर्म कुर्यादिति प्रत्येकं संबध्यते । पिच्छिलमन्नं पिच्छिलवीर्यमन्नं; शीतमृदुपिच्छिलानां वीर्याणां पित्तघ्नत्वात् । तत्र प्रदेशेषु भोजनस्य प्रतिषेधमाह—मूढेत्यादि । एषु भोजने कृते ऊर्ध्वाधोवेगाभ्यां कर्मविघातः स्यात्; कचिदुदरानवकाशत्वात् । केचिदत्र मूढगर्भाश्मरीत्यादिपाठं न पठन्ति ॥ ६ ॥

तत्र द्विविधमग्निकर्माहुरेके त्वग्दग्धं, मांसदग्धं च; इह तु सिरास्नायुसन्ध्यस्थिष्वपि न प्रतिषिद्धोऽग्निः ॥ ७ ॥

अग्निकर्मणि एकीयमतं दर्शयन्नाह,—तत्र द्विविधमित्यादि । स्वतन्त्रसिद्धान्तं दर्शयन्नाह,—इह तु सिरेत्यादि । सिरादिष्वपि अग्निकर्म कर्तव्यमित्यर्थः पूर्वं व्याख्यातः; सिरादिष्वपि अग्निकर्मविधिरात्ययिके व्याधावेव नान्यत्रेत्यन्ये व्याख्यानयन्ति ॥७॥

तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्गन्धता त्वक्संकोचश्च त्वग्दग्धे; कपोतवर्णता अल्पश्वयथुवेदना शुष्कसंकुचितव्रणता च मांसदग्धे; कृष्णोन्नतव्रणता स्रावसन्निरोधश्च सिरास्नायुदग्धे; रूक्षारुणता कर्कशास्थिरव्रणता च सन्ध्यस्थिदग्धे ॥ ८ ॥

त्वगादिषु कर्मणि कृते प्रतिविषयं भेदलक्षणं दर्शयन्नाह,—तत्र शब्देत्यादि । स्थिरव्रणता कठिनव्रणता ॥ ८ ॥

तत्र शिरोरोगाधिमन्थयोर्भ्रूललाटशङ्खप्रदेशेषु दहेत् । वर्त्मरोगेषु आर्द्रालक्तकप्रतिच्छन्नां दृष्टिं कृत्वा वर्त्मरोमकूपान् दहेत् ॥ ९ ॥

रोगभेदाच्छरीरावयवविशेषेषु अग्न्यवचारणं दर्शयन्नाह,—तत्र शिरोरोगेत्यादि । अधिमन्थः अक्षिरोगोऽभिष्यन्दपूर्वकः । भ्रुवौ अक्षिकूटोपरि रोमराज्यौ, शङ्खौ भ्रूकर्णयोर्मध्यम् । वर्त्मदेशे यथाग्न्यवचारणं तथा दर्शयन्नाह,—वर्त्मरोगेत्यादि । दहेदित्यनुवर्तते । वर्त्म नेत्रच्छादनम् । आर्द्रालक्तकं आर्द्रकर्पटः ॥ ९ ॥

त्वङ्मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिस्थितेऽत्युग्ररुजे वायावुच्छ्रितकठिनसुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थ्यर्शोऽर्बुदभगन्दरापचीश्लीपदचर्मकीलतिलकालकान्त्रवृद्धिसन्धिसिराच्छेदनादिषु नाडीशोणितातिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर्यात् ॥ १० ॥

शेषविषयमवस्थाभेदान् दर्शयन्नाह,—त्वङ्मांसेत्यादि । अत्युग्ररुजे वायौ अत्युग्रशूले वायौ । उच्छ्रितकठिनसुप्तमांसे इति उच्छ्रितमुत्सेधवत्, सुप्तमचेतनम् । नाडी इति व्रणविशेषः॥१०॥

तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्निकर्म चतुर्द्धा भिद्यते । तद्यथा—वलयबिन्दुविलेखाप्रतिसारणानीति दहनविशेषाः ॥ ११ ॥

प्रणिधानाकारविशेषमाह,—तत्र वलयेत्यादि । व्याधिमूलं वलयमिव वलयं शलाकानिर्मितं, बिन्दुरिव बिन्दुः, तिर्यगृजुवक्रा विविधा लेखा विलेखा, तप्तशलाकाप्रभृतिभिरवघर्षणं प्रतिसारणम्; विशेषाः इति आश्रयव्याधिवशेनाकृतिभेदाः । तत्र वलयेत्यादि पाठस्यादौ केचिद्रोगाकृतिमवेक्ष्येति पठन्ति; स च निबन्धकारैर्न पठितः, कुतः? तस्यार्थस्याग्निमश्लोकेनैवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥

भवति चात्र ।

रोगस्य संस्थानमवेक्ष्य सम्यक्
नरस्य मर्माणि बलाबलं च ॥

व्याधिं तथर्तुं च समीक्ष्य सम्यक् ।
ततो व्यवस्येद्भिषगग्निकर्म ॥ १२ ॥

वलयादिदहनविशेषारम्भकहेतुं परिहार्याणि च दर्शयितुमाह,—भवति चात्रेत्यादि । रोगस्य ग्रन्थ्यादेः । संस्थानं आयताद्याकारः । एतेन वलयाद्यारम्भहेतुः कथितः । परिहार्याणि च कथयन्नाह,—नरस्य मर्माणीत्यादि । बलाबलमिति आतुरस्येति शेषः, बलवति आतुरे कर्माधिकारः, अबलवति परिहारः । व्याधिं वातकफात्मकं तत्राग्निकर्माधिकारः, परिहारस्तु रक्तपित्तादौ । ऋतुमिति हेमन्तादिप्रवृत्तिविषयं, अप्रवृत्तिस्तु शरद्ग्रीष्मयोः । अवेक्ष्य समीक्ष्येति अत्र एकस्मिन्नेव श्लोक एकार्थशब्दद्वयकरणं प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोरुभयोरपि अवेक्षणे यत्नः कार्य इति प्रतिपादनार्थम् । अध्यवस्येत् कुर्यादित्यर्थः । प्रथमस्य 'अवेक्ष्य' इत्येतस्य स्थाने 'विदित्वा' इति केचित् पठन्ति, विदित्वा ज्ञात्वा ॥ १२ ॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुसर्पिर्भ्यामभ्यङ्गः ॥ १३ ॥

इदानीं सम्यग्दग्धं चिकित्सयन्नाह,—तत्र सम्यग्दग्ध इत्यादि । अग्निकर्मकुपितरक्तपित्तयोः प्रसादाय वेदनोपशमाय च ॥ १३ ॥

अथेमानग्निना परिहरेत्—पित्तप्रकृतिमन्तःशोणितं भिन्नकोष्ठमनुद्धृतशल्यं दुर्बलं बालं वृद्धं भीरुमनेकव्रणपीडितमस्वेद्यांश्चेति ॥ १४ ॥

अग्नेर्निवृत्तिविषयं दर्शयन्नाह,—अथेमानित्यादि । अन्तःशोणितं भिन्नकोष्ठमिति इत्थंभूतस्य पुरुषस्य शोणितनिरोधेन दाहपाकादिसंभवात् । 'अनेकव्रणपीडितं' इत्यस्य स्थाने केचित् अनेकव्याधिपरिपीडितं इति पठन्ति । अस्वेद्याः 'पाण्डुर्मेही रक्तपित्ती तृषार्त' इत्यादयः ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं रूक्षं वा आश्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसंतप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मसिरानुसारित्वात् त्वगादीन् अनुप्रविश्याशु दहति; तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति ॥ १५ ॥

वलयादिप्रकारात् प्रकारान्तरेणाग्निदग्धलक्षणं वक्तुमाह,—अत ऊर्ध्वमित्यादि । इतरथा दग्धमिति प्रकारान्तरेण वैद्यादृते प्रमादाद्दग्धम् । तत्रेत्यादि द्रव्यं स्निग्धं सर्पिरादि, रूक्षं द्रव्यं काष्ठपाषाणलोष्ट्रादि ॥ १५ ॥

तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धं चेति चतुर्विधमग्निदग्धम् । तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत् प्लुष्टम्; यत्र उत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिराच्च उपशाम्यन्ति तद् दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च; अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः सिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्च उपद्रवा भवन्ति व्रणश्च अस्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति । तदेतत् चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणमात्मकर्मप्रसाधकं भवति ॥ १६ ॥

तत्राग्निदग्धं वैद्यदोषात् प्रमादाद् वा चतुर्विधं दर्शयन्नाह,—तत्र प्लुष्टमित्यादि । प्लुष्टदुर्दग्धयोर्हीनदग्धत्वेऽपि पृथक्करणं लक्षणचिकित्साभेदात् । तत्र प्लुष्टमित्यादिगणनयैव चतुःसंख्या लब्धा पुनश्चतुर्विधमितिकरणं प्लुष्टदुर्दग्धाभ्यां भेदाभ्यां हीनदग्धस्य त्रिप्रकारदाहशङ्कानिरासार्थम् । एषां लक्षणमाह,—तत्र यद्विवर्णमित्यादि । तत्र तेषु मध्ये विवर्णं प्राकृतवर्णादन्यवर्णम् । प्लुष्यते अतिमात्रं अत्यर्थं दह्यते, न च स्फोटोत्पत्तिः स्यात् । अन्ये तु अत्र 'प्लुष्टमतिमात्रं विवर्णं यत् प्लुष्यते' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च अतिमात्रं विवर्णं यत् प्लुष्यते इति अग्नितापेन उच्छिन्न इव भवति; विवर्णमत्र पाण्डुवर्णम् । यत्रेत्यादि ।—चोषः आकृष्यत इव वेदनाविशेषः, दाहः भस्मसाद्भवतीव, रागः रक्तता, वेदना ओषादयः । सम्यग्दग्धमित्यादि ।—अनवगाढं अतिदग्धलक्षणरहितम् । तालवर्णं पक्वतालवर्णमित्यर्थः; 'पक्वतालवर्णं' इत्येके पठन्ति, अपरे तु 'पक्वतालफलवर्णं' इति । सुसंस्थितं अत्युन्नतावनतादिदोषवर्जितम् । पूर्वलक्षणयुक्तं च इति त्वङ्मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिदाहलिङ्गयुक्तम् । अतिदग्ध इत्यादि ।—गात्रविश्लेषः विघट्टनं, व्यापादनं हिंसनं; अतिमात्रशब्दोऽत्र ज्वरादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । मूर्च्छाश्च इति चकारात् शोणितस्रावादयश्च । तदेतदित्यादि ।—प्लुष्टादिभेदेन चतुर्विधमपि अग्निकर्म वैद्यस्य यदात्मकर्म चिकित्सारूपं तस्य प्रसाधकं भवतीत्यर्थः । ननु, सम्यग्दग्धलक्षणमेव वैद्यस्यात्मकर्मप्रसाधकं भवति, न पुनः प्लुष्टदुर्दग्धातिदग्धलक्षणं, सत्यं, सम्यग्दग्धलक्षणं वैद्यकर्मप्रसाधकं उपादेयत्वेन, प्लुष्टदुर्दग्धातिदग्धलक्षणं परिहार्यत्वेनेति न दोषः । अन्ये चान्यथा पठन्ति—'तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणं पूर्वोक्तकर्मप्रसाधकं भवति'—इति पूर्वोक्तं त्वङ्मांसाश्रितं यदग्निकर्म तल्लक्षणप्रसाधकं द्योतकं भवति; अथवा पूर्वोक्तेषु अग्निसाध्येषु शिरोरोगाधिमन्थादिषु यदग्निकर्म तत्प्रसाधकं हेयोपादेयरूपतया इत्यर्थः, अपरे तु तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणं पूर्वोक्तकर्मप्रसाधकं भवति च' इति चकारं पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—तेषां मते यदेतच्चतुर्विधं अग्निकर्म तत्कथं चिकित्सनीयमित्याह,—पूर्वोक्तकर्मप्रसाधकं पूर्वप्रतिपादितया क्रियया तत्प्रतीकार्यं तच्चिकित्स्यमित्यर्थः । पूर्वप्रतिपादितक्रिया तु 'सम्यग्दग्धे मधुसर्पिरभ्यङ्ग' इत्यादि, चकाराद्वक्ष्यमाणापराग्निप्लुष्टप्रतपनादिकर्मप्रसाधकमिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र ।

अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति ॥
ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥ १७ ॥
तुल्यवीर्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ॥
तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते ॥१८॥
स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्धते ॥

इदानीं सर्वाग्निदग्धेषु चिकित्सार्थं विशिष्टदूष्यदोषयोर्दुष्टिं दर्शयन्नाह,—भवन्ति चात्र अग्निनेत्यादि । ततः तदनन्तरं; तेनैव अग्निना रक्तेन चेत्यर्थः, कुतः पुनः प्राधान्येनाग्निदग्धे पित्तमेवोदीर्यत इत्याह—तुल्यवीर्ये इत्यादि । हि यस्मात् कारणात्, एते द्वे अपि अग्निपित्ते, तुल्यवीर्ये उष्णवीर्ये, रसतः रसात् द्वे अपि कटुके, द्रव्यतः द्रव्यादपि तुल्ये; तथाहि,—"सदृश एवाधारो वह्नेः पित्तस्यापि" द्रव्यं चात्र रसाद्याधार उच्यते; ततः कारणात् तेनाग्निना अस्य पित्तस्य कोपितस्य वेदना दाहादिका भवन्तीति वाक्यशेषः । प्रकृत्या च विदह्यते इति प्रकृत्या स्वभावेन विदह्यते विदाहमुपयाति । ताभ्यामेव रक्तपित्ताभ्यां स्फोटा ज्वरादयश्च शीघ्रं प्रजायन्ते इति । अन्ये तु उभे इत्यत्र रक्तपित्ते इति व्याख्यानयन्ति । उष्णवीर्यत्वं च मधुररसस्यापि रक्तपित्तस्य याम्रिकेक्षुरसवद्विदाहित्वात् । द्रव्यत इति एते द्वे अपि रक्तपित्ते द्रव्यादपि तुल्ये । द्रव्यशब्देनात्र हेत्वाधारौ कथ्येते । तद्यथा—रक्तपित्तयोर्द्वयोरपि तेजो हेतुः, आधारश्च द्वयोरपि तेज एवेति ॥ १७—१८ ॥—

दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥१९॥
प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधम् ॥
शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम्॥२०॥
प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ॥
तस्मात् सुखयति ह्युष्णं नतु शीतं कथंचन २१

दग्धस्येत्यादि । अग्निप्रतपनं स्वेदनम् । उष्णं तथौषधं इति आलेपनान्नपानादिकम् । कुतः कारणादत्र शरीरमुपचर्यते नाग्निकोपितं रक्तपित्तमित्याह,—शरीर इत्यादि । स्विन्नभूयिष्ठे अत्यर्थं स्विन्ने । स्वल्पमपि रक्तं यदि अस्विन्नं भवति तदा रक्तपित्तोपशमनेन शीतोपचारेण दुःखमुत्पादयतीति दर्शयन्नाह,—प्रकृत्येत्यादि । स्कन्दयत्यतिशोणितं इति रक्तमत्यर्थं स्त्यानतां नयतीत्यर्थः; स्त्यानेन रक्तेन च रुद्धमार्गो वायुः ऊष्मापि अनिर्गच्छन् प्लुष्टे शूलशोफरागादिकां वेदनां करोत्यतः शीतक्रिया न सुखं करोति; उष्णक्रिया पुनः रक्तविलयनकरी भवति, अतः ऊष्मनिःसरणवातानुलोमहेतुः सा अतिसुखयति ॥ १९—२१ ॥

शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कुर्याद् भिषक् पुनः॥
घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥२२॥

दुर्दग्धक्रियां निर्दिशन्नाह,—शीतामित्यादि । दुर्दग्धे अवगाढमूलदग्धभागस्य स्विन्नरक्तस्य निर्वापणार्थं शीतां क्रियां कुर्यात्, अनवगाढमूलदग्धभागस्य स्विन्नरक्तस्य विलयनार्थमुष्णां क्रियां कुर्यात् । अन्ये तु शीतां दाहातिशये, नातिदाहे उष्णामिति । पुनः किं कुर्यादित्याह,—घृतालेपनादीनपि शीतानेव कारयेदित्येवं सुखीभवति व्रणरोहणं च ॥ २२ ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ॥
साम्रृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्भिषक् २३
ग्राम्यानूपौदकैश्चैनं पिष्टैर्मांसैः प्रलेपयेत् ॥
पित्तविद्रधिवच्चैनं सन्ततोष्माणमाचरेत् ॥ २४ ॥

सम्यग्दग्धे चिकित्सामाह,—सम्यग्दग्ध इत्यादि । तुगाक्षीरी वंशरोचना, अन्ये तु वंशरोचनानुकारिपार्थिवद्रव्यम्, प्लक्षः पर्कटी, चन्दनं रक्तचन्दनं, साम्रृतैः इति गुडूचीसहितैः, एतैस्तुगाक्षीर्यादिद्रव्यैर्घृतस्निग्धीकृतैः पित्तप्रत्यनीकमविशोषिणं लेपं सम्यग्दग्धे कारयेदित्यर्थः । वातशान्त्यर्थं प्रलेपमाह,—ग्राम्येत्यादि । ग्राम्याः अश्वादयः, आनूपाः वराहमहिषादयः; औदकाः कूर्मादयः । पित्तविद्रधिवदित्यादि एनं सम्यग्दग्धं, सन्ततोष्माणं बलवत्तरोष्माणम् ॥ २३॥ २४ ॥

अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ॥
क्रियां कुर्याद् भिषक् पश्चात् शालितण्डुलकण्डनैः
तिन्दुकीत्वक्कपालैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
व्रणं गुडूचीपत्रैर्वा छादयेदथवौदकैः ॥ २६ ॥
क्रियां च निखिलां कुर्याद् भिषक् पित्तविसर्पवत्

अतिदग्धे चिकित्सामाह,—अतिदग्ध इत्यादि।विशीर्णानि अवलम्बितानि।शालितण्डुलकण्डनैःइति शालितण्डुलकण्डनोद्भवैः कण्डनैः कणैरित्यर्थः; कणैश्च चूर्णप्रयोगकाले अवचूर्णयेदित्यध्याहारः। तिन्दुकीत्वक्कपालैर्वा इति तिन्दुकीवल्कलखर्परैः; तिन्दुकीत्वचा तिन्दुकीवल्कलेन, कपालैः मृत्खर्परैरित्यन्ये। 'तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा' इति केचित् पठन्ति; तिन्दुक्या या त्वक् तया प्रलेपयेत्, कषायाः कषायवृक्षाश्च ये तैरपीत्यर्थः । अन्ये तु कषायशब्देन चूर्णमाहुः; तत्र तिन्दुकीवल्कलचूर्णैरित्यर्थः । औदकैः पद्मोत्पलादिपत्रैः । पित्तरक्तोपद्रुतो व्रणः गुडूच्यादिपत्रच्छादनेन ऊष्माणं त्यक्त्वा सुखं संरोहति ॥ २५—२६ ॥—

मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ॥ २७ ॥
मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥ २८ ॥

सर्वेष्वग्निदग्धेषु रोपणार्थं चिकित्सां दर्शयन्नाह,—मधूच्छिष्टमित्यादि । इदं च सामान्यं रोपणं घृतं केचित् पठन्ति न तु निबन्धकारा इति सूपयोगत्वान्मयापि लिखितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

स्नेहदग्धे क्रियां रूक्षां विशेषेणावचारयेत् ॥

स्नेहदग्धे चिकित्सामाह,—स्नेहदग्ध इत्यादि । रूक्षदग्धे पुनरनुक्तामपि स्निग्धां क्रियामवचारयेत् ॥—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् ॥ २९ ॥
श्वसिति क्षौति चात्यर्थमत्याध्मति कासते ॥
चक्षुषोः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते ॥ ३० ॥
सधूमकं निश्वसिति घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च ॥
तथैव च रसान् सर्वान् श्रुतिश्चास्योपहन्यते ३१
तृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यथ च मूर्च्छति ॥
धूमोपहत इत्येवं, शृणु तस्य चिकित्सितम्.३२॥
सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ॥
मधुराम्लौ रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥३३॥
वमतः कोष्ठशुद्धिः स्याद्धूमगन्धश्च नश्यति ॥

विधिनानेन शाम्यन्ति सदनक्षवथुज्वराः ॥३४॥
दाहमूर्च्छातृडाध्मानश्वासकासाश्च दारुणाः ॥
मधुरैर्लवणाम्लैश्च कटुकैः कवलग्रहैः ॥ ३५ ॥

सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति ॥
शिरोविरेचनं चास्मै दद्याद्योगेन शास्त्रवित्॥३६॥

दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरोग्रीवं च देहिनः ॥
अविदाहि लघु स्निग्धमाहारं चास्य कल्पयेत्३७

इदानीं कण्ठनासादिषु कर्मणि कृते धूमोपघातलक्षणं चिकित्सां च दर्शयन्नाह,—अत ऊर्ध्वमित्यादि । श्वसिति श्वासं करोति। क्षौति चात्यर्थं इति अतिशयेन छिक्कति। आध्मति आध्मानयुक्तो भवति। रागः लोहितता अक्ष्णोः। घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च इति नासागतदोषेण धूमादन्यत् घ्रेयं न वेत्ति, घ्रेयादन्यन्न वेति अन्यत् स्पृश्यं दृश्यं च न वेत्ति इत्यन्ये । रसान् सर्वानित्यत्र न वेत्तीति संबध्यते। श्रुतिश्चास्योपहन्यते इति न शृणोतीत्यर्थः; श्रोत्रस्थदोषेण । तृष्णादाहज्वरयुतः इति स्पर्शदोषेण। सीदति क्रियासु असमर्थो भवतीत्यर्थः । शृणु तस्येति । सर्पिरिक्षुरसमित्येको योगः, द्राक्षां पयो वेति द्वितीयः, शर्कराम्बु वेति तृतीयः, मधुराम्लौ रसौ चापीति चतुर्थः।सदनं अङ्गग्लानिः।योगेन मात्रया ॥२९-३७

उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्यो विधिः सदा ॥
शीतवर्षानिलैर्दग्धे उष्णं स्निग्धं च शस्यते॥३८॥

तथातितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथंचन ॥
इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ॥
स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥ ३९ ॥

इदानीं दग्धचिकित्साप्रसङ्गेन दग्धसदृशस्य चिकित्सां दर्शयन्नाह,—उष्णेत्यादि। उष्णवातः ग्रैष्मिकः शारदो वा; उष्णवातेन आतपेन च दग्ध इव दग्धः; उष्णवातातपाभ्यामिति द्विवचने प्राप्ते बहुवचनमनुक्तोष्णप्रापणार्थम्। सदास्थाने केचिद् व्रणे इति पठन्ति व्रणे इति त्वगादिव्रणवस्तुनि। शीतवर्षानिलैर्दग्धे इति शीतं हिमं, हिमदग्धस्तुषारदग्ध इति लोकोक्त्या हिमदग्धेऽपि दाहसादृश्यमस्ति; वर्षानिल इति वृष्टिसंयुक्तो वातः, अत्रापि बहुवचनमनुक्तशीत. प्रापणार्थम्; दग्धस्थाने केचित् हत इति पठन्ति । तथातितेजसा दग्ध इति अतितेजसा वज्राग्निना 'तथातितेजसा दग्धे न सिध्यति कथंचन' इति यत्कृतं तत्किंचिद्दग्धे सिद्धिरपि भवतीति ज्ञापनार्थम् । तत्र च पूर्वोक्तेन विधिना शीतोष्णादिना प्रतिकर्तव्यमिति । अस्याग्रे केचित् "इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् । स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक्"-इति पठन्ति; तच्च निबन्धकारा न पठन्ति ॥ ३८-३९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां सुश्रुतव्याख्यायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सूत्रस्थाने द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः।

अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो (यत्) जलौकसः ॥ ३ ॥

जलौकसां विषयं निर्दिशन्नाह,—नृपाढ्येत्यादि । अनुग्रहार्थमिति उपकारार्थम् । परमसुकुमारोयमिति प्रधानमृदुः इत्यर्थः; शृङ्गालाबू सुकुमारोपायौ, जलौकसस्तु परमसुकुमारोपायः; असुकुमारोपायस्तु प्रच्छन्नं सिराव्यधनं च ॥ ३ ॥

तत्र[1] वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत्, स्निग्धशीतरूक्षत्वात्; सर्वाणि सर्वैर्वा ॥ ४ ॥

दोषविशेषेणापि जलौकसां तत्प्रसङ्गेनागतस्य शृङ्गस्य अलाब्वाश्च विषयं दर्शयितुमाह,—तत्र वातेत्यादि । अस्याग्रे केचित् स्निग्धशीतरुक्षत्वादिति हेतुमुदाहरन्ति, अमुं च निबन्धकारा न पठन्ति । पक्षान्तरं दर्शयन्नाह,—सर्वाणीत्यादि । सर्वाणि वातपित्तकफदुष्टानि शोणितानि, सर्वैः इति शृङ्गादिभिर्यथालाभम् । ननु, यथासंख्यमित्यभिधाय सर्वाणि सर्वैर्वेत्युक्तमनियतं वचनं स्यादित्यभिप्रायेणाह,—विशेषतस्तु विस्राव्यं शृङ्गजलौकालाबुभिर्गृह्णीयादिति अतिशयेन विस्रावणार्हं यद्भवति शोणितं अतिप्रबलतया तच्छृङ्गादिभिर्गृह्णीयान्निर्हरेत् इत्यर्थः । विशेषतस्त्वित्यादि पाठस्तु कैश्चिदेव निबन्धकारैः कथंचिदेव व्याख्यातो बहुभिस्तु जेज्जटादिभिः परिहृत एव ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ॥
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ५ ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसंभवा ॥
तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥ ६ ॥
अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णं च परिकीर्तितम् ॥
तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ७ ॥

तत्र वातादिदुष्टे सहेतुशृङ्गाद्यवचारणं दर्शयन्नाह—भवन्ति चात्र उष्णमित्यादि । समधुरं ईषत्स्निग्धं; केचित् 'स्निग्धं श्लक्ष्णं समधुरं' इति पठन्ति । शीताधिवासा शीतगृहा ॥ ५ ॥ ७ ॥

तत्र प्रच्छिते तनुबस्तिपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेत् आचूषणात्; सान्तर्दीपयाऽलाब्वा ॥ ८ ॥

---

[1] अत्राह वाग्भटः,—"प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः। हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः ॥ प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यादवगाढे जलौकसः । त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृङ्गं शिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ वातादिधाम वा शृङ्गजलौकालाबुभिः क्रमात्"—इति ॥

वातादिदोषदुष्टरुधिरास्रावणप्रसङ्गागतयोः शृङ्गालाबुकयोरवचारणं दर्शयन्नाह,—तत्र प्रच्छित इत्यादि । बस्तिः मूत्राशयः, पटलं घनं शुभ्रं मर्कटीजालकम्, तनुशब्दस्तु उभयोरपि संबध्यते । अन्ये तु तनुवस्त्रपटलावनद्धेनेति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च सूक्ष्मवस्त्रावरणपिहितेन । सान्तर्दीपया मध्यदीपसहितया, शोणितमवसेचयेदिति संबन्धः । केचित् अलाब्वावचारणमन्यथा पठन्ति । तथाहि,-भूर्जपत्रशणतुलानामित्यादि । अयं पाठोऽभावात्समग्रो न लिखितः । शृङ्गालाबुप्रमाणं भाङ्क्किसकाशादवगन्तव्यम् । तथाच तद्वचः,—"विषाणं श्वेतगोरिन्दुचक्रं सप्ताङ्गुलायतम् । क्षिप्तान्तःपिचुपेशीकं योज्यं वातयुतेऽसृजि । अङ्गुष्ठमूलवन्मूले छिद्रमग्रेऽस्य मुद्गवत्"—इति; "अष्टाङ्गुलपरीणाहा चतुरङ्गुलनालसंमिता सुमुखी । कृष्णमृदालिप्ततनुः श्रेष्ठा रक्तावसेचनेऽलाबुः—" इति । अन्ये तु शृङ्गालाबुप्रमाणमत्रैव पठन्ति, तथा वातादिदुष्टरक्तलक्षणं च, स पाठोऽस्माभिरभावान्न लिखितः ॥ ८ ॥

(अथ जलायुका वक्ष्यन्ते ।) जलमासामायुरिति जलायुकाः, जलमासामोक इति जलौकसः ॥ ९ ॥

जलौकसां निरुक्तिमाह,—जलमासामायुरिति । आसां जलौकसां जलमायुरिति जलायुकाः कथ्यन्ते इत्यध्याहारः । निरुक्तिपक्षान्तरमाह,—जलमासामोक इति जलौकसः ॥ ९ ॥

ता द्वादश; तासां सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः ॥ १० ॥

इदानीं चिकित्सोपयोगिनीं जलौकसां संख्यां निर्देष्टुमाह,—द्वादशेति । तासामेव सविषनिर्विषभेदाद् द्विविधत्वमाह,—तासामित्यादि । एवशब्दोऽत्र परतन्त्रोक्तसविषाष्टजलौकाशङ्कानिरासार्थम् ॥ १० ॥

तत्र सविषाः—कृष्णा, कर्बुरा, अलगर्दा, इन्द्रायुधा, सामुद्रिका, गोचन्दना चेति । तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा; वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा; रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्दा; इन्द्रायुधवत् ऊर्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा; ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका; गोवृषणवत् अधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति [१]। ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मादिषु उपयोज्यः । इन्द्रायुधाकष्टमसाध्यम् । इत्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ ११ ॥

सविषाणां पोषणावचारणनिषेधार्थं प्रमादतस्त्ववचारितानां स्वयं वा लग्नानां व्यापच्चिकित्सार्थं नाम्ना निर्देशं कुर्वन्नाह,—तत्र सविषा इत्यादि । तासामाकृतिं निर्देष्टुमाह,—तास्वञ्जनेत्यादि । अञ्जनं कज्जलं, पृथुशिराः महामस्तकाः । वर्मिमत्स्यः सर्पाकारः, अन्ये रोहितमत्स्यमाहुः; छिन्नोन्नतकुक्षिः इति क्वचिच्छिन्नकुक्षिः क्वचिदुन्नतकुक्षिः । रोमशा इति वलियुक्तत्वात् रोमावततेव प्रतिभाति । इन्द्रायुधं शक्रधनुः, चित्रा विचित्रिता मण्डितेत्यर्थः । विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा इति नानासंस्थानधवलबिन्दुचित्रा । गोवृषणवदिति वृषभाण्ड इव अधोभागे द्विप्रकारभूताकृतिः । तासां दंशे विषोपद्रवं निर्दिशन्नाह,—ताभिर्दष्ट इत्यादि । अतिमात्रशब्दः कण्ड्वादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते। मदः पूगफलेनेव मत्तता, सदनं अङ्गग्लानिः । तासां दंशविषे चिकित्सां वक्तुमाह—तत्र महागदं इति । नस्यकर्मादिष्विति आदिशब्दात् परिषेकावगाहादिषु योज्यः । इन्द्रायुधेति असाध्यं असाधनार्हम् । तद्दंशलिङ्गं असाध्यसर्पदष्टविषवेगविज्ञानवद्वेदितव्यम्; अन्ये तु श्वयथ्वादीनां संपूर्णलिङ्गत्वादरिष्टाद्युपपत्तेर्महागदावचारणेनापि अनुपशान्तेस्तल्लिङ्गज्ञानमित्याहुः ॥ ११ ॥

अथ निर्विषाः—कपिला, पिङ्गला, शङ्कुमुखी, मूषिका, पुण्डरीकमुखी, सावरिका, चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला; किंचिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला; यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी; मूषिकाकृतिवर्णा अनिष्टगन्धा च मूषिका; मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी; स्निग्धा पद्मपत्रवर्णा अष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका, सा च पश्वर्थे; इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ १२ ॥

उपादानार्थं निर्विषाणां नामानि निर्दिशन्नाह,—अथेत्यादि । पिङ्गला कपिला, आशुगा शीघ्रगामिनी । यकृद्वर्णा नीललोहितवर्णा । मूषिकाकृतिवर्णा इति मूषिकाकृतिर्मूषिकवर्णा चेत्यर्थः । पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा इति पद्मवद्विस्तीर्णमुखा । सावरिकाया विषयमाह,—सा चेति । पश्वर्थे हस्त्यश्वादीनामर्थे, न पुनर्मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥

तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि; तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ।

निर्विषाणां प्रशस्तानि क्षेत्राण्याह,—तासामित्यादि । यवनः तुरस्कदेशः, पाण्ड्यः दक्षिणदिग्विभागे यो देशः, ("काम्बोजाद्दक्षभागे तु इन्द्रप्रस्थाच्च पश्चिमे । पाण्ड्यदेशो महेशानि महाशूरत्वकारकः"—इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमः पटलः ।) सह्यः नर्मदायाः पारे पर्वतविशेषः, पौतनः मथुराप्रदेशः । यव-

१ अत्राह वाग्भटः,—"त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् । अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ स्याद्द्वादशाङ्गुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः । चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः श्लेष्मरक्तहृत्—" इति ॥